

T.C.

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**SOSYOLOJİK AÇIDAN SALGIN HASTALIKLAR: SALGIN
HASTALIKLARLA BAŞA ÇIKMADA DİNİN ROLÜ VE FONKSİYONLARI**

Selameddin BAYSAL

1840206006

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Kemaleddin TAŞ

ISPARTA -2024

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Sosyolojik Açıdan Salgın Hastalıklar: Salgın Hastalıklarla Başa Çıkmada Dinin Rolü ve Fonksiyonları” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

Selameddin BAYSAL
09/02//2024

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-SOYADI	Selameddin BAYSAL
Öğrenci Numarası	1840206006
Enstitü Ana Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ
Programı	
Programın Türü	() Tezli Yüksek Lisans (x) Doktora
Danışmanın Unvanı, Adı-SOYADI	Prof. Dr. Kemaleddin TAŞ
Tez Başlığı	Sosyolojik Açıdan Salgın Hastalıklar: Salgın Hastalıklarla Başa Çıkma Dinin Rolü ve Fonksiyonları
Turnitin Ödev Numarası	2249927003

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam sayfalık kısmına ilişkin olarak, 09/02/2024 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Üniversitemiz Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönergesinin 14 üncü maddesinde yer alan filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

Kaynakçalar hariç, alıntılar dahil, 10 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç;

% 13'tür.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(x) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

09/02/2024
(İmza)
Prof. Dr. Kemaleddin TAŞ

(BAYSAL Selameddin, *Sosyolojik Açıdan Salgın Hastalıklar: Salgın Hastalıklarla Başa Çıkma Dinin Rolü ve Fonksiyonları*, Doktora Tezi, Isparta, 2024)

ÖZET

İnsanoğlu, yaşamı boyunca dine yönelme ihtiyacı duymuştur. İnsana acizliğini gösterip onu bir dine inanmaya sevk eden dış etkenler arasında kıtlıklar, depremler, savaşlar ve salgın hastalıklar sayılabilir. Bu tarz durumlarda insan kurtuluşa ermek amacıyla doğaüstü bir güce yönelmektedir. Bunu da ağırlıklı olarak dini başa çıkma argümanları vasıtasıyla gerçekleştirmektedir.

Salgın, deprem, kıtlık vb. doğal afetlerin bıraktığı tahribat özellikle sosyal kırılganlığı yüksek olan engelliler, yaşlılar, çocuklar, kadınlar ve yoksullar üzerinde hissedilmektedir. Bilimin yetersiz kaldığı durumlarda insanlar Tanrı merkezli çözüm arayışına başvurmaktadır. Bu bağlamda dua, kader, sabır, şükür, geleneksel tedavi uygulamaları gibi dini başa çıkma motifleri öne çıkmaktadır. Bu motifler zorlu olaylar sonucunda oluşan stres, kaygı ve depresif davranışları en aza indirmektedir. Bu çalışma esas olarak İslamiyet ve diğer dinlerdeki dini başa çıkma vasıtalarını salgın hastalıklar bağlamında ele almaktadır. Araştırma ayrıca salgın hastalıkların demografik, iktisadi, psikolojik, politik, dini, sosyolojik etkilerini bilimsel tahlillerle analiz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Salgın Hastalıklar, Başa Çıkma, Dini Başa Çıkma, Din, Toplum

(BAYSAL, Selameddin, *Epidemic Diseases from a Sociological Perspective: The Role and Functions of Religion in Coping with Epidemics*, Ph.D. Thesis, Isparta, 2024)

ABSTRACT

Human beings may feel the need to turn to religion throughout their lives. Famines, earthquakes, wars and epidemics can be counted among the external factors that show man his helplessness and lead him to worship a Creator. In such situations, usually in disaster situations, people feel the need to turn to a supernatural power in order to achieve salvation. It achieves this mainly through religious coping arguments.

Epidemic, earthquake, famine, etc. The devastation caused by natural disasters is felt especially on the disabled, the elderly, children, women and the poor, who have high social vulnerability. In cases where science is insufficient, people turn to seek God-centered solutions. In this context, religious coping motifs such as prayer, fate, patience, gratitude and traditional treatment practices are used. These motifs minimize stress, anxiety and depressive behaviors that occur as a result of challenging events. This study mainly deals with religious coping tools in Islam and other religions in the context of epidemic diseases. The research also analyzes the demographic, economic, psychological, political, religious and sociological effects of epidemics with scientific analysis.

Keywords: Epidemic Diseases, Communion, Religious Communion, Religion, Society.

ÖNSÖZ

Salgın hastalıklar; birçok toplumun temel yapısını ve fonksiyonunu değiştirmiş, milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur. İnsanlık tarihi veba, sıtma, kolera, çiçek, cüzzam, ebola gibi birçok hastalık sebebiyle iktisadi, sosyokültürel, demografik, politik, hukuki ve dini açıdan değişime uğramıştır. Kolera salgını nedeniyle Mısır, Hint, Bangladeş ve Afrika’da kıtlık yaşanmıştır. Çiçek salgını sonucunda İspanyollar, Amazon Kızılderililerini soykırıma maruz bırakmıştır. Tanrı’nın lanetlediği cüzzamlılar yüzünden insanların cezalandırıldığı düşünülmüştür. Cüzzamlıların sırtına “L” harfi yazılarak damgalanmıştır. Bütün bunlar salgın hastalıkları yansıtan toplumsal görüntülerdir.

Yakın geçmişte ise Dünya Sağlık Örgütü tarafından Covid-19 olarak adlandırılan bir salgın ortaya çıkmıştır. Covid-19 salgını nedeniyle cesetler sokaklarda kalmış, karantina uygulamalarıyla evlerin kapıları demirle kapatılmış ve çok geçmeden binlerce insanın ölüm haberi alınmıştır. Covid-19 salgınının hızını kesmek amacıyla sokağa çıkma yasakları başlatılmıştır. Salgınla birlikte çadır hastaneler kurulmuş, turizm, ulaşım, eğitim, spor, sanat vb. faaliyetlerin neredeyse tamamı askıya alınmıştır. Covid-19 ile hayatını kaybedenlerin cenaze törenleri sosyal mesafe, özel elbise ve sınırlı sayıda kişi kuralına bağlı kalarak gerçekleştirilmiştir. Stres, panik, depresif davranışlar, saldırganlık, ölüm korkusu gibi ruhsal problemler dünyanın birçok yerinde baş göstermiştir. Çin Halk Cumhuriyeti bütün bu olup bitenlerin müsebbibi olarak görülmüştür. Bu nedenle dünyanın birçok yerinde Çinli vatandaşlara fiziksel saldırılar baş göstermiştir.

Bu çalışma; “Sosyolojik Açıdan Salgın Hastalıklar: Salgın Hastalıklarla Başa Çıkma Dinin Rolü ve Fonksiyonları” adı altında kaleme alınmıştır. Çalışma bir giriş, iki bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın önemi, amacı, kapsamı ve yöntemi kaleme alınmıştır. Birinci bölümde; salgın hastalıkların demografik, sosyokültürel, iktisadi ve politik etkileri irdelenmiş, tarihsel ve sosyolojik etkileri derinlemesine incelenmiş, altı tane küresel hastalık tüm yönleriyle analiz edilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde hayatın zorlu olayları karşısında (deprem, kıtlık, savaş, salgın hastalıklar) dini başa çıkma ve sosyo-manevi

desteğın insan hayatındaki önemi üzerinde durulmuş ve hastalık karşısında dini başa çıkmanın ana argümanlarının psikososyal etkilerine değinilmiştir.

Çalışmamızın başlangıcından tamamlanma sürecine kadar bana desteğini esirgemeyen, birikimini ve tecrübelerini paylaşan kıymetli büyüğüm, çok değerli danışman hocam Prof. Dr. Kemaleddin TAŞ'a sonsuz şükranlarımı sunuyorum. Bu süreçte desteğini esirgemeyen değerli hocalarım Prof. Dr. Ümit AKCA ve Prof. Dr. Ramazan UÇAR'a da ayrıca teşekkürü bir borç bilirim. Moral ve motivasyon desteğini esirgemeyen sevgili arkadaşlarım Sosyal Hizmet Uzmanı Emre HOPCU'ya ve Psikolog Tuğba KILI SOY'a çok teşekkür ediyorum. Eğitim ve  ğretim hayatımda bana destek olan tüm aile bireylerime, akademik hayatımın ilk gününden bu yana hiçbir zaman desteğini esirgemeyen kıymetli eşime ve özellikle oyun vaktini aksattığım biricik kızıma sabırları için sonsuz sevgilerimi sunuyorum.

Selameddin BAYSAL

Isparta-2024

İÇİNDEKİLER

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI	i
YEMİN METNİ	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	x
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

TARİHTEN GÜNÜMÜZE SALGIN HASTALIKLAR VE TOPLUMSAL HAYATA ETKİLERİ

1. VEBA.....	6
1.1. Vebanın Ortaya Çıkışı	7
1.2. Vebanın Yayılma Sahası.....	8
1.3. Vebanın Sağlık Boyutu.....	11
1.4. Vebaya Karşı Tedbir ve Mücadele	12
1.5. Vebanın Toplumsal Hayatta Etkileri	15
1.5.1. Demografik Etkileri	15
1.5.2. İktisadi Etkileri.....	16
1.5.3. Sosyokültürel Etkileri.....	19
1.5.4. Politik Etkileri	21
2. KOLERA.....	24
2.1. Koleranın Ortaya Çıkışı	25
2.2. Koleranın Yayılma Sahası	27
2.3. Koleranın Sağlık Boyutu	29
2.4. Koleraya Karşı Tedbir ve Mücadele.....	32
2.5. Koleranın Toplumsal Hayatta Etkileri	35
2.5.1. Demografik Etkileri	35
2.5.2. İktisadi Etkileri.....	37
2.5.3. Sosyokültürel Etkileri.....	39
2.5.4. Politik Etkileri	41
3. SİTMA.....	44
3.1. Sıtmanın Ortaya Çıkışı	45
3.2. Sıtmanın Yayılma Sahası.....	46
3.3. Sıtmanın Sağlık Boyutu	48
3.4. Sıtma 'ya Karşı Tedbir ve Mücadele	50
3.5. Sıtmanın Toplumsal Etkileri.....	53

3.5.1. Demografik Etkileri	53
3.5.2. İktisadi Etkileri.....	55
3.5.3. Sosyokültürel Etkileri.....	58
3.5.4. Politik Etkileri	60
4. CÜZZAM	62
4.1. Cüzzamın Ortaya Çıkışı.....	62
4.2. Cüzzamın Yayılma Sahası	63
4.3. Cüzzamın Sağlık Boyutu	65
4.4. Cüzzama Karşı Tedbir ve Mücadele.....	67
4.5. Cüzzamın Toplumsal Hayatta Etkileri.....	70
4.5.1. Demografik Etkileri	70
4.5.2. İktisadi Etkileri.....	72
4.5.3. Sosyokültürel Etkileri.....	75
4.5.4. Politik Etkileri	79
5. ÇİÇEK.....	81
5.1. Çiçek'in Ortaya Çıkışı	81
5.2. Çiçek'in Yayılma Sahası	83
5.3. Çiçek'in Sağlık Boyutu.....	84
5.4. Çiçek'e Karşı Tedbir ve Mücadele	85
5.5. Çiçek'in Toplumsal Etkileri	89
5.5.1. Demografik Etkileri	89
5.5.2. İktisadi Etkileri.....	91
5.6. Sosyokültürel Etkileri	93
5.7. Politik Etkileri.....	96
6. COVID-19	99
6.1. COVID-19'un Ortaya Çıkışı.....	99
6.2. COVID-19'un Yayılma Sahası.....	100
6.3. COVID-19'un Sağlık Boyutu	101
6.4. COVID-19'a Karşı Tedbir ve Mücadele	103
6.5. COVID-19'un Toplumsal Etkileri	106
6.5.1. Demografik Etkileri	106
6.5.2. İktisadi Etkileri.....	109
6.5.3. Sosyokültürel Etkileri.....	112
6.5.4. Politik Etkileri	116

2. BÖLÜM

OLAĞANÜSTÜ SOSYAL OLAYLAR VE SALGIN HASTALIKLAR BAĞLAMINDA DİNİ BAŞA ÇIKMA

1. BAŞA ÇIKMA KAVRAMI	122
1.1. Psikolojik Açıdan Başa Çıkma	122
1.2. Sosyolojik Açıdan Başa Çıkma	124

1.3. Başa Çıkma Türleri.....	126
1.4. Sosyal Destek ve Başa Çıkma	128
2. DİNİ BAŞA ÇIKMA YAKLAŞIMI.....	131
2.1. Psikolojik Açıdan Dini Başa Çıkma	132
2.2. Sosyolojik Açıdan Dini Başa Çıkma	135
2.3. Dini Başa Çıkma Türleri.....	137
2.4. Dini Başa Çıkmanın Argümanları	141
2.4.1. Dua	141
2.4.2. İbadetler	142
2.4.3. Sabır	144
2.4.4. Şükür	147
2.4.5. Kader	148
3. HAYATTA KARŞILAŞILAN ZORLUKLAR VE DİNİ BAŞA ÇIKMA	151
3.1. Depremler ve Dini Başa Çıkma	151
3.2. Kıtlıklar ve Dini Başa Çıkma	154
3.3. Savaşlar ve Dini Başa Çıkma	156
4. SALGIN HASTALIKLAR VE DİNİ BAŞA ÇIKMA.....	158
4.1. Toplumsal Ruh Sağlığı ve Dini Başa Çıkma	158
4.2. Sabır ve Dini Başa Çıkma	162
4.3. Geleneksel Tedavi Sistemleri ve Dini Başa Çıkma	166
4.4. İbadetler Vasıtası ile Dini Başa Çıkma	173
4.5. Ölüm ve Yas Sürecinde Dini Başa Çıkma	180
SONUÇ.....	186
KAYNAKÇA	192
ÖZGEÇMİŞ.....	219

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
Ed.	: Edited/Editör
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
C.	: Cilt
vd.	: ve diğerleri
vb.	: ve benzeri
yay	: Yayınları

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEMİ

Dünya tarihinde doğal afetler ve salgın hastalıklar, insanoğlunun hayatını tehdit eden en önemli felaketlerdir. Avcılık ve toplayıcılık yaşam koşullarının hâkim olduğu toplumlarda insanların salgınlara yakalanma olasılıkları oldukça zayıftır. Bu toplumların göçebe yaşam tarzı ve avcılıkla geçinmeleri sebebiyle toplumsal dirençleri güçlüdür. Ancak yerleşik hayata geçen toplumlarda ortaya çıkan hijyen sıkıntısı, sağlıksız ve elverişsiz koşulların yanı sıra hayvanların evcilleştirilmesi, sanayileşme ve kentleşme gibi etkiler birtakım değişikliklere zemin hazırlamıştır. Bu değişiklikler salgın hastalıklara adeta davetiye çıkarmıştır. Ayrıca tarımsal üretim alanlarının yanlış kullanıma açılması, doğanın bilinçsiz bir şekilde tahrip edilmesi bu seyri hızlandırmıştır.¹ Yerleşik hayata geçen toplumlarda ortaya çıkan salgın hastalıklar, toplumsal dokuyu ve işleyişi sosyal, kültürel, siyasal, bilimsel, ekonomik, askeri ve dini yönden etkilemiştir. Bilindiği gibi tarihin en eski salgınları arasında görülen veba, kolera, cüzzam, frengi, çiçek, sıtma, İspanyol Gribi ve diğer birçok hastalık yüzünden milyonlarca insan yaşamını yitirmiştir.²

Orta çağda Avrupa'nın önemli kiliseleri salgın hastalıklarda çaresiz kalırken kendi hegemonyalarını sürdürmek için salgın hastalıkları ilahi bir ceza olarak göstermiştir. Ancak yaklaşık 200 milyon insanın ölümüne neden olan veba salgınından sonra çözüm üretemeyen kilisenin toplumsal prestiji sarsılmıştır. Veba salgınına kadar otoritesini sürdürmeye çalışan kilise salgınla statüsünü kaybetmeye başlamıştır.³

Kolera salgını dünyanın birçok yerinde kıtlıklara neden olmuştur. Bu krizin etkileri Osmanlı'ya da yansımıştır. Dönemin padişahı II. Abdülhamid Fransa ve Avrupa'daki kolera yasalarının araştırılması emrini vermiştir. Ayrıca salgınla

¹ Orhan Kılıç, *Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri, Küresel Salgın Anatomisi: İnsan ve Toplumun Geleceği*, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara, 2020, s.17-19.

² Birgül Pesen- Musaye Konak Özçelik, "Geçmişten Günümüze Bazı Salgın Hastalıkların Toplum Üzerindeki Etkisi", *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken*, 2021, V.13, N.1, s.227-240.

³ Pesen- Konak Özçelik, s. 227-242.

mücadelede dönemin en işlek kentlerinde birtakım önlemler almıştır. İstanbul ve çevresinde su kuyuları hijyen bakımından iyileştirilmiş ve kuyular ilaçlanmıştır.⁴

Antik Yunan, Eski Mısır, Çin, Hindistan, ABD, Balkanlar, Osmanlı Devleti gibi devletlerin resmî belgelerinde salgın hastalıkların toplumsal etkilerine ulaşılmaktadır. Örneğin sıtma nedeniyle çöl ve bataklıklar kurutulmuş, ormanlar yakılmıştır. Kan yolu ve cinsel temas ile bulaşan hastalık, çok geçmeden tarım alanlarını yok etmiştir. Hindistan, Çin, Tibet gibi ülkelerde pirinç üretimi sonlandırılmıştır. Bunun sonucunda bu coğrafyalarda uzun yıllar boyunca kıtlıklar yaşanılmıştır. Toplumun her kesiminden can alan sıtma, Büyük İskender'in de ölümüne neden olmuştur.⁵

Çiçek salgını, ilk defa M.Ö. 10 bin yılında Kuzeydoğu Afrika'daki tarım toplumlarında ortaya çıkmıştır. Çiçek; tüccar, ordu ve hacıların seyahatleri vasıtasıyla birçok ülkeye yayılarak salgına dönüşmüştür. Mısır mumyalarında da çiçek salgınının izleri görülmüştür. Hitit, İnka ve Aztek Uygarlıkları çiçek salgını nedeniyle nüfusun büyük çoğunluğunu kaybetmiştir.⁶

Yakın tarihte ise Covid-19 adında bir salgın ortaya çıkmıştır. Covid-19 salgını Çin, ABD, Hindistan, Brezilya, İngiltere, İtalya, Almanya gibi ülkelerin sağlık alt yapılarını yerle bir etmiştir. Covid-19 salgını nedeniyle toplumsal ilişkiler yeni bir boyut kazanmıştır. Birçok ülkede toplu etkinlikler iptal edilmiş, ibadet alanları yasaklanmıştır. Ülkeler arası seyahat yasakları başlamıştır.⁷

Bu araştırma, dünya tarihinde kitlesel ölümlere neden olan salgın hastalıkları, dini perspektif açısıyla analiz etme amacı taşımaktadır. Çalışmada ayrıca hastalık ve din ilişkisi üzerinde durulacak; dini başa çıkma olgusu sosyolojik ve psikolojik yönleriyle ele alınacaktır. Dini başa çıkma, insanoğlunun hayatında karşılaşması muhtemel olan bütün zorlu olaylarda kişiye moral ve motivasyon kazandırmaktadır.

⁴ Nuran Yıldırım- Hakan Ertin, "1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti'nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları", *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, Ocak 2020; Cilt 25, Özel Sayı 1, s. 85-95.

⁵ Fatih Tuğluoğlu, "Türkiye'de Sıtma Mücadelesi (1924-1950)", *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 2008, C. 32, S.4, s. 351-359

⁶ Mucize Ünlü-Zarife Albayrak, "Osmanlı Devleti'nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, 2021, C. 2, S.2, s. 301-324.

⁷ Kemal Ataman vd., "COVID-19 Küresel Salgınının Toplumsal Etkileri", *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, 2021, C. 78, S.3, s. 235-245.

İnsanoğlu zorlu hayat olayında çaresiz kaldığı andan itibaren olup biteni anlamlandırmak için Yaratıcı'ya yakınlaşmaktadır. Bu nedenle salgın hastalıklar, deprem vb. birçok doğa veya beşerî olayda insanların temel beklentileri, ağırlıklı olarak dini odaklıdır. Din olgusu; bir telafi mekanizması işlevini sağlamakta, tarihin her aşamasında zorlu yaşam olaylarının yarattığı travmaları geçiştirme görevini üstlenmektedir.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında bu çalışmanın esas problemi; genelde yaşamın zorlu olayları, özelde ise salgın hastalıklarla mücadelede başa çıkma ve dini başa çıkmanın önemini ortaya koymaktır. Bir literatür araştırması olan çalışma, salgın hastalıkları tarihten günümüze sosyolojik açıdan ele almakta; olağanüstü durumlarda ve özellikle de salgın hastalıklarda yaşanan problemleri başa çıkma ve dini başa çıkma bağlamında değerlendirmektedir. Bu bağlamda başa çıkma ile dini başa çıkma, sadece zorlu yaşam olaylarında veya salgın hastalıklarla mücadelede değil, aslında hayatımızın her anında olayları çözmede bize kolaylıklar sağlamaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Salgın hastalıklarda yaşanan çaresizlik insanoğlunu ilk çağlarda Yaratıcı'ya yakınlaştırdığı gibi günümüzde de bu durum devam etmektedir. Bu nedenle salgın hastalıklara karşı çözüm arayışları da dini eksenli olabilmektedir. Çünkü salgın sonucunda insanlarda duygusal travmalar baş göstermektedir. Yalnız kalma, ruhsal çöküntü, mutsuzluk, yüksek stres gibi problemlerden dolayı insanlar uzun süre tedavi görmektedir. Birey varoluşu gereği, problemlere karşı temel beklentilerini dini doktrinlere yöneltmektedir. Hayatın zorlu olaylarında çaresiz kalan birey, dini başa çıkma vasıtalarına başvurmaktadır. Hans Selye, Lazarus, Folkman, Pargement gibi bilim insanları tarafından “Psikolojik Stres ve Başa Çıkma-Dini Başa Çıkma Teorileri” geliştirilmiştir. Dini başa çıkma; stres ve krizi yönetme ile anlam kazanan bir olgudur. Kenneth Pergament, Jisung Park ve arkadaşları tarafından geliştirilen bu olgu din ve problem çözme ilişkisi üzerine farklı değişkenleri ele alarak bir ekol haline gelmiştir.

Salgın ve bulaşıcı hastalıklar üzerinde yapılan çalışmaların öncüleri arasında yer alan Andrew Nikiforuk, Irwin W. Sherman salgın hastalıklara farklı bir bakış açısı kazandıran araştırmacılar olarak bilinmektedir. Ülkemizde salgın hastalıklar üzerinde çalışmalar yapan Nuran Yıldırım ve Orhan Kılıç da bu alana öncülük etmektedir. Bu çalışma da ismi geçenlerin yanı sıra literatüre katkı sağlayacak olması bakımından oldukça önemlidir.

Bu çalışmanın amacı, yaşamın zorlu olaylarında (deprem, kıtlık, savaş ve salgın hastalıklar) dini başa çıkmanın nasıl bir öneme sahip olduğunu ortaya koymaktır. Özellikle çalışmanın ana omurgasını oluşturan salgın hastalıkların yarattığı depresif davranışlar problemlere neden olmaktadır. Bunun sonucunda birçok insan psikolojik tedavi almanın yanı sıra manevi destekli tedavilere de yönelmektedir. Çalışmanın nihai amacı; tarihten günümüze sosyolojik açıdan salgın hastalıkları analiz etmek ve salgın hastalıklarla mücadelede dini başa çıkmanın insana nasıl iyi oluş ve huzur kattığı yönünde bir fikir oluşturmaktır. Bu nedenle dua, sabır, şükür, ibadetler, kader ve Tanrı'ya yönelme gibi motiflerin başa çıkma sürecindeki rolünü analiz etmek çalışmanın amaçları arasındadır.

Çalışma, salgın hastalıklar nedeniyle dünyada yaşanan kriz, stres, panik, damgalanma, patolojik anti-sosyal davranışları ortaya koymasından önemlidir. Çalışmada; salgın sürecinde görülen anti depresif davranışlar bilişsel, duygusal, fizyolojik, psikolojik yönleriyle ele alınacaktır. Salgın hastalıklarla dini başa çıkmanın tarihi Eskiçağlara kadar dayanmaktadır. Bu nedenle çalışmada salgın hastalıklar esnasında insanların yaşadığı zorlu süreç, çeşitli yönleriyle değerlendirilecektir. Literatürde tarihi eskiçağlara dayanan salgın hastalıkların (veba, kolera, cüzzam vd.) başa çıkma ve dini başa çıkma ile ilişkisini inceleyen çalışmalar oldukça azdır. Bu yönüyle çalışmamız salgın hastalıklarla başa çıkma ve dini başa çıkma ilişkisi üzerine yapılacak olan araştırmalara katkı sunacak olması bağlamında önemlidir.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmada, tarihi süreç içerisinde salgın hastalıklar sosyolojik açıdan analiz edilerek salgın hastalıklara karşın dini pratik ve ritüellerin nasıl bir öneme sahip

olduğunu irdelenmekte; zorlu yaşam olaylarında dinin gerçekten insanoğlunun yaşantısını kolaylaştırıp-kolaylaştırmadığı sorusuna cevap aranmaktadır. Bu doğrultuda tezde, salgın hastalıklar nedeniyle insanların tutum ve davranışlarına yansıyan korku, stres, kaygı, yalnızlık vb. olumsuz hadiseler başa çıkma ve dini başa çıkma bağlamında anlayıcı ve yorumlayıcı bir yöntemle ele alınmıştır.

Anlaşılabacağı üzere bu çalışma, salgın hastalıklar sürecindeki problemleri teorik bakış açısı ile ele almaktadır. Literatür taraması veba, kolera, çiçek, sıtma, cüzzam ve Covid-19 gibi salgın hastalıklar alanında yapılmıştır. Çalışmada ayrıca salgın ve din ilişkisi üzerine de derinlemesine bir kaynak taraması gerçekleştirilmiştir. Araştırma; tarihten bu yana insanların salgın hastalıklarla nasıl başa çıktıklarını analiz ederken din olgusunun ne kadar etkili bir role sahip olduğunu sorgulamıştır. Bu bağlamda çalışma hem bilimsel hem de geleneksel halk hekimliği uygulamalarının üzerinde durmuş ve salgın hastalıklarla dini başa çıkma adına farklı yüzyıllarda yaşayan toplulukların ve kültürlerin dini inançlarını kutsal değerleri bağlamında değerlendirmiştir. Din olgusunun sahip olduğu bu rol, dinin bütün hayat olayları karşısında pozitif bir direnç sağladığı anlamını elbette vermez. Din olgusunun olaylar karşısındaki tutumu hem olumlu hem de olumsuzdur. Ancak ister olumlu olsun ister ise olumsuz olsun zorlu yaşam olaylarından başvuru ilk merci genellikle dindir.

Sonuç olarak çalışma, genel olarak bir literatür araştırmasıdır. Salgın hastalıklar ve din konusunu kapsayan kaynaklar başta olmak üzere, başa çıkma, dini başa çıkma ve zorlu yaşam olayları ile ilişkili olan kitaplar, süreli yayınlar, internet ortamındaki diğer kaynaklar, tezler ve bildirilerden faydalanılmıştır. Çalışmamızın sınırlılıklarına bakıldığında ilk çağlardan beri insanlığı psikososyal ve siyasi etkileri bağlamında birbirinden farklı özelliğe sahip olan veba, kolera, sıtma, cüzzam, çiçek ve Covid-19'u ele almaktadır. Çalışma ayrıca bahse konu olan bu altı(6) salgın hastalıkların toplumsal etkilerinden yola çıkarak insanoğlunun bu hastalıklarla müacedele serüvenini başa çıkma ve dini başa çıkma perspektifliğinde ele almıştır.

1. BÖLÜM

TARİHTEN GÜNÜMÜZE SALGIN HASTALIKLAR VE TOPLUMSAL HAYATA ETKİLERİ

İlk çağlardan beri salgın hastalıklar bireyi ve toplumu farklı yönleriyle etkilemekte ve toplumsal değişimlere neden olmaktadır. Salgın hastalıklar sadece sağlık anlamında krize neden olmamaktadır. Aynı zamanda insanların yaşam biçimlerini ve uluslararası ilişkileri düzenlemiş; toplumsal normlarda bir varyasyon oluşturmuştur. Dolayısıyla salgın hastalıklar tarihin her aşamasında insanların etnik kimlik ve statü farklarını gözetmeksizin etkileyen fenomenlerdir. Salgın hastalıklar nedeniyle kimileri savaş kazanmış, kimileri göçebe konumuna düşmüş, kimileri ise yeni örf ve adetlerle tanışmıştır. Bu sebeptendir ki insanlar yerel ve küresel düzeyde farklı etkilere sahip pek çok salgın hastalık karşısında ortak tavır alarak başa çıkmaya çalışmış; ortak bir bilinç ve dayanışma oluşturmak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla salgın hastalıklar toplulukları, kavimleri ve liderleri bir araya getiren en zorlu yaşam olaylarıdır denilebilir.⁸ Tarihte toplumları etkileyen birçok salgın hastalık mevcuttur. Bu bölümde altı (6) tane salgın hastalığın toplumsal etkileri ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

1. VEBA

Yıkıcı etkisini onu anlamlandırmakta zorlanan Avrupa halkı başta olmak üzere dünyada insanoğlunun ayak bastığı her yerde gösterme imkânı bulan veba yaşamın her alanında oluşturduğu toplumsal etkileri sebebiyle sosyolojik araştırmalarda önemli bir yer teşkil eder. Bilim insanlarının vebanın milattan önceki yıllarda da var olduğuna dair görüşleri bulunmaktadır. Veba, farklı kültürde insanların sosyal yaşantısını etkilediği için farklı isimlerle anılagelmiştir. Örneğin Osmanlı'da ve Araplar'da bu hastalığı tanımlamak için yaranın açılması ve hastalığın yayılması anlamına gelen “Ta'n” kelimesinden türetilmiş olan “taun” kullanılırken

⁸ Melek Tuğba Bolat, “Salgın Hastalık Kavramı; Tarihte Görülen Salgın Hastalıklar Ve Mücadele Yöntemleri”, *International Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences (JOSHAS JOURNAL)*, 2021, C.8, S.50, s. 370-379.

Batı Avrupa toplumlarında ise ölümün en acı halini teşkil etmesinden ötürü “black death (kara ölüm)” olarak ifade edilmiştir.⁹

1.1. Vebanın Ortaya Çıkışı

Salgın hastalıklarla ilgili yapılan incelemelerde, tarihte birçok veba salgınının ortaya çıktığına ulaşılır. Bilim insanları MÖ 4000’li yıllara dayanan eserlerde bulunan salgın hastalık belirtilerinin vebayı yansıttığını doğrulamaktadır.¹⁰ Bu salgınlara neden olan faktörlerin anlaşılabilmesi için insanoğlunun sergilediği davranışların doğal denge üzerindeki sonuçlarının değerlendirilmesi gerekmektedir. Bilimin yetersiz olduğu koşullarda Tanrı gazabı olarak nitelendirilen vebanın, yapılan incelemelerde kemirgen varlıklarıyla insanoğlunun yakın temasa girmesinin bir neticesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu epizootik süreçte ilk rol vahşi kemirgenlere düşmüştür. Kemirgenler arasında yer alan ortakçı fareler insan nesliyle en kolay iletişim kurabilen canlılardır. Fareler ve dış parazitleri, kırsal kesimden evlere, evlerden kara ve deniz yoluyla dünyanın dört bir tarafına yayılan *Yersinia Pestis* adlı bakterinin insanlara bulaşmasında aracı bir etken olmuştur. Enfekte olmuş fareden bakteriyi alan pireler, ısıya ve titreşime duyarlı olma sayesinde farklı bedenlere sıçrayabilme özelliğine sahiptir. Bu aşamada emdiği kandaki bakteri, kanın mideye ulaşmasını engellediği için pire hemen hemen her konakta kusma ihtiyacı duymaktadır. Bu şekilde ortaya çıkan veba, ilk yayılma sürecini tamamladığında dünyada üç büyük pandemiye ve milyonlarca insanın ölümüne sebep olan bir veba ağı olmuştur.¹¹

Bu pandemilerden ilki, MS 540’lı yıllarda Bizans İstanbul’unda ortaya çıkan Justinianus vebasıdır. Salgın, İmparator I. Justinianus döneminde yaşandığı için bu isimle anılmıştır. Bizans İmparatorluk sınırları içerisinde 30 milyondan fazla insan salgında hayatını kaybetmiştir. İkinci veba pandemisi ise “Kara Ölüm” (The Black Death) olarak bilinen salgınlardır. Kara Ölüm, Orta Çağ tarihinde Avrupa’nın

⁹ Erol Yıldız, “Salgını Hatırlamak: Veba Üzerine Tarihsel ve Sosyolojik Bir Analiz”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2022, C.48, s. 264-277.

¹⁰ Kemal Özden - Mustafa Özmat, “Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgının Avrupa’da Sosyal Politik ve Ekonomik Sonuçları”, *İdealkent Dergisi*, 2014, C.5, S. 12, s. 60-87.

¹¹ Frank M. Snowden, *Salgınlar ve Toplum: Kara Ölüm’den Günümüze*, çev. Akın Emre Pilgir Tellekt Yayınları, İstanbul, 2021, s. 75-76.

korkulu rüyası olmuştur. Bu korkulu rüya 1347- 1352 yılları arasında birçok devletin siyasi yapısını değiştirmiştir. Üçüncü ve son olarak bilinen veba pandemisi ise 1896-1914 yılları arasında yaşanmıştır. Bombay, Hicaz ve diğer Asya vilayetlerinde görülen bu salgın kısa süre zarfında milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur. Bu salgınlar Asya ve Afrika'daki şehir yaşamını oldukça etkilemiştir. İnsanlar farelerden ve pirelerden kaçacak yer aramışlardır.¹²

1.2. Vebanın Yayılma Sahası

İnsan ve hayvan hareketliliği yerel düzeyde ortaya çıkan veba salgınlarını küresel pandemilere dönüştürmüştür. Göç eden kuşlar, farelerin tahıl gemileriyle deniz aşırı ülke yolculuğu, Avrupa'dan kutsal topraklara yapılan ziyaretler (Haçlı Seferleri vb.) Osmanlı ve Memluk gibi Müslüman toplumlardaki cihad anlayışı ve iskân politikası, yerel düzeyde yapılan mevsimsel veya farklı sebeplerle yapılan kıtalar arası göçler, ticari faaliyetler, iklim koşulları ve savaşlar bu hareketliliğe örnek gösterilebilir. Vebanın yayılmasında en önemli faktörlerden biri de hayvanlardır. Bu hayvanlar, insanların artıklarından beslenerek hayatta kalmaya çalışırdı. Bunun yanı sıra birçok toplum hayvanlarla içli dışlı yaşırdı. Bu durum virüslü hayvanlarla insanların temasını kolaylaştırmıştır. Buradan hareketle veba salgınının bir kişiye bulaşması için hayvanların barınabileceği ortamlar yeterli olmuştur denilebilir.¹³

Mısır, Asur, Pers, Yunan, Roma, Anadolu Beylikleri vb. topluluklar tarım ve hayvancılıkla uğraştıkları için diğer topluluklarla sürekli temas halinde olmuştur. Ayrıca üretime dayalı sosyal yaşantının devlet politikalarına olan yansıması devletlerarası çıkar çatışmalarına da sebebiyet vermiştir. Çatışmaların büyük çapta savaşlara dönüşmesi ise baskın toplumların zayıf toplumları göçe zorlamasına, yaşam alanlarının istilalar ve savaşlarla el değiştirmesine imkân tanımıştır. Bu sosyal döngünün oluşturduğu insan hareketliliği sebebiyle salgın hastalıklar insan vasıtasıyla yayılma imkânı bulmuştur. Savaşan askerlerin ve toplulukların seyyah

¹² Nühket Varlık, *Disease and Empire : A History of Plague Epidemics in Early in Modern Ottoman Empire (1453-1600)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Department of Near Eastern Languages and Civilizations, The University of Chicago, 2008, s. 11.

¹³ Crawford, D. H., *Ölümcül Yakınlıklar-Mikroplar Tarihimizi Nasıl Şekillendirdi?* çev. Gürol Koca, Metis Yayınları, İstanbul, 2019, s.78-80.

gibi yer değiştirmesi vebayı önlenemez hale getirmiştir.¹⁴ Böylece veba bir Asya hastalığı olmaktan çıkmış; Avrupa, Amerika, Osmanlı ve Moğolların savaşmak zorunda kaldığı bir salgına dönüşmüştür.¹⁵

Veba salgını, genel anlamda 6 ile 14. yy. zaman dilimlerinde ivme kazanmıştır. İnsanlar arası sosyal temas, liman kentleri, gelenekler, geniş aile yapıları, toplumsal faaliyetler vebanın yayılmasına zemin oluşturmuştur. Karadan ve denizden yapılan seferler, vebanın Asya'dan başlayarak Çin, Kırgızistan, Kırım, Akdeniz Sahil ülkeleri, Ceneviz ve İstanbul'a kadar ulaşmasında kolaylaştırıcı bir faktör olmuştur. Buradan da İtalya, Fransa, Endülüs, İspanya, İngiltere ve İskandinav ülkelerine kadar ilerlemiştir. Böylece veba artık küresel bir problem haline dönüşmüştür.¹⁶

MS 165-180 yılları arasında Romalı askerler doğu seferinden evlerine dönerken tarihte ilk kitlesel ölümlere yol açacak Antoninus vebasını da başlatmış olacaklardı. Çin, Mısır, Hindistan ve diğer Doğu Asya ülkelerinde Roma İmparatorluğu'na ait birçok askeri üs vardı. Bu nedenle İpek Yolu güzergâhındaki ticaret yollarının güvenliği üst düzeyde tutulurdu. Güvenliğin sağlanması adına buraya yerleştirilen çok sayıda asker zaman zaman nöbet değişimleri için izne gönderilirdi. Çin ve diğer Asya bölgelerinde görev yapan Romalı askerler görev yerlerinde halkın arasına karıştıkları için vebaya yakalanmışlardı. Görev süresini tamamlayan askerler ülkelerine döndüklerinde vebayı da taşıdıklarından bihaberdiler. Başta askerler olmak üzere seyyahlar, kervanlar ve ticari faaliyetlerde bulunanlar Yersinia pestis bakterisinin yayılmasında aktif rol almışlardır.¹⁷

İlk pandemik veba Justinianus vebasıdır. MS 541'de Mısır'da ortaya çıkmıştır. Justinianus vebası ticari, siyasi ve sosyal etkenler nedeniyle Akdeniz

¹⁴ Yıldız, 2022, s. 264-275.

¹⁵ Nalan Turna, "İstanbul'un Veba ile İmtihanı: 1811- 1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi", *Studies of the Ottoman Domain*, 2011, C.1, S.1, s. 1-11.

¹⁶ Emrah İstek, "Avrupa'da Veba Salgını ve Salgında Din Faktörü (Viyana Örneği)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2017, C.36, S. 62, s. 173-204.

¹⁷ Murat Serdar- Gülnur Özer, Aziz Anthony Ateşinin Orta Çağ Avrupa Toplumuna Etkileri, *Alınteri Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019, C.3, S.1, s. 67-76.

havzasından Güney Avrupa'ya ve Sasani İmparatorluğu'na kadar birçok kesimi etkilemiştir.¹⁸

Birçok araştırmacı 1346-1353 yılları arasında Avrupa'yı kavuran “Kara Ölüm” olarak adlandırılan ikinci veba pandemisinin başlangıç noktasının 1346'da Moğol kuşatması altında bulunan Kefe olduğu noktasında hemfikirdir. Moğollar vebayı bu kuşatmada biyolojik bir silah olarak kullanmıştır. Moğollardan kaçan Ceneviz kolonileri veba salgınını deniz yoluyla Avrupa'ya taşımıştır.¹⁹ Louis de Jaucourt Mısır kökenli olduğunu vurguladığı veba salgınlarının Avrupa'ya Araplar, Türkler, Magripliler (Kuzeybatı Afrika Bölgesi) ve Sarazenler (Hristiyan olmayan) tarafından taşındığını vurgulamıştır.²⁰ William McNeill “Plagues and Peoples” adlı eserinde vebanın Çin'den başlayıp İpek yolu üzerinden Avrupa'ya yayıldığını savunur. Aynı yıllarda Bizans İstanbul'unu kasıp kavuran salgın Trabzon, Limni, Selanik, Eğriboz, Girit, Mora, Koron ve Modon'da da görülmüştür.²¹

Vebanın yayılmasında etkin rol oynayan pireye Osmanlı topraklarında da sıklıkla rastlanırdı. Evliya Çelebi'nin yazılarında toplum tarafından gayet doğal karşılandığı anlaşılan bit ve pireler, insanları vebaya karşı kırılgan hale getirmiştir. Yünden yapılmış günlük eşyalar (halı, yatak, kıyafet) bu parazitlerin yeni konaklar bulmasında yardımcı olmuştur. Kumaş üretiminin kısıtlı olması ve ekonomik koşullar günümüzde bitpazarı olarak tanımlanan ikinci el alışveriş mekânlarını oluşturmuştur. Bu mekânlarda sıklıkla el değiştiren kıyafetler vebanın yayılma hızını arttırmıştır. Fransız hekim A. Brayer ve Alman Subay Helmuth von Moltke (ö. 1891) 1800'lü yıllarda İstanbul'da yaşanan veba salgınlarının bitpazarlarından yayılan miyasmalardan kaynaklandığını savunur. Ünlü tarihçi El-Makrizi ise, 1348-1349 yılları arasında yaşanan veba salgınlarının Suriye ve Antakya üzerinden kara yoluyla Anadolu içlerine yayıldığını belirtir.²²

¹⁸ Francois Pieter Retief- Louis Cilliers, *the of Justinian (AD 542): A Prelude to the Middle Ages*, Acta Theologica, 2005, C.26, S.2, s. 115-123.

¹⁹ Lei Xu et al., “Climate- Driven Marmot- Plague Dynamics in Mongolia and China”, *Scientific Reports*, 2023, S.13, s. 119

²⁰ Louis de Jaucourt, *The Culture Of Disaster*, Universty of Chicago Press, 2012, s. 17-39.

²¹ William Hardy McNeill, *Plagues and Peoples*, Kiribati, Anchor Press, New York, 1989, s. 90-101.

²² Nühket Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, çev. Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017, s.56-61.

Üçüncü veba pandemisi 1855 yılında Çin'in Yunan yerleşim yerinde ortaya çıkmıştır. Guangzhou ve Hong Kong'ta yürütülen uluslararası deniz ticareti, salgının pandemik boyuta ulaşmasında önemli bir etken olmuştur. Bubonik bir vaka örneği olan bu veba, diğer pandemilerin aksine yıkıcı etkisini Hindistan ve Çin'de göstermiştir.²³

1.3. Vebanın Sağlık Boyutu

Halk dilinde veba “taun”, “karahumma”, “kara ölüm”, “kıran” gibi farklı isimlerle adlandırılmıştır. ²⁴ Veba kelime kökü olarak; yaralamak, ayıplamak, kusurlu görmek anlamlarını karşılamaktadır. ²⁵ Veba belirtilerine göre “Pnömonik Veba”, “Septisemik Veba” ve “Hıyarcıklı Veba” olmak üzere üç türe ayrılır. Veba hastalığının ilk belirtileri insanların vücutlarında baş gösteren siyah noktalardır. Bu lekeler virüslü fareler ve diğer kemirgen hayvanların insanlarla teması sonucunda ortaya çıkar. Isırılan bölgelerde özellikle koltuk altı, kasıklar ve boyunda nohut tanesi büyüklüğünde şişlikler oluşur. Bubonik (Hıyarcık) olarak adlandırılan bu şişkinliklere konulan tanı vebadır. Fare ve pirelerin yanı sıra dağ sıçanları, tarla sincapları ve çayır köpekleri de veba hastalığını bulaştırır. ²⁶

Septisemik veba, vebaya sebep olan bakterinin kan dolaşımına saldırısıyla başlar. Bulaşma yolu hıyarcıklı vebayla aynıdır. Ancak belirti olarak farklıdır. Kan dolaşımı üzerinden vücuda yayılan veba kısa sürede çoklu organ yetmezliği oluşturur. Bu sebeple septisemik vebada hastalığa dair bir belirti olmadan yaşanan ani ölümler yaygın görülür.²⁷

Akciğere yerleşen bakteri, öksürük ve hapsirikle yayılır. Akciğer vebası (Pnömonik Veba) olarak adlandırılan bu tür, soğuk hava koşullarını oldukça benimser. Soğuk hava koşulları nedeniyle akciğerin vücuttaki görevi azalır. Azalan fonksiyonlar işlevsiz kalır ve vücut çürümeye başlar. Akabinde ise akciğerin kan

²³ Robert Peckham, “Hong Kong Junk: Plague and the Economy of Cihinese Things”, *Bulletin of the History of Medicine*, 2016, V.90, I. 1, s. 32-60.

²⁴ Selma Turhan Sarıköse, “19. Yüzyılda Çukurova’da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar”, *Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, 2013, Konya, s. 36.

²⁵ Muazzez Demirel, “Eskiçağ Ön Asya Toplumlarında Görülen Salgın Hastalıklar”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2019 Ankara, s. 62.

²⁶ Varlık, 2017, s.24.

²⁷ Eren Akçiçek vd., *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Veba*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2021, s. 123-141.

dolaşımında iltihaplanma baş gösterir. İltihaplanmanın ardından hasta mikropların saldırısına maruz kalır ve hastada baş ağrısı, mide bulantıları, kusma tarzında semptomlar görülür ²⁸ Şikâyetlerden sonra kişinin salgına yakalandığına kanaat getirilir çünkü bu belirtiler sonrasında vebaya yakalanan hastalar bir hafta içerisinde ateş, titreme, baş ağrısı, aşırı bitkinlik ile adeta kendilerinden geçer. Bu durum çok geçmeden kişinin ölümü ile sonuçlanır.²⁹

Vebanın dünya geneline yayılma imkânı bulması aşının bulunamamasıyla ilişkilendirilmektedir. Bilimsel çalışmalardan anlaşıldığı kadarıyla birçok çalışma yapılmış ancak başarısız olunmuştur. Dönemin sağlık bilimcileri vebanın seyrini yavaşlatmak adına sıvı ve yeterli düzeyde besin takviyesi gibi bazı önerilerde bulunmuştur. Bu besinler arasında özellikle antibiyotik içeren bitkiler tercih edilmiştir. İsviçreli Alexandre Yersin, Alman Robert Koch, S. Kitasato gibi uzmanlar Hong Kong’da geliştirdikleri tetkik ve analizlerle hastalığa bakterilerin neden olduğunu ifade etmişlerdir. Bu duruma binaen Alman çalışmacı Pasteur’dan mülhem *Pasturella pestis* da 1971’den itibaren A. Yersin’in de *Yersinia pestis* şeklindeki bulgularıyla literatüre geçmiştir. Osmanlı’da da veba ile ilgili çalışmalar yürütülmüştür. Meclis-i Umur-ı, Tıbbiye-i Mülkiye ile birlikte Sıhhiye-i Umumiye gibi sağlık kurumlarında yapılan araştırmaların neticesinde veba salgınının kemirgenlerden ve pirelerden bulaştığı kabul görülmüştür. Osmanlı’da 1890’lı yılların sonlarında Fransız biyolog ve tıp çalışanı Paul Louis Simond da bu çalışmaları yürüten ekipte yer almaktadır. Bilim insanlarının ortak analizlerinden hareketle “*xenopsyllacheopsis*” ismi verilen tropikal hayvanlar ve kemirgen pireler vebanın nedeni görülmüştür. ³⁰

1.4. Vebaya Karşı Tedbir ve Mücadele

Veba sıcak mevsimlerde risk tehdidini artırır ancak buna rağmen hastalığın belli bir dönemde bulaştığını kategorize etmek mümkün değildir. Yaz mevsiminde

²⁸ Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 71-72.

²⁹ Fatma Yıldız, 19. Yüzyıl’da, Anadolu’da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2014, s.7.

³⁰ Kohn, George C., *Encyclopedia of Plague and Pestilence: From Ancient Times to the Present*, Third Edition. Facts on File Inc., Newyork 2008, s. 20-70.

kuraklıkların baş göstermesiyle birlikte insanlar tarla, bahçe işleriyle uğraşmaktadır. Bu nedenle tedbirler öncelikli olarak yaşam alanlarına yönelik yapılmıştır. Hayvanların haneye yakın alanlarda yerleşmemesi, yuva kurmaması ve ürememesi için hijyen tedbirleri arttırılmıştır.³¹

Vebanın birçok Asya ülkesinde yayılmasından ötürü belirti olmamasına rağmen vebaya yakalandıkları düşünülen insanlara bile karantina uygulanmıştır. Hindistan, Çin, Mısır gibi ülkelere gönderilen askerler kamplarda adeta esir tutulmuştur. Askerlerin toplanmasının nedeni ise sürekli halkla iç içe olmalarıdır. Kırsal alanları ve şehir merkezlerini denetleyen askerlerin vebalı birisiyle temas kurması oldukça kolaydır. Bu nedenle askerler kamplarda denetim altına alınmıştır. Bir diğer önemli önlem ise gemilere yönelik alınan tedbirlerdir. Yük ve seyahat gemilerinin binlerce insanı kısa sürede başka yerlere götürme kapasiteleri vardır. Özellikle yük gemilerinin devasa boyutta olması mikropların barınmasını kolaylaştırır. Bu nedenle taşıma esnasında fareler ve diğer kemirgen hayvanlar gemilerde kolayca saklanabilir. Yiyecek bulamadıkları takdirde ise insanı ısırabilirler. Gemilerde önlemler arttırılmış, pire ve kemirgen haşeratların saklanabileceği muhtemel alanlar ilaçlanmıştır. Buna karşın gemilerde seyahat edenler arasında yaşamını yitirenler olmuştur. Gemilerden inenler ise kentlerin uzak diyarlarında istirahate çekilmiştir. Yaşamını yitirenlerin eşyaları ve yatakları yakılmıştır.³²

Floransa'da yaşayan bilim insanlarının çalışmaları, uzun yıllar öncesinde alınan karantina önlemlerini işaret etmektedir. Floransa'da meydana gelen bir hastalığın çok sayıda ölüme neden olduğu söylenir. İnsanlar isim koyamadıkları bu hastalık için kapı ve pencereleri kapatmış özel kostüm ve elbiseler giymiştir. Bu hastalığın veba olması kuvvetle muhtemeldir. Bilim insanlarının çalışmalarından hareketle veba mikroplarından sakınmak ve bertaraf etmek için kumaş ve deri giysiler tercih edilmiştir. Yine benzer şekilde uzun cüppeler, şapkalar, girintili ve

³¹ Mesut Ayar-Yunus Kılıç, "Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*", 2017, C. 17, S.2, s.162-174.

³² Shone Kelly Wray, *Communities and Crisis Bologna During the Black Death*, Hotei Publishing, Netherland, 2009, s.100-150.

çıkıntılı gagası olan tuhaf maskeler tercih edilmiştir. Ayrıca hastaların elbiselerine oldukça farklı taşlar yapıştırılmış ve tuhaf rakamlar yazılmıştır. ³³

Ticari faaliyetlerin vebaya yeni ortamlar oluşturması, yetkilileri bir dizi önlem almak zorunda bırakmıştır. Halk sağlığının kurumsal temellerini oluşturan bu tedbirlerin temelinde karantina uygulamaları yer almaktadır. Deniz ticaretinin yoğun olması nedeniyle Floransa, Ceneviz, Venedik, Milano gibi kent devletleri veba salgınlarına önlem olarak “lazaret” ve sağlık kurulları oluşturmak gibi tedbirler almak zorunda kalmıştır. Özellikle doğudan gelen gemiler adalarda oluşturulan lazaretlerde kırk günlük bir karantina süreci geçirmek zorunda bırakılmıştır. Bu süreçte gemide bulunan emtialar tütsülenerek dezenfeksiyon işleminden geçirilmiştir. Bu şekilde insanlar denizden gelebilecek veba tehlikesine karşı kendilerini korumaya çalışmıştır. Denizde yürütülen bu mücadeleye karada da devam edilmiştir. Sınır boylarında oluşturulan güvenlik kordonları yabancıların şehre girişinde sınırlayıcı olmuştur. İnsanlar evcil hayvanlarını imha etmeye zorlanmış, arama ekipleri şüpheli gördükleri evlerin kapılarını kırmızı çarpıyla işaretlemiştir.

Avrupa’da vebanın tehlikeli bir hastalık oluşunu belirtmek için kilise ve diğer kurumsal dini alanlarda çanlar çalınmıştır. Siyah bayraklar yarıya indirilmiştir. Vebalıların tedavileri için geleneksel yöntemlere başvurulmuştur. Bulaşıcılığı engellemek amacıyla hoş kokulu yağlar kullanılmıştır. En çok tercih edilen yöntemlerden bir tanesi de koku giderici mendillerin kullanılmasıdır. ³⁴ Vebadan korunmak için kiliseler ve diğer toplumsal kurumlarda hijyen eğitimleri vermiştir. Bir diğer eğitim konusu ise yiyecek ve giyeceklerdir. Örneğin; veba salgının yaşandığı dönem yaz ise, daha çok soğuk besinler ve içecekler önerilmiştir. Ancak mevsim kış ise ılık ve metabolizmayı diri tutacak besinler tavsiye edilmiştir. ³⁵

Osmanlı, vebayı önlemek için bazı tedbirlere başvurmuştur. Donanmada görevli askerlerin barınma ve yaşam alanlarında özel giysili temizlikçiler görevlendirilmiştir. Veba nedeniyle yaşamını yitirenlerin görev yerleri ivedilikle tespit edilmiştir. Orduda zanaatkarlık, lojistik ve ikmal malzemelerinde çalışan

³³ Snowden, s. 100-102

³⁴ L. Elliott., “Medieval Medicine and The Plague”, *Crabtree Publishing Company*, Canada, 2006, s. 8-20.

³⁵ F. Wallis, *Medieval Medicine*, University of Toronto Press, Canada 2010, s. 420-424

personeller için özel tedbirler uygulanmıştır.³⁶ Osmanlı kıyı kesimlerinde deniz taşımacılığının denetimleri sıklaştırılmış, İstanbul'daki bazı sarayların girişleri yasaklanmıştır. Şehir mimarisi yeni bir yapılanma sürecine girmiştir.³⁷ Akçakale, Karkamış, Ceylanpınar, Mardin, Nusaybin istasyonlarında çalışan görevlilere aşı uygulanmıştır. Sağlık çalışanlarından oluşan motorlu ekipler kırsal alanları tek tek gezerek vebaya yönelik alınması gereken önlemleri halkla paylaşmıştır.³⁸

1.5. Vebanın Toplumsal Hayatta Etkileri

1.5.1. Demografik Etkileri

Milyonlarca insanı ölümle tehdit edecek seviyeye ulaşan veba, dünyanın birçok yerleşim yerini haritadan silmiştir.³⁹ Çin, İran, Hindistan, Afrika, Endonezya gibi Asya ülkelerinin yanı sıra Avrupa ülkeleri de vebadan oldukça etkilenmiştir. Avrupa nüfusu kısa sürede çok sayıda kayıp vermiştir. Fransa, Britanya, Finlandiya, İtalya gibi ülkelerde her üç kişiden biri vebadan yaşamını yitirmiştir. Sağ kalanların büyük çoğunluğu yakınlarını kaybetmiş ve hayata tutunmakta zorlanmıştır.⁴⁰ Genç (2011) Avrupa coğrafyasının Orta Çağa kadar geçen süreçte gelişen nüfusunun veba ile birlikte gerilediğini belirtmektedir. Bilim insanlarının verdiği bilgiler doğrultusunda 1340 yılına kadar 76 milyon olan dünya nüfusu 1450 itibarıyla 50 milyona gerilemiştir.⁴¹

Bilim insanları verilen rakamlardan daha fazla insanın hayatını kaybettiğini kabullenmektedir. Ölenlerin büyük kısmının doğal ölümler olduğu kabul edilerek kayıt altına alınmamıştır. Vebanın en çok etkilediği Avrupa kentlerinde cesetlerin

³⁶ Burak Kocaoğlu, “Veba Hastalığının Osmanlı Ordusuna Etkisi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017, C.3, S. 28. S. 213-215.

³⁷ Varlık, 2017, s.57

³⁸ Abdulaziz Kardaş, “Cumhuriyet Dönemi’nde Veba Salgınları ve Alınan Önlemler (1923-1947)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2020, C., S., s. 2055-2071.

³⁹ Feda Şamil Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, *Tarih Araştırmalar Dergisi*, 1991, C.15, S.26, s. 27-47.

⁴⁰ N. Ramankutty, “Global Land-Cover Change: Recent Progress, Remaining Challenges”, *Land-Use and Land-Cover Change: Local Processes and Global Impacts*, ed., Helmut Geist- Eric Lambin, Springer, Germany, 2006, s. 16-18.

⁴¹ Özlem Genç, “Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa’sına Etkileri”, *Tarih Okulu Dergisi*, C. S.11, 2011, s. 132-150.

uzun süre sokaklarda kaldığı belirtilir. Kimi zaman bazı şehirlerde cesetleri defnedecek kimse olmamıştır. Yine benzer şekilde uzun yıllar boyunca bazı sokaklara cesetlerin kokusundan girilemediği bilinir. Cesetlerin sokaklarda kalması nedeniyle kentler vahşi hayvanlar tarafından abluka altına alınmıştır. Kentlerde yaşayan halk hayvanların korkusundan dışarı çıkamamıştır. Hayatını kaybeden insanların yakınları olmadığı için onların defin işleri mezarcılara kalmıştır. Mezarcılar yüksek ücret karşılığında cesetleri şehir dışına atmışlardır.⁴²

Avrupa'ya bakıldığında Bristol'de yaşayan halkın % 90'ı, Norveç ve İzlanda halkının % 70'i, Strasburg'da ise nüfusun % 80'i ölüm riski ile baş başa kalmıştır. Bununla beraber Paris'te 50 bin, İngiltere'nin başkenti Londra'da 100 bin insan hayatını kaybetmiştir.⁴³ Ölümmler Avrupa'da devam ederken Asya'da da benzer şekilde kayıplar sürmüştür. Örneğin; Çin 123 milyonluk nüfusunun yaklaşık yarısını kaybetmiştir. Afrika kıtasında ise nüfus 80 milyondan 70 milyona inmiştir. Hindistan'da ise 10 -15 milyon arasında Hintli vebaya teslim olmuştur. Bununla birlikte Hindistan'da veba nedeniyle milyonlarca insan açlık, susuzluk ve yoksulluk mücadelesi vermiştir.⁴⁴

Günümüzde halen vebanın toplum sağlığı üzerinde oluşturduğu risk devam etmektedir. Veba 2017'de Madagaskar'da 2417 vakada görülmüş olup bunlardan 209'unun ölümüne neden olmuştur. Görülen odur ki dünyanın geçirdiği bütün dönüşümlere ve gelişmelere rağmen hastalıkların tamamen ortadan kalktığını söylemek mümkün değildir. Salgınlar kimi zaman aynı silüette kimi zaman ise farklı küçük değişikliklerle her daim bir risk faktörü olarak toplumsal hayatta yer edinmektedir.⁴⁵

1.5.2. İktisadi Etkileri

Salgının iktisadi boyuttaki etkileri nedeniyle dünyanın birçok ülkesinde ekonomideki arz ve talep dengesi yeniden şekillenmiştir. Büyük nüfusa sahip olan Hindistan veba nedeniyle ihracatta zayıf vermiştir. Aynı şekilde Hindistan'ın ithal

⁴² Stephen Porter, *The Great Plague*, Amberley Publishing, Britain, 2009, s. 9-12.

⁴³ Genç, s. 132-150.

⁴⁴ Kılıç, 2020, s.19-23.

⁴⁵ Fatih Budak- Şerif Korkmaz, "Covid-19 Pandemi Sürecine Yönelik Genel Bir Değerlendirme", *Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi*, 2020, S.1, s. 62-79.

ettiği ürünlerde de aksaklıklar yaşanmıştır. Birçok insan can güvenliği nedeniyle Hint topraklarına yönelmek istememiştir. Hindistan'ın en büyük şehri Mumbai'de 1890'lı yıllarda yaşanan Bombay Vebası milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur.⁴⁶ Veba salgınları, Hindistan'ın yanı sıra ortaya çıktığı bütün toplumların sosyal ve ekonomik yapısını etkilemiş, üretim sahasını daraltmıştır. Filistin, Hicaz, Cidde, Afrika ülkeleri, Bağdat ve İran'ın bazı bölgeleri zehirli fareler tarafından istilaya uğramıştır. Geçim kaynağı tarım ve hayvancılığa dayanan birçok köylü zehirli kemirgenlerin sebep olduğu salgın nedeniyle kaderine teslim olmuştur.⁴⁷

Köylerden açlık nedeniyle göç etmek zorunda kalan halk, şehir hayatına uyum sağlayamamış ve ata toprağına geri dönmek zorunda kalmıştır. Ancak çok geçmeden hayvanlarını ve mahsullerini yitiren köylüler farklı çözüm arayışına yönelmiştir. Köylerden göç etmek istemeyen vatandaşlar tarımda umduğunu bulamayınca çobanlığa yönelmiş ancak veba sebebiyle onların da birçoğu hayatını kaybetmiştir. Hayvanlara bakacak kimse olmadığı gibi tarlaları ekecek köylüler de kalmamıştır. Bu nedenle köylerden diğer yaşam alanlarına göçler başlamıştır. Bu durum feodal yapıya zarar vermiştir. Köylüler ve burjuvaziler neredeyse ilk kez karşı karşıya gelmiştir. Burjuvazilerin verdiği çabaya rağmen geri kalan köylü de özgürlüğünü düşünerek kentlere akın etmiştir. Toprak sahipleri üretimin devamı için mahsulün büyük çoğunluğunu köylülere vermeyi teklif etmiş ancak onları aldıkları karardan geri döndürememişlerdir. Bu nedenle köylerden kentlere sevk edilen ürün miktarı azalmıştır. Kentlere yapılan göçlerden sonra nüfus patlaması ve barınma problemi meydana gelmiştir. Gıda ürünlerinin temin edilmesinde istikrar zayıflamış ve kentlerde kıtlık başlamıştır. Yöneticilerin aldığı önlemler yetersiz kalmış ve yaşanan problemler art arda devam etmiştir.⁴⁸

Kırsalda tarımsal üretim durma noktasına gelmiştir. Tahıl ambarları ve diğer stok alanları korsan saldırılarına uğramış, ele geçirilen mallar kentlerde yüksek ücretler karşılığında satılmıştır. Bilim insanları tarafından dönemin kentlerine yönelik yapılan analizlerde halkın çoğunluğunun vebadan, geriye kalan kısmının ise

⁴⁶ Armağan Türk vd., “Tarihsel Süreçte Yaşanan Pandemilerin Ekonomik ve Sosyal Etkileri”, *Gaziantep Üniversitesi Social of Sciences*, 2020, Özel Sayı, s. 615-627.

⁴⁷ Arık, s. 27-35.

⁴⁸ Ayşe Tekin, “Tarihten Günümüze Epidemiler, Pandemiler ve Ekonomik Sonuçları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2021, C.2, S.41, s.330-347.

açlık ve sefaletten öldüğü anlaşılmıştır. Veba salgınında geleneksel tıbbın önerdiği drogları hazırlamak için kullanılan şeker, meyve, patates, un gibi ürünlerin fiyatları piyasanın üzerinde tutulmuştur. Yaşanan kıtlık sebebiyle hekimler bedeni güçlü tutmak adına ‘hiçbir şey bulamıyorsanız şekerli su tüketin’ önerisinde bulunmuş ancak dönemin şartlarında şeker bulmak imkânsızlaşmıştır.⁴⁹

Vebalıların akın ettiği kentlerde hizmet sektöründe çalışanlar büyük zarar görmüştür. Hizmet sektöründe çalışan birçok nitelikli işçi ve işveren hayatını kaybetmiştir. Bu nedenle Floransa, Londra, Roma ve diğer Avrupa kentlerinde fabrikalar kapanmıştır. Belirli bir alanda profesyonelleşen insanların hayatını kaybetmesi sonucunda birçok meslek dalında ara eleman yetiştirecek ustalar temin edilememiştir. Kentlerde yaşanan nüfus patlaması halkın bulduğu yeri işgal etmesine sebebiyet vermiştir. Barınma, sanayi, tekstil ve diğer alanlarda fiyatlar artmıştır. Sağlık alanında içler acısı manzaralar ortaya çıkmıştır. Özel hastaneler yüksek ücret karşılığında hastaları muayene etmiştir. Çok sayıda hekim hayatını kaybettiği için doktor sayısında ciddi azalma görülmüştür.⁵⁰

Sağlık sektöründe yaşanan kayıpların yanı sıra zanaatkârların hayatını kaybetmesi kentsel üretimi sekteye uğratmıştır. Şehir güvenliğinden sorumlu asker, polis ve bekçilerin veba salgınıyla boğuşması pazar alanlarının ve piyasaların denetiminde güvenlik zafiyetine sebebiyet vermiştir. Avrupa sokaklarında dini, etnik ve sınıf çatışmaları yaşanmıştır. Asayişin bozulduğu kentlerde küresel pazarlara taşımacılık yapan deniz seferleri iptal edilmiş ve yük gemileri yakılmıştır. Kalan gemiler ise güvenlik amacıyla kıta sahalarında tutulmuştur. Limanların kontrolünü ele geçirmek amacıyla gerçekleştirilen bu sabotaj eylemlerinin haricinde veba biyolojik silah olarak kullanılmıştır. Bu sebeple veba salgını uluslararası ticarete hâkimiyet sahalarının sık sık el değiştirmesine sebebiyet vermiştir.⁵¹

⁴⁹ İlyas Gökhan, “XIII. Ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye’de Krizler, Kıtliklar ve Vebalar”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1998, s. 1-65.

⁵⁰ Kohn, George Childs., *Encyclopedia of Plague and Pestilence: From Ancient Times to the Present*, Third Edition, Infobase Publishing, New York 2008, s. 31-33.

⁵¹ J. Pandian -Susan Parman, *The Making of Anthropology*, Vedams e books, India, 2004, s. 103-106.

1.5.3. Sosyokültürel Etkileri

Veba, tarihin en şiddetli salgın hastalıklarından biridir. Toplumsal döngüyü alt üst eden, insanları fizyolojik ve psikolojik olarak tesirinde bırakan vebanın kültürü etkilememesi mümkün değildir. Beklenmedik toplumsal etkilere neden olan veba tüccarlar, zenginler, fakirler, öğrenciler, sanatçılar vb. birçok kesimden insanın canına mal olmuştur. Vebanın en büyük sosyokültürel etkisi dini alandadır. Asya ve Avrupa’da kurumsal dini merkezlerin itibarı sarsılmıştır. Din görevlilerinin şahsi çıkar ve hesaplaşmaları toplumsal güvenin yitirilmesine sebebiyet vermiştir. Mısır, Filistin ve diğer Asya ülkelerinde hastalığa çözüm üretemeyen dini kanaat önderleri psikolojik baskılara maruz kalmıştır. Salgın sonrasında toplumda beliren ruhsal sorunlara çözüm üretemeyen kilise mensupları yetersizlik psikolojisine kapılmış ve kendilerini cezalandırmaya çalışmıştır. Birçok din görevlisi psikolojik bunalımlardan dolayı intihar veya göç etmek zorunda kalmıştır. Ölüm korkusunun yansımaları toplumun bir ferdi olan ve bütün çabalarına rağmen salgınla baş etmede yetersiz kalan kilise yetkililerinde de görülmüştür. Kilise hegemonyasında mal ve mülk kazanan yetkililer, ailelerine vasiyetnameler aracılığıyla servetlerini paylaşmıştır.

52

Veba, Avrupa’da sosyokültürel ve siyasal ilişkileri kısıtlamıştır. Orta Çağ’da Avrupa’nın korkulu rüyası haline gelen veba, insanları birbirine yabancılaştırmıştır. Avrupa’nın hareketli sokakları, festivalleri ve oyun alanları korku ve felaket sahasına dönüşmüştür. Mısır’dan başlayan veba, kısa sürede Avrupa’nın köylerine kadar ilerlemiş; köy ve kent sakinleri ciddi manada kayıplar vermiştir. Cenaze törenleri askıya alınmış ve kapılar sosyal ilişkilere kapatılmıştır. Uzun süren iletişim kopukluğu sosyal dayanışmayı ortadan kaldırmıştır.⁵³

Dünyanın en ölümcül hastalığı olan veba kimine ölüm korkusu yaşatırken kimine ise özgürlük hayali sunmuştur. XV. yy ’da Avrupa sokaklarında Afrika’dan gelen köleler için büyük umutlar doğmuştur. Portekiz ve İngilizlerin çalıştırdıkları köleler isyan bayraklarını çekmiştir. Veba salgınına kadar Avrupa’da Afrikalı köleler aracılığıyla işler, aksatılmadan yerine getirilmiştir. Ancak bu sosyal düzen ve üretim

⁵² Genç, s. 132-148.

⁵³ Yıldız, 2022, s.265-275

mekanizması kölelerin isyan bayrağını çekmesiyle sekteye uğramıştır. Birçok köle özgürlüğü elde ederken Avrupa'nın demografik yapısını ve sosyal dokusunu da değiştirmiştir. Afrika ülkelerinden gelen köleler fiziksel olarak hastalıklara daha dayanıklı oldukları için birçok iş sahasını ele geçirmiştir. Aile reislerini kaybeden ve geçinmek zorunda kalan birçok kadın Afrikalı köleler ile evlenmiştir. Resmi kaynaklara göre salgından birkaç yıl sonra Portekiz'in başkenti Lizbon'da Afrikalı köleler nüfusun %10'unu oluşturmuştur. Benzer şekilde Roma, İspanya ve diğer Avrupa ülkelerinde de göçmen ve köleler aile kurmuşlardır. Afrika'dan gelen köleler kimliğini ve sosyokültürel haklarını anayasal güvence altına almak için protesto gösterileri düzenlemiştir.⁵⁴

Hastaların vücutlarında beliren fizyolojik veba semptomları toplumda kin ve öfkeye sebebiyet vermiştir. Vebalılar toplumsal alanlardan izole edilmiş ancak karantina kurallarına uymayan vebalılar ölüm makinesi işlevi görmüştür. Tarihte toplumu derinden sarsan olaylar her daim sanatsal çalışmalara konu olmuştur. Bu sebeple Avrupa sokaklarında gezen matem havası müzisyenlerin ve sanatçıların çalışmalarında da yer edinmiştir. Müzisyenler keman ve gitarlarıyla toplumu psikolojik açıdan desteklemeye çalışmıştır. Ancak toplumun diğer kesimleri gibi sanatçılar da kara ölüme yakalanmış ve bunların birçoğu hayatını kaybetmiştir.⁵⁵

Avrupa'da artan ölümlerden sonra etnik ve mezhep çatışmaları boy göstermiştir. Hristiyanların yoğunlukta olduğu yaşam alanlarında Yahudilere baskılar artmıştır. Yahudiler Orta Çağ'da veba nedeniyle adeta soykırıma uğramıştır. Yahudiler, Hristiyanlar tarafından Tanrı'nın ruhaniyetine büründüğüne inanılan Hz. İsa'yı çarmıha gerdikleri için Tanrı'nın bu duruma kızdığı ve halkı cezalandırdığı düşünülmüştür. Günah keçisi ilan edilen Yahudiler'in sinagogları yıkılmış ve su kuyularına zehir atılmıştır. Yahudiler, kuyularda diri diri yakılmış, kalanlar ise göç etmek zorunda kalmıştır.⁵⁶

⁵⁴ Canan Kuş, "Geç Ortaçağ'da Meydana Gelen Veba Salgınlarının Demografik ve İktisadi Etkileri Üzerine Bazı Düşünceler", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 2014, C. 10, S.1, s.45-57.

⁵⁵ Irwin W. Sherman., "Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık", çev. Emel Tünbay- Mine Anğ Küçükler, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, İstanbul, s. 107-113.

⁵⁶ Nıkıforuk, s. 72-73.

1.5.4. Politik Etkileri

Veba salgınları, siyasi açıdan da önem arz eden hadiselerle sebebiyet vermiştir. Veba birçok hükümdarı tahtından etmiş, birçok savaşın seyrini değiştirmiş ve dahası birçok birliğin ve imparatorluğun dağılma sürecini hızlandırmıştır. MÖ 1335 yılında Hitit hükümdarı Şuppiluliuma ve ardından tahta çıkan oğlu II. Arnuvan'da vebadan dolayı hayatını kaybetmiştir. Mısır bölgesine yapılan askerî harekât dönüşü köleler vasıtasıyla Hitit ülkesine getirildiği düşünülen bu salgın başta kral ve devlet adamları olmak üzere birçok askerin ölümüne neden olmuştur. Ardından devletin başına geçen II. Mursili ağabeyi ve babasının yaptıklarından dolayı Tanrı'nın gazabına uğradığını düşünmüş ve bu durumla mücadele etmek için dini çözüm aramıştır. Vebanın yöneticilerin ölümüne sebep olması ve devleti durağan sürece koyması gibi sosyopolitik yansımaları devletin çöküş sürecini hızlandırmıştır.⁵⁷

MÖ 430 yılında Spartalılar ile Atinalılar arasında yaşanan Peleponnes Savaşı sırasında görülen veba çok sayıda insanın ölümüne neden olmuştur. Atina'yı yıllarca etkisi altında bırakan bu salgın dini, ekonomik ve demografik etkilerinin yanı sıra siyasi ve askeri tahribata da sebebiyet vermiştir. Peleponnes Savaşı'nda kırsal kesimdeki halkın kale içinde sıkışması nedeniyle kıtlıklar yaşanmış ve vergiler arttırılmıştır. Salgında süvarilerin ölümü Atina'nın zayıflığını gözler önüne sermiştir. Yaşanan bu süreç, ünlü devlet adamı Aristides döneminde Perslere karşı koymak amacıyla kurulan ve zamanla Atina'ya siyasi ve ekonomik kazanç sağlayan, üç yüz otonom şehir devletinden oluşan Attika-Delos Deniz Birliği'nden ayrılmasını hızlandırmıştır. Bununla birlikte salgında devlet adamlarının büyük çoğunluğunun ölmesi yönetsel boşluğu oluşturmuştur.⁵⁸ Roma İmparatorluğu'nu MS 165-180 yılları arasında abluka altına alan Antonine (Galen) Vebası, İmparator Lucius Verus da dâhil olmak üzere İmparatorluk bünyesinde üst kademelerde çalışanların ve

⁵⁷ Orhan Kılıç, *İnsanlığın Ölümle İmtihanı (Mikrop, Salgın ve Toplum)*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2021, s. 46-48

⁵⁸ Özlem Sir Gavaz-Gülgüney Masalcı Şahin, *Eskiçağda Salgın ve Hastalıklar*, Ege Yayınları, İstanbul, 2021, s.108-118

askerlerin hayatını kaybetmesi nedeniyle devletin yönetim mekanizması zayıflamıştır.⁵⁹

MS 231 yılından itibaren Doğu Roma ve Sasani devletleri arasındaki yoğun bir egemenlik mücadelesi yaşanmıştır. Sasanilerin yıkılışıyla (651) neticelenen bu mücadelede veba salgınları önemli bir etken olmuştur. Çeşitli dalgalar şeklinde cereyan eden bu salgınlar Anadolu’da hüküm süren bu iki devleti siyasi açıdan olumsuz etkilemiştir. Birçok devlet adamının vefatı sebebiyle hem Sasanilerin hem de Bizans’ın devlet yönetim mekanizması çökme noktasına gelmiştir. MS 542 yılında Sasaniler I. Hüsrev önderliğinde Kudüs’ü alma girişiminde bulunmuş ancak veba salgını nedeniyle vazgeçmek zorunda kalmıştır. Veba nedeniyle ertelenen bu fetih MS 614 yılında Sasanilerin Kudüs’ü kendi topraklarına katmasıyla sonuçlanmıştır.⁶⁰

Hristiyan Bizans’ın Zerdüş Sasaniler karşısında aralıklarla devam eden bu yenilgisi 627’de İmparator Herakleios’un Sasani ordusunu yok etme noktasına getirdiği Ninova savaşına kadar devam etmiştir. Bu süreç 622 yılında indirilen Rum Suresi’nde şu şekilde zikredilmektedir: “Rumlar yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Fakat onlar bu yenilgiden sonra birkaç yıl içinde galip gelecekler. Bundan önce de sonra da emir Allah’ındır.”⁶¹ Ayet-i kerimeden hareketle Yüce Allah’ın kendisine inananların zaferi için Sasanileri yıpratın veba salgınlarını gönderdiğini söylemek güçtür. Ancak bu süreçte vebanın Sasani toplumunu zayıflatmış kesindir. Vebanın İran topraklarındaki etkisini 1800’lü yıllarda da görmemiz mümkündür. 1820-1823 Osmanlı-İran arasında yaşanan son savaş Osmanlı’nın galibiyetiyle neticelenmiştir. İran’ın önde götürdüğü mücadele, İran şehzadesi Muhammed Ali Mirza’nın yakalandığı veba salgınından ölmesi nedeniyle Osmanlı’nın lehine sonuçlanmıştır. Osmanlı, şehzadenin ölümüyle sahada kaybettiği toprakları masada geri almıştır.⁶²

⁵⁹ Mustafa Hamdi Sayar, “Marcus Aurelius ve Lucius Verus Dönemlerinde M.S. 165-180 Yılları Arasında Görülen Büyük Salgın”, *Tarih Dergisi*, 2020, S.71, s. 15-28.

⁶⁰ Muhittim Çeken, *VII. Yüzyılda Bizans-Sasani Hakimiyet Mücadelesi Arasında Kalan Mukaddes Bir Şehir: Kudüs*, Yeni Fikir Yayınları, 2018, C. 9, S. 21, s.106-107.

⁶¹ “[Kur'an-ı Kerim](https://www.diyanet.gov.tr/)”, *Rûm Sûresi (diyanet.gov.tr)*, (10.12.2023).

⁶² Eralp Yaşar Azap, “1820-1823 Osmanlı –İran Savaşında Ortaya Çıkan Salgın ve Bu Salgının Savaşa Etkisi”, *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2020, C. 2, S. 2, s. 81-92.

Vebanın yıllarca devam eden toplumsal ve siyasal etkileri haçlı ordularına da yansımıştır. 1096 ve 1272 yılları arasında gerçekleştirilen Haçlı Seferleri'nin birçoğunda vebanın izlerine rastlamak mümkündür. I. Haçlı Seferi'nde yaklaşık 100.000 haçlı askeri vebadan ölmüştür. 1249 yılında Dimyat'ta Haçlılar arasında çıkan salgın birçok askerin ölümüyle neticelenmiştir.⁶³

Avrupa'nın yanı sıra Çin'de de veba nedeniyle bazı politik gelişmeler yaşanmıştır. Vebalı bir Çinli postacı mektupları dağıtımına çıkarırken Pekin ordusuna ait az sayıda mektubu fark etmiş ve en büyük askeri birliğe götürmüştür. Böylece vebanın bulaştığı askerlerin büyük çoğunluğu kısa sürede hayatını kaybetmiştir. Üç asırlık yönetimin söz sahibi olan Ming Hanedanlığını koruyan askerlerin birçoğu canından olmuştur. Hanedanlık çok geçmeden Mançular'a boyun eğmiştir.⁶⁴ Konstantinopolis'de 542 yılında İmparator Büyük Jüstinyen zamanında ortaya çıkan veba salgını büyük yıkımlara neden olmuştur. Nüfusun yaklaşık % 20'si ile % 40'ı vebaya yakalanmış ve hayatını kaybetmiştir. İmparatorluğun yapısını, işleyişini, siyasi ilişkilerini değiştiren veba günlük ortalama 5 bin kişinin yaşamına mal olmuştur.⁶⁵

Veba, başta Avrupa olmak üzere bütün dünyada feodalitenin yıkılışını hızlandırmıştır. Örneğin; Orta Çağ tarihine kadar köylerde hüküm süren burjuvazinin egemenliği kilisenin buyruklarıyla desteklenmişti. Ancak Avrupa'da toprak hegemonyasını sürdüren beyler veba ile birlikte otoritesini kaybetmiş ve mahkemelerde yargılanmıştır. Alt üst olan feodal dengeler, salgında artan ölümlerle nüfusun azalması ve beylerin topraklarını kaybetmesi işçi protestolarına zemin hazırlamıştır. Birçok işçi farklı iş sahasına yönelmiştir.⁶⁶

İşçi ayaklanmalarının yoğun yaşandığı Avrupa'da suç oranlarında da artış yaşanmıştır. Fransa, İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinde ayaklanmalar baş göstermiştir. Fransa'da 1358 yılında başlayan köylü ayaklanmaları yaklaşık 100 yıl

⁶³ Levent Menteşe, "Kara Vebanın Batı ve Doğu Topluluklarına Etkisi", *Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 2020, C.2, S.1, s. 78-87.

⁶⁴ Kılıç, 2020, s. 39-40.

⁶⁵ Fatih Artvinli, "Salgınların Tarihi, Toplumsal ve Siyasal Açısından Bir Bakış", *Türk Tabipler Birliği COVID-19 Altıncı Ay Değerlendirme Raporu*, 2020 s. 43-51.

⁶⁶ Turna, İstanbul'un Veba ile İmtihanı: 1811- 1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi s. 7.

sürmüştür. Bu isyanlar 1450’de İngiltere’ye sıçramıştır. İngiliz ordusunda görev alan binlerce İspanyol ve paralı asker bu durumu fırsat bilip Fransa’daki çetelerle birlikte hareket etmişlerdir. Sokaklarda artan taciz ve yağma vakaları Fransa, İngiltere ve İspanya’da halkı ayaklandırmıştır. Vatandaşlar ile çete mensupları arasında çıkan kanlı çatışmalar sonucunda kent merkezindeki birçok iş yeri zarar görmüştür.⁶⁷

Hristiyan toplum üzerinde bu tür siyasal etkilere sebebiyet veren veba Müslüman toplumlar üzerinde de belli siyasal etkiler bırakmıştır. Bizans’ın veba salgınlarıyla gerileyen askeri gücü Türklere kolay ilerleme imkânı sağlamıştır. Göçebe yaşam koşullarının sağladığı sağlam bir fizyolojiye sahip Türkler Avrupa ve Asya’daki ilerleyişini vebaya aldırış etmeden bu sayede devam ettirmiştir. Ancak bununla birlikte bazı olumsuzluklar da yaşanmıştır. 1474 yılındaki Arnavutluk seferinde ordu karargâhında veba salgınının başlaması ve birçok yeniçerinin hayatını kaybetmesi üzerine Osmanlı kuşatması kaldırılmıştır. 1455 ve 1475 yılları arasında çeşitli dalgalarla İstanbul’da etkisini gösteren veba salgınları Fatih Sultan Mehmet Han’ın uzunca bir müddet ordusuyla birlikte Balkanlar’da konaklamasına neden olmuştur. Kayıtlara göre Sultan Mehmet salgın nedeniyle İstanbul’a gidişini beş defa ertelemek zorunda kalmıştır. Memluk İmparatorluğu’nun demografik, siyasi ve iktisadi gücünü zayıflatan veba, Osmanlı’ya Mısır ve Suriye’nin fetih kapılarını açmıştır. Yavuz Sultan Selim’in Osmanlı’ya siyasi, ekonomik ve dini kazançlar sağlayan 1516-1517 Mısır seferi veba sayılarında da artışa neden olmuştur. Yavuz Sultan Selim’in ölümüne neden olan çıban dönemin Venedik elçilerinin gönderdiği mektuplardan hareketle veba olarak yorumlanmıştır. Mektupta sultanın bedeninde beliren iki adet çıban olduğu ve ölümünden korkulduğu ifade edilmektedir.⁶⁸ Kanuni Sultan Süleyman’ın vezir-i azamı Ayas Mehmed Paşa da vebadan hayatını kaybeden önemli devlet adamlarındandır.

2. KOLERA

Kolera, geçmişi antik çağlara kadar uzanan bakteriyel bir hastalıktır. Kontamine sıvılar yoluyla yayılan ve vibrio cholerae olarak isimlendirilen bakteriler Asya ve Afrika’yı tehdit altında bırakmış; Bangladeş ve Hindistan’da birçok ölüme

⁶⁷ Kılıç, 2020, s. 40-41.

⁶⁸ Varlık, 2017, s.210-211

sebebiyet vermiştir. Hastalık mevsimsel özelliklere göre zaman zaman hız kazanmış ve seyrelebilmıştır. Farklı tarihlerde küresel düzeyde pandemilere dönüşen kolera geniş çaplı çevresel krizleri de beraberinde getirmiştir. Kolera sendromik şuşlar ile kişiler arasında hem doğrudan hem de dolaylı olarak bulaşmıştır. Potansiyel olarak hava koşullarına bağlı olacak şekilde yayılım gösteren kolera, akut ve oral klonlar aracılığıyla geniş yelpazede spektrumlarla asemptomatik yollarla bulaşabilmıştır. Bu durum enfeksiyonel bir hastalık olan kolerayı dışkıdaki mikroorganizmalar, agregatlar içeren bakterilerin yayılmasını kolaylaştırmıştır.⁶⁹

2.1. Koleranın Ortaya Çıkışı

Kolera, yapılan incelemelere göre ilk olarak MÖ 500'lü yıllarda Hindistan'da ortaya çıkmıştır. Hindistan'da endemik bir hastalık olarak uzun yıllar mevcudiyetini koruyan kolera, 19. yüzyılın başlarında salgın şeklinde patlak vermiş ve kısa süre içerisinde tüm dünyayı tehdit edecek düzeye ulaşmıştır.⁷⁰ Birçok ülkede farklı şekillerde isimlendirilen kolera, Hindistan'ın Ganj Deltası'nda "bisuchika" veya "cholira" olarak bilinir. İbrani kaynaklarında ise "morbus", "mellus" olarak yer alır. Çin kaynaklarında "houluan", Arap kaynaklarında ise "duba" olarak seslendirilmiştir.⁷¹ Osmanlı Devleti'nin resmî belgelerinde kolera hastalığına "morbus" denilir. Ancak zaman içerisinde koleraya "illet-i kolera", "illet-i âdiyye", "illet-i mahûf" denildiği görülmüş hatta kimi zaman "ilel-i sâriyye" ifadesi kullanılmıştır.⁷²

Kolera, Bengal deltası üzerinde, Ganj ve Brahmaputra Nehirleri arasında tarımla uğraşan halkın yaşamını uzun yıllar tehdit etmiş ve onları dini-kültürel etkinliklerinden mahrum bırakmıştır. Bölgede yaşanan sosyal refah yoksunluğu koleranın ortaya çıkışında önemli bir etkidir. Yoksulluk, günden güne artan nüfus yoğunluğu, sağlık sektöründe ve temiz su kaynağı bulmada yaşanan zorluklar koleranın ortaya çıkışında gerekli koşulları oluşturmuştur. Koleranın Ganj Nehri

⁶⁹ Jacqueline Deen vd., "Epidemiology of Cholera", *National Library of Medicine*, 2020, V.29, I.38, s. 31-40.

⁷⁰ Kılıç, 2020, s. 19-35

⁷¹ Bedii Nuri Şehsuvaroğlu, *Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri*, İsmail Akgün Maatbası, İstanbul, 1954, s. 282.

⁷² Abdülkadir Gül, "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2009, S. 41, s. 241.

bölgesinde ortaya çıkışının bir diğer temel nedeni de ısı farkını işaret etmektedir. Nehir sularının denize veya okyanusa dökülmesi ısı farkını oluşturmuştur. Ayrıca sel taşkınları ve muson yağmurları tarafından biriktirilen zararlı bakteriler hastalığın ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Tarla, bağ, bahçe, insanların fizyolojik olarak kullandığı besin ve gıda maddeleri zararlı bakterileri içermektedir. Bu besin maddelerinin insanlarla buluşması bakterinin insanlara geçmesine ve fekal-oral yolla insandan insana aktarımına imkân sağlamıştır.⁷³

Portekizli tarihçi Gaspar Correa “Lendas da India” adlı çalışmasında 1503 yılında Hindistan’da görülen koleranın kişiler üzerindeki belirtilerine değinmiştir. Gaspar, eserinde insanların bilinmeyen bazı nedenlerle hastanelere akın ettiğini ve bunların birçoğunun ortak şikâyetinin karın ağrısı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kolera nedeniyle insanlarda oluşan psikolojik travma belirtilerine de değinen Gaspar, Portekizce’de “moryxy” şeklinde isimlendirilen koleranın 1543 yılının ilkbaharında kitlesel ölümlere neden olduğunu ve pandemi halini aldığını vurgulamıştır.⁷⁴

Correa’nın 1500’lerde yaptığı bu tespit 1800’lü yıllarda netlik kazanmıştır. 1817’den günümüze kadar yedi kolera pandemisi gerçekleşmiştir. Birçok ülkeyi etkileyen yedinci pandemi, toplumsal ve ekonomik faktörlerin desteğiyle 1935’te Endonezya’ya yerleşen V. El Tor’un, buradaki gelişimini 1961’de tamamlayarak sınırlarını aşmasıyla başlamıştır. Klasik *Vibrio Cholerae*’nin ilk altı pandemide yaşadığı iklimsel ve ırksal yolculuk *Vibrio Cholerae*’ya önlenemez bir evrim süreci yaşatmış ve mutasyon sonucunda *Vibrio El Tor* oluşmuştur. *Vibrio Cholerae*’nin biyotipi olarak kabul edilen *Vibrio El Tor*, Mısır’ın El Tor yerleşim bölgesinde kurulan sağlık istasyonunda Müslüman hacıların bağırsaklarında ortaya çıkmıştır. Klasik *Vibrio Cholerae*’nin geçirdiği evrim süreci V. El Tor’a ölüm oranını azaltmakla birlikte her türlü sulu ortamda barınabilme yeteneği kazandırmıştır. Ilıman iklime sahip kıyı şeridinde gelişimini devam ettiren El Tor iç kesimlere olan seyahatinde ise kuşlardan faydalanmıştır.⁷⁵

⁷³ Yıldırım-Ertin, s. 85-91.

⁷⁴ Kılıç, 2020, s. 20-45

⁷⁵ John C. Feeley, *Classification of Vibrio cholerae (Vibrio Comma) Including El Tor Vibrios, by Infrasubspecific Characteristics*, Journal Of Bacteriology, 1964, V.89, N.3, s. 665-669.

2.2. Koleranın Yayılma Sahası

Yayılma hızını arttıran bir dizi etkenle birlikte kıtalar arası yolculuğuna başlayan kolera, 1817 yılından günümüze kadar bulaştığı her ülkeyi cehenneme çevirmiştir. Asya, Avrupa, Kuzey Amerika, Güney Amerika ve Afrika’da etkileri görülen ve Avrupa’da “Asya Kolerası” olarak tabir edilen koleranın bu ilerleyişi elbette tesadüfi olmamıştır. Salgına sebep olan ve “Vibrio cholerae” olarak adlandırılan bakteri toplumun bütün kırılgan noktalarından istifade ederek fekal-oral yolla aktarımını sürdürmüştür.

Hastalığın ana vatanı sayılan Himalaya Dağları ve Deccan Yaylaları’nı birleştiren Ganj vadisinde, Haziran’dan Eylül’e kadar süren muson yağışlarından sonra taşkın ve sellerin geride bıraktığı bataklık alanlar bakterilerin üremesi için uygun koşulları barındırmaktadır. İçme suyu ve diğer kanallardan insan vücuduna yerleşen kolera, öncelikle ani ve şiddetli bir kusma ile kendini göstermekte ve kısa sürede hastanın çok fazla su kaybı yaşamasına neden olmaktadır. Mideye inen bakteri buradan bağırsaklara sirayet ederek hızla üremeye devam etmektedir. Üç gün içinde sık sık tekrarlayan kusma ve ishal nöbetlerinden sonra yaşanan su ve tuz kaybı neticesinde vücutta kuruma, kanda koyulaşma ve ürenin yükselmesi, kan basıncının düşmesi, idrarın azalması ve kesilmesi, kaslarda başlayan kramplar şeklinde ortaya çıkan belirtiler kısa süre sonra hastanın ölümüne neden oluyordu.

1800’lü yıllara kadar Hindistan’daki etkisini kesintisiz bir şekilde yerel düzeyde koruyan koleranın evi konumunda olan Hindistan’dan dünyaya açılması Mekke’ye giden hacı kabileleri vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Hindistan’dan Mekke’ye giden hacılar kolerayı önlenemez hale getirmiştir. Mekke’de dini vazifelerini yerine getiren yirmi ile otuz bin Hindu hacıdan bazıları Mekke’de, geriye kalan kısmı ise Hindistan’a dönerken yaşamını yitirmiştir.⁷⁶

Koleranın pandemiye dönüşmesini sağlayan etkenlerden bir diğeri de Hindistan’ın hızla artan nüfusedir. Sanayileşme ile kırsal kesimden şehirlere doğru yaşanan düzensiz göçler, şehirlerde zaten yetersiz olan altyapının daha da

⁷⁶ Kılıç, 2021, s. 120.

kötüleşmesine neden olmuştur.⁷⁷ Kanalizasyon sisteminin olmadığı Hindistan’da, insanların temizlik ve dini ayinleri de dâhil olmak üzere bütün yaşamsal uygulamaları Ganj’da yapmaları hastalıklara davetiye çıkarmıştır. Ganj Nehri’nde binlerce insanın aynı anda günahlarından arınmak istemesi ve ölülerini yakmak yerine nehrin sularına bırakması koleranın yayılmasına imkân sağlamıştır. Ganj Nehri’ni kutsal kabul eden Hinduların nehrin kirli suyundan içmesi, birçoğunun sonunu getirmiştir. Ganj’ın kirli sularında yıkananlar, tuvaletini yapanlar, yemek atıklarını nehir sularına bırakanlar, günahlarından arınmak isteyenlerin kaderini belirlemiştir. Bu vb. dini kültürel etkinliklerde bir araya gelen Hindular gittikleri ülkelere kolerayı da götürmüştür.⁷⁸

Portekizlilerin Ümit Burnu’nu kullanarak 1498 yılında Hint Okyanusu’na ulaşması Hindistan’ı, Portekiz, Hollanda, Fransa ve İngiltere gibi birçok devletin sömürgeleştirme faaliyetine maruz bırakmıştır. Sömürgeleştirme rekabetinden zaferle çıkan İngilizlerin, Hindistan topraklarını sömürgeleştirmek adına gerçekleştirdiği askeri ve ticari faaliyetler kolera salgınlarının yayılma hızını arttırmıştır. Koleranın ortaya çıktığı zamanlarda İngiliz askerlerinin baskıları sonucunda Hindistan’ın birçok bölgesinde düzensiz göç serüveni başlamış ve böylece insanlar gittikleri yerlere kolerayı da taşımıştır.⁷⁹ 1814’te Kalküta’da kolera salgını ortaya çıktığı zaman İngiliz birlikleri buraya yeni geliyordu. Aynı şekilde 1816-1818 yıllarında Hindistan’ın kuzey cephelerinde savaşan İngiliz birlikleri, kolerayı Bengal’deki karargâhlarına taşıyarak hastalığı Afgan ve Nepalli düşmanlarına da bulaştırmıştır. Fakat en kötüsü deniz yoluyla gerçekleşmiştir. 1869’da dünyanın en stratejik su yollarından biri olarak kabul edilen Süveyş Kanalı’nın açılması, koleranın kıtalar arası yolculuğunda yardımcı bir etken olmuştur.⁸⁰

Kıtalar arası yolculuğunu bu şekilde gerçekleştiren koleranın komşu ülkelere bulaşması kara yoluyla gerçekleşmiştir. İlk etapta Afganistan ve İran’a sıçrayan kolera buralardan da Orta Asya ve Rusya’ya sonrasında ise Doğu Avrupa’ya ve Batı

⁷⁷ David Arnold, *Cholera and Colonialism in British India*, Oxford University Press, 1986, N.113, s. 118-141.

⁷⁸ James Ellsworth De Kay, *Sketches of Turkey in 1831 and 1832, E Book*, New York 1833, s. 331

⁷⁹ Murat Ardic, “Bakü’de Kolera salgını ve Osmanlı Devleti’nin Başvurduğu Bazı Sıhhi Uygulamalar (1893-1894)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Dergisi*, 2019, C. S.46, s. 4.

⁸⁰ Özgür Yılmaz, 1847-1848, Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 2017, C.1, S.1, s.23-55.

Avrupa'nın neredeyse tamamına ulaşmıştır. Hindistan'dan Kızıldeniz'e oradan da Mısır, Akdeniz ve Karadeniz'e kadar kolera'nın belirtileri görülmüştür. Osmanlı coğrafyasında ilk olarak 1822'de görülen kolera Osmanlı payitahtına 1831 yılında ulaşmıştır.⁸¹

1817 yılına kadar Hindistan'ın problemi olan kolera bu yıldan sonra bütün dünyanın ortak problemi haline gelmiştir.⁸² Ayar (2019) çalışmasında kolera'nın XIX. yüzyıl boyunca Batı Avrupa'da ısrarla yayılmaya çalışıldığını ifade etmektedir. İlk olarak kolera, Hindistan'da başlamış ve Afganistan, İran, Hazar Denizi sahillerine kadar ulaşmıştır. İkincisi, Hindistan'dan başlayıp Umman Denizi ve Basra Körfezi sahilleri, yani deniz ve karayolları aracılığıyla farklı ülkelere bulaşmıştır. Üçüncüsü ise Hindistan'dan Kızıldeniz'e, oradan da Cidde ve İskenderiye limanlarına yapılan seferler sonucunda yayılmıştır.⁸³

2.3. Kolera'nın Sağlık Boyutu

Kolera, epidemi ve pandemiye dönüşen akut bir hastalıktır. Salgın; bulantı, kusma, karın ağrısı, ishal vb. şikâyetlere neden olmuştur. Bu şikâyetleri yaşayan birçok hasta yaşanan sıvı ve elektrolit kaybı nedeniyle kısa sürede ölümle burun buruna gelmiştir.⁸⁴ Kolera'nın en tehlikeli belirtileri bağırsaklarda yaşanmıştır. Midede bulunan gastrik asitten kurtulmayı başarabilen vibriolar, ince bağırsağı konak edinmiş ve vibrioların ince bağırsakta oluşturduğu tahribat, besin maddelerinin kana geçmesini sağlamak yerine, kan plazmasının sindirim kanalıyla dışarı atılmasına yani “pirinç sulu dışkıya” sebebiyet vermiştir.⁸⁵ Yaşanan dehidrasyon sonucunda hastalarda nabız düşmesi, şiddetli kusma nöbetleri, yeme içme alışkanlıklarını kaybetme, aşırı su kaybı nedeniyle dokularda kuruma gibi semptomlar görülmüştür. Ağır vakalarda ise kas sistemi oksijensiz kaldığı için

⁸¹ Oya Dağlar, “Denizli ve Çevresinde Kolera Salgını ve Salgınla Mücadele”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler*, C.1, ed. Ayfer Özçelik vd., Isparta 2007, s. 368-375.

⁸² Metin Menekşe, “İzmir’de Kolera Salgınları ve Etkileri (1893) ” , *Tarih Araştırmalar Dergisi*, 2020, C.39, S.67, s. 386-395.

⁸³ Mesut Ayar, Osmanlı Devleti’nde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895), *Kitabevi Yayınları*, İstanbul 2007, s. 14-45.

⁸⁴ Menekşe, s. 386-397.

⁸⁵ Sherman, s.45.

kaslarda acı verici şiddetli kasılmalar yaşanmıştır. Bu durum kimi zaman artık nefes alamayan ölü bedenlere canlı izlenimi vermiştir.⁸⁶

19. yy. kolera uzmanları hastalığın verdiği bu ıstırap dolu süreci ikiye ayırmıştır; “aljid” ve “tepki” aşaması. Konaktaki kuluçka döneminden sonra “aljid” aşama başlar. En fazla 24 saatlik bir zaman diliminde hastada ani değişimler gözlemlenir. Vücut ısının düştüğü ve hastanın tanınmaz hale geldiği bu dönem uzadıkça hastanın iyileşme şansı azalır. Bu evrede kan dolaşımında yaşanan güçlük kaslarda oksijen yetmezliğine bağlı boğulmalara ve ani kalp durmalarına neden olabilmektedir. Aljid aşamadan sonra başlayan “tepki” aşaması, yaşayan bir cesede dönen vücudun bir nebze rahatladığı dönemdir. Ancak kolera belirtilerinin azaldığı bu dönemde vücut zayıf düştüğü için iç organlar özellikle böbrekler işlevlerini yerine getirmede zorlanır. Çoğunlukla üremi olmak üzere zatürre, menenjit, kangren gibi hastalıklar baş gösterir.⁸⁷

Koleranın bu denli yıpratıcı zararları bilim insanlarının ilgisini çekmiştir. Bakterinin öldürücü boyutları Louis Pasteur’un öncülüğünde çalışmalara konu olmuştur. Koleranın nasıl bulaştığı araştırılmış, salgına yakalanmış kişiler üzerinde bilimsel deneyler yürütülmüş ve koleranın temel nedenleri bulunmaya çalışılmıştır.⁸⁸

1849 yılında İngiltere’de artan vakalardan sonra Doktor John Snow kolerayla ilgili yürüttüğü bilimsel çalışmaların neticesinde kontamine olmuş su ve besinlerin tüketilmesiyle bakterinin yaygınlık kazandığı savına ulaşmıştır. Doktor John’un aksine 1855’te İsviçreli Doktor Pettenkofer ise mevcut vakalara miyasma teorisiyle farklı bir tablo çizmeye çalışmış ancak Dr. John’un çalışmalarının dışına çıkamamıştır. Çok geçmeden 1883 yılında Alman Doktor Robert Koch, *Vibrio Cholera*’yı izole eden isim babası olarak tarihe geçmiştir. Doktor Koch Mart 1884 tarihinde Alman Kraliyet Sağlık Merkezi’ne Hindistan Kalküta’dan bir rapor hazırlamıştır. Raporda koleranın içme sularından yayıldığını iddia eden Koch, Kalküta’nın bir köyünde, pis ve bataklık alanların güzergâhından geçen zehirli

⁸⁶ Emrah Maral, “1839-1894 Yılları Arasında Sinop’ta Kolera Salgını ve Osmanlı Devlet’inde Koleraya Karşı Alınan Tedbirler”, *Near East Historical Review*, 2021, C.11 S.1, s. 27-32.

⁸⁷ Snowden, s. 323.

⁸⁸ Nuran Yıldırım, 14. Yüzyıldan Cumhuriyete Hastalıklar Hastaneler Kurumlar, *Tarihi Vakfı Yayınları*, İstanbul 2014, s. 82.

suların içme sularına karışmasıyla Bengal köylülerinin nasıl etkilendiğine değinmiştir.⁸⁹

Koch, çalışmayı Hindistan'ın yanı sıra Mısır ve başka ülkeleri de kapsayacak şekilde genişletmiş ve koleraya neden olan bakteriyi bulduğunu tüm dünyaya duyurmuştur. Koch'un koleraya neden olan bakteriyi keşfetmesi bilim dünyasında büyük yankı uyandırmıştır. Koch'un "asil virgül" adını verdiği bakteri, dünyada genel geçer bir şekilde kabullenilmiştir. Koleranın mutasyona uğrama şekillerini de değerlendiren Koch, sağlık alanında bu hastalığa karşı mücadelesini sürdürmüştür.⁹⁰ Kolera üzerine çalışmalar yapan William O'Shaughnessy' de Koch gibi hastaların şikâyetlerini dinlemiştir. Kolera salgını nedeniyle hastanelere başvuranların kanından elde ettiği sonuçlardan yola çıkarak hastaları, tuzun içinde bulunan mineralleri tüketmeye yönlendirmiştir. Bu alanda çalışma yapan bir diğer bilim insanı da Thomas Latta'dır. 1832 yılında Thomas Latta kolera hastalığını iyileştirmek adına hastalara su ve tuz enjekte etmiştir. Hastanın bütün bedenini ele geçiren zararlı bakterilere karşı sıvı ihtiyacının giderilmesinin önemini vurgulamıştır.⁹¹ Bilim insanları bütün imkânlarını seferber ederek aşı arayışına girmiştir. Jaume Ferran Clua, kolera aşısını bulduğunu ilan etmiştir.⁹²

Koch ve diğer bilim insanlarının koleraya yönelik 1800'lerde açıkladıkları araştırma sonuçlarına ünlü Türk hekimi İbn-i Sina (980-1037) sekiz asır öncesinde El-Kanun fi't-Tıb adlı eserinde değinmiştir. Her hastalığın etken sebebinin bir kurt olduğunu ancak o kurdu teşhis edecek bir teknolojiye sahip olunmadığını belirten "avicenna" (bilginlerin hükümdarı) suyun bir besinden ziyade vücudu oluşturan dört elementten biri olduğunu belirtmiştir. Kontamine suyun hastalık yapıcı etkileri üzerinde duran İbn-i Sina en saf suyun taşlardaki kaynaktan çıkan su olduğunu, durgun ve bataklık alanlardaki suların hastalık yaptığını, farklı kaynaklardan elde edilen suyun saflığını anlamak için de tartılması gerektiğini vurgulamıştır.⁹³

⁸⁹ Yıldırım- Ertin, 92-97.

⁹⁰ Maral, s. 27-38.

⁹¹ Sherman, s. 64.

⁹² MPR Garcia et al., El Doctor Jaume Ferran i Clua Breu esbóç biogràfic." *Butlletí del Centre d'Estudis de la Terra Alta*, C. 2, N.5, s. 35-41.

⁹³ Ayşegül Demirhan Erdemir, Türk Tıp Tarihinde Ünlü Türk Hekimi İbn-İ Sina'nın Tıbbi Tedaviler Üzerinde Yorumlamaları, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, 2018, C.118, S.232, s.189-210.

2.4. Koleraya Karşı Tedbir ve Mücadele

Koleranın salgına dönüşüp dünyanın birçok noktasını etkilediği zamanlarda halk ve devlet yetkilileri geçmişte yaşanan salgınlarda başvurulan ve çoğunlukla miyasma teorisine dayanan tedbir ve mücadele yöntemlerine yönelmek zorunda kalmıştır. Koleranın tespit edildiği yerleşim alanlarında uygulanan karantina ile birlikte bu bölgeler abluka altına alınmıştır. Liman kentlerinde kurulan tahaffuzhanelerle gemi denetimleri üst düzeyde tutulmuştur. Sağlıklı kişilere hastalığın bulaşmasını engellemek maksadıyla kolera hastalarının yaşadığı alanlarda oluşturulan kordonlar, salgının yayılma hızını yavaşlatmış ancak kesin çözüm olmamıştır.⁹⁴

Alınan sert karantina önlemlerine rağmen çöp yığınlarıyla dolan Hindistan sokaklarında sanayi tesislerinin merkezlere yakın kurulması, yaşanan çevre kirliliğini tetiklemiştir. Sanayileşme ve İngiliz baskısından kaçan halkın oluşturduğu yoğun nüfus hareketliliği, çarpık kentleşme ve alt yapı yetersizliği gibi birçok olumsuzluğu beraberinde getirmiştir. Yaşanan bu süreç ülkenin kolerayla olan mücadelesini yani izolasyonu yetersiz bırakmıştır.⁹⁵ Bu beşerî faktörlerin önüne geçmek maksadıyla Hindistan yönetimi yaşam alanlarında bakteri barındıran bölgeleri kontrolden geçirmiştir. Bu sorumluluğu belediyelere devreden yetkililer yine de salgına sebebiyet veren bakterilerin yayılmasına kesin çözüm bulamamıştır.⁹⁶

Hindistan'da olduğu gibi Avrupa'da da çarpık kentleşme ve alt yapı yetersizliği nedeniyle koleranın sorunsuz bir yayılma ortamı elde etmesi, şehirleri mecburi bir dönüşüm sürecine sürüklemiştir. Kolera günlerinde “aşağı kentte” yakılan “sülfür ateşleriyle” halkın bıkmaya noktasına geldiği Napoli’de “Risanamento” ve günümüz Paris’inin oluşumuna zemin hazırlayan “Hausmanizyon” olarak adlandırılan kentsel dönüşüm projeleri, hıfzıssıhha adına gerçekleştirilen kentsel modernizasyonun ilk örneklerindendir.

⁹⁴ Gülseren Yücel, “Malatya’da Kolera Salgını ve Devletin Müdahale Çabaları (1892-1894)”, *İnönü Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 2019, C. 7, S. 1, s.108-114.

⁹⁵ Yıldırım, 2014, s. 54-55.

⁹⁶ Metin Kozak, “Çevre Kirliliği Oluşum Nedenleri, Anatolia”, *Turizm Araştırmalar Dergisi*, 1992, C.3, S. 4, s.30-32.

Asya ve Avrupa’da yaşanan kolera salgınlarından Osmanlı’nın etkilenmemesi elbette mümkün olmamıştır. Osmanlı toprakları coğrafi konumu nedeniyle daima salgın hastalıkların etkisinde kalmıştır. Kolera salgınları sırasında deniz ve demiryollarında, sivil yerleşim ve askeri alanlarda ıslahat niteliğinde düzenlemeler yapılmıştır. Yenilikçi çalışmalarıyla bilinen II. Mahmut salgının toplum üzerindeki etkisini azaltmak maksadıyla karantina uygulamalarına resmi bir nitelik kazandırmıştır. Trabzon, Çanakkale, Bursa, Midilli, İstanbul ve Siroz’da kurulan karantinahanelerde alınan tedbirler ve yapılan tıbbi müdahaleler, tahaffuzhanelerde uygulanan dezenfeksiyonda etüv makinelerinin kullanımı salgınla etkin bir mücadele sergilenmesini sağlamıştır.⁹⁷

Kolera salgınları, Balkan Savaşları’nda (1912-1913) toprak bütünlüğünü korumaya çalışan Osmanlı’nın Doğu’dan Batı’ya gerçekleştirdiği asker sevkıyatı sırasında cepheye taşınmıştır. Asker-göçmen-sivil halk düzleminde yayılan koleranın hızını yavaşlatmak amacıyla askeri makamlarca alınan tedbirlerde çoğunlukla hijyen problemi üzerinde durulmuştur. Askerlerin sivil yerleşim alanlarına girişi yasaklanmış, kalsiyum hidroksitle çadırlar, %2 lizol ve %3 soda karışımıyla da kıyafetlerin dezenfeksiyonu sağlanmıştır.⁹⁸ İstanbul’a nakli gerçekleştirilen 1250 asker dönemin şeyhülislamının fetvasıyla iskâna açılan Ayasofya, Mahmut Paşa, Nuruosmaniye, Sultanahmet camilerinde Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin desteğiyle tedavi görmüştür.⁹⁹

Salgının yayılmasıyla sivil halk sağlığını koruma çalışmaları önem kazanmıştır. 1838 yılında Meclis-i Tahaffuz; sağlık çalışanlarının sayısını artırmak için 1869’da Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye ve 1881’de ülkedeki sağlık problemlerini çözülmesini sağlayacak olan Meclis-i Sıhhiye-i Umumiye birimleri kurulmuştur.¹⁰⁰ Osmanlı Devleti’nde de kolera aşısı çalışmaları denenmiştir. Kolera salgınına karşı

⁹⁷ Suhaib İsmail Mohammed Ali- Rahman Ademi, “Sultan II. Mahmud Döneminde Osmanlı Sağlık Sistemi”, *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 2022, C.8, S.2, s. 3-8.

⁹⁸ Feridun Erik, Alman Kızılhaçının Trablus ve Balkan Harplerindeki Sıhhi Yardım Hizmetleri Eserinden Memleketimize Ait Notlar, 1955, C. S. s.390-391.

⁹⁹ Dağlar Macar, s.145-146

¹⁰⁰ Ardiç, s. 304-311

halkı ve yetkilileri bilgilendirmek için Hekimbaşı Behçet Efendi tarafından kolera adlı risale basılmıştır. Bu çalışma ilgili makamlara ve görevlilere dağıtılmıştır.¹⁰¹

Salgına karşı tedbir ve mücadelede sağlık çalışanları bilinçlendirilmiş ve koleraya ilk müdahale nasıl olur noktasında eğitimler verilmiştir. Gerekli sanitasyonu sağlamak amacıyla yaş meyve ve sebzelerle birlikte pişmiş lokma, kurabiye, dolma, balık gibi ürünlerin pazardaki denetimleri arttırılmıştır. Özellikle askeriye ve okul yurtlarında üretilen yemeklerden numuneler alınmıştır. Besinlerin güvenilirliğinden emin olunduktan sonra tüketilmesine müsaade edilmiştir. Doktorlar tarafından turşu, c vitamini, sirke tüketimi ve sirke banyosu tavsiye edilmiştir.¹⁰² Panayırlar yasaklanmış; dükkân, kahvehane, otel gibi sosyal alanların dezenfeksiyonuna önem verilmiştir. Gazetelerde yayınlanan resmi beyanatlarla halk ve şehremanetinin iş birliği sağlanmaya çalışılmıştır. Şehremaneti tarafından halka açık alanlarda suların kaynatılarak kullanılması mecburi hale getirilmiştir.¹⁰³

1865 yılında dönemin sadrazamı tarafından oluşturulan heyet, kolera hastalarının tedavi ve beslenmelerinin devlet tarafından karşılanacağını ifade etmiştir. İnsan hareketliğinin önüne geçilerek salgının önüne geçileceği düşünüldüğünden İstanbul'da yaşayan bekârların, amelelerin ve göçmenlerin toplumsal hareketlilikleri kısıtlanmıştır.¹⁰⁴ Bu uygulamaların yanı sıra yerleşim alanlarının dışında oluşturulan tampon bölgelerde kolera hastalarına tecrit işlemi uygulanmıştır. Bu durum gösteriyor ki Osmanlı'da da kolera hastaları toplumdan soyutlanmıştır.¹⁰⁵ Sultan Abdülmecid tahta geçtikten sonra salgın hastalıklarla mücadele sahası genişlemiş ve birtakım kararlar alınmıştır. Hatırı sayılır kişilere ve dini liderlere salgınla mücadele talimatı verilmiştir. Ayrıca imam ve müezzinlerin kolera basiline yakalanmamaları için eğitimler verilmiştir. Devlet tarafından

¹⁰¹ Mehmet Yavuz Erler, "XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi" Türkler Ansiklopedisi, E. Hasan Celal Güzel-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, C. 13, Ankara 2002, S.1387.

¹⁰² Burcu Kurt- İsmail Yaşayanlar, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Trabzon 2006, s. 14-15.

¹⁰³ Dağlar Macar, s. 157-160

¹⁰⁴ İbrahim Başağaoğlu vd; Osmanlı'da Sağlık Hastalıklarıyla Mücadele, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2015, s. 83-87.

¹⁰⁵ Ardıç, s. 304-311.

oluşturulan belediye tabipliği birimleri üretilen ilaç ve dezenfektanların toplumun her kesimine ulaştırılmasında önemli bir etken olmuştur.¹⁰⁶

Dünyada yaşanan kolera salgınları toplum sağlığını koruma çalışmalarını yerel düzeyden uluslararası platformlara taşımış ve devletleri toplum sağlığını koruma adına ortak bir payda oluşturma gayreti içine sürüklemiştir. Bu amaçla ilk olarak 1851 yılında on iki devlet temsilcisinin katıldığı ve gündem maddesinin çoğunlukla kolera olduğu ilk milletler arası sağlık konferansı Paris'te toplanmıştır. Toplamda on dört defa gerçekleştirilen bu konferansların üçüncüsü 1866'da İstanbul'da gerçekleşmiştir. Toplantıda Mekke'ye giden hacılara deniz ulaşımında kısıtlama getirilmesi ve İran delegesinin kolera nedeniyle hacın yasaklanması önerisi ancak kabul edilmeyişi kayda değer gelişmelerdir.¹⁰⁷

2.5. Koleranın Toplumsal Hayatta Etkileri

2.5.1. Demografik Etkileri

Hindistan'dan başlayan kolera salgını serüveni 1817 yılından itibaren kuraklığın da etkisiyle Malezya, Pakistan, Güney Afrika, Kamerun, Gana gibi ülkelerde yüksek sayıda insanın ölümüne neden olmuştur. 19. yy. da yaşanan salgınlar, iç ve dış göçü hızlandırmıştır.¹⁰⁸ 1833 yılında koleranın korkunç boyutları yavaş yavaş gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Filistin, Hicaz, Yemen ve Afrika'da kolera salgını nedeniyle yaklaşık 58 bin insan hayatını kaybetmiştir. Mısır'da 1865 yılında yaşanan salgında 6 bin koleralı hasta vefat etmiştir.¹⁰⁹ Guyer Henter (1884) çalışmasında, dönemin askeri teşkilat raporlarına göre koleranın sadece Mısır'da birkaç defa salgına dönüştüğünü ifade etmektedir. Resmi rakamlara göre Mısır'da 15

¹⁰⁶ M. Emin Yolalıcı, "Osmanlılarda Çağdaş Belediyecilik", Türkler Serisi, ed. Hasan Celal Güzel-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, C. 13, Ankara 2002, s.1346-1349.

¹⁰⁷ Coşkun Bakar, "Avrupa'da Dolaşan Koleranın Gölgesinde, İstanbul Uluslararası Sağlık Konferansı 1866", *Turkish Journal of Public Health*, 2020, C.18, S. 1, s. 68-82.

¹⁰⁸ Hays, J.N., *Epidemics and Pandemics: Their Impacts on Human History*, ABC-CLIO, California, 2005, S. 267.

¹⁰⁹ Başağaoğlu vd., s. 86.

ile 25 bin arasında insan hayatını kaybetmiştir.¹¹⁰ Henter'e göre salgında çok sayıda kişinin ölmesinin nedenlerinden bir tanesi sosyokültürel şenlikler ve dini törenlerdir.

Dünyanın gelişmiş kentleri arasında görülen Londra (1849, 1854, 1866 salgınları) ve diğer şehirlerde çok sayıda çocuk hayatını kaybetmiştir. Londra'da çocukların %20'si koleraya yakalanmıştır. Ashton, Blackburn, Burnley, Oldham, Rochdale, Leicester, Livorpool gibi kentlerde ve kasabalarda yaklaşık 250.000 insan etkilenmiş ve bunlardan birçoğu yaşamını yitirmiştir.¹¹¹

Fransa, Belçika, Almanya, İspanya ve Güney Amerika'ya kadar yayılan salgınlarda binlerce insan hayatını kaybetmiştir. Birinci pandemide Asya'yı kavuran kolera 1820'de Endonezya'da 100 bin, 1821'de Basra'da yaklaşık 18 bin kişinin ölümüne neden olmuştur. 1832'de Paris'te 23 bin, 1831-1833 yılları arasında Büyük Britanya'da 52.547, 1884'te İtalya'da 8 bin, ilk vakanın 1832'de görüldüğü New York'ta 1849 yılında 915, 1846 yılında Tahran'da 12 bin, Tebriz'de 6.677, Mekke'de 1831'de 20 bin, 1846'da 15 bin kişi vefat etmiştir.¹¹² 1880-1890 yılları arasında Amerika'da 500 bin kişi vefat etmiştir.¹¹³ S. Swaroop ve arkadaşları (1955) tarafından yapılan bir çalışmada, kolera'nın Rusya'da belirli periyodik aralıklarla ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Çünkü kolera sadece Amerika'da değil aynı zamanda Rusya'da 1823-1926 yılları arasında 400.000'den fazla insanın sosyokültürel yaşantısını doğrudan etkilemiştir.¹¹⁴

Asya ve Avrupa ile birlikte kolera Osmanlı topraklarında da bazı dönüşümlere sebebiyet vermiştir. Hicaz bölgesindeki hacılardan bulaşan kolera 5 bin insanın ölümüne neden olmuştur. Halep, Tarsus, Şam, Kudüs gibi kentlerde yaklaşık 40 bin insan kolera nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Kars, Ardahan, Muş, Trabzon, Erzurum gibi vilayetlerde çocuk ve yaşlıların çoğunlukta olduğu yaklaşık 5 bin insanın hayatı kolera yüzünden kararmıştır.¹¹⁵ İstanbul'da ilk olarak 1831'de görülen salgın, çeşitli dalgalar halinde yedinci pandemiye kadar mevcudiyetini korumuştur.

¹¹⁰ Guyer Hunter, "Remarks On the Epidemic of Cholera In Eygpt", *The British Medical Journal*, 1884, V. 1, s.485-486.

¹¹¹ Romola Jane Davenport Et Al., Cholera As A 'Sanitary Test' Of British Cities, 1831-1866, *The History Of The Family*, 2018, S.404-426.

¹¹² Kılıç, 2021, s.121-124

¹¹³ The Encyclopedia Britannica "Cholera", 5., Chicago-London-Toronto, 1957, S.265

¹¹⁴ S. Swaroop- R. Pollitzer, Cholera Studies, *World Health Organization*, USA 1955, S.2, s. 4-10.

¹¹⁵ Başağaoğlu vd., s. 83-87.

1831’de 6 bin, 1847-1848 yılları arasında 5.275¹¹⁶, 1854’te 3.500,1870 yılında 15.000, 1876’da 7.000, 1893-1894’te 1.537 ve son olarak 1970 Sağmalcılar-Esenler salgınında 50 ölüm vakasıyla İstanbul adeta demografik çöküş yaşamıştır.¹¹⁷

Günümüzde halen devamlılığını koruyan kolera 1970’lerde Afrika’dan gelen göç dalgasıyla Latin Amerika ülkesi Peru’ya sirayet etmiş ve 300 bin insan koleraya yakalanmıştır. Haiti’de 2010-2018 yılları arasında Arbonite Nehri’nden yayılan kolera nedeniyle 10 bin ölüm gerçekleşmiştir. DSÖ verilerine göre dünyada her yıl 1.3-4 milyon arasında vaka görülmekte ve bunların 21 bin ile 143 bini ölümlle sonuçlanmaktadır.¹¹⁸

2.5.2. İktisadi Etkileri

Hindistan ekonomisi konumu itibariyle denizcilik, ticaret, tarım, hayvancılık gibi önemli olgulara dayanmaktadır. Ucuz pazar arayışlarını sürdüren ülkeler için Hindistan her daim bulunmaz bir nimet olmuştur. Yerli ve yabancı şirketlerin odağı olan Hindistan, uluslararası şirketler için sermaye ve ara mallara erişimde kolay imkânlar sunmaktadır. Hindistan’ın bu denli ucuz pazar olanağı tanınması nüfus yoğunluğu ve ucuz işçilikten kaynaklanmaktadır. Hindistan’da yaşanan kolera salgınları ile birlikte ihracat ve ithalat seferleri yapan birçok yük gemisi yarı yoldan dönmek zorunda kalmıştır. Ölümünün artmasıyla birlikte Hindistan’a yönelik ambargolar da artmıştır. Uygulanan ambargolar milyonlarca Hintlinin fakirlik ve yoksulluk içinde yaşamasına neden olmuştur.¹¹⁹

Koleranın uzun yıllar boyunca hüküm sürmesi Asya ülkelerinin hemen hemen birçoğunda fakirlik ve kıtlığı beraberinde getirmiştir. Çiftçilerin üretmediği gıdalar, baklagillerle birlikte pazarlarda satılması yasaklanan bazı sebze ve meyveler halkı minerallerden mahrum bırakarak; halkın güçsüz, çelimsiz ve vitaminsiz kalmasına neden olmuştur. Ekmek vb. unlu mamullerin kolayca temin edilememesi ülkede yağma olaylarının yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Yağma olayları ile

¹¹⁶ Kılıç, 2021, s. 124

¹¹⁷ Başağaoğlu vd., s.85-88

¹¹⁸ Snowden, s. 354-360

¹¹⁹ Wha, Jong et al., Learning from SARS: Preparing for the Next Disease Outbreak, içinde “Estimating The Global Economic Costs of SARS”, ed. Stacey Knobler et al., *The National Academies Press*, 2004, s. 91-111.

birlikte suç oranları da artmıştır. Suç oranlarının artmasıyla birlikte birçok toplumun kültürel yapısında değişimler yaşanmıştır. Fransa, Belçika, Britanya bölgesinde de hırsızlık, yağma, çete saldırıları görülmüştür. Avrupa ekonomisi otoriter güvenirliliğini bazı bölgelerde yitirmiştir.¹²⁰

Avrupa’da bir kesim vatandaşın geçimi hayvancılığa dayanmaktadır. Koleranın yaygınlık kazanması köylüleri zor duruma sokmuştur. Köylüler temin edemedikleri su kaynakları yüzünden hayvanlarını satmak zorunda kalmıştır. Sovyet Rusya’da ise iktisadi geçim kaynakları Avrupa’nın aksine daha çok denizciliğe bağlıdır. Bu nedenle Sovyet Rusya’da balık sektörü her daim önemsenmiştir. Birçok denizcinin kolera salgınlarında hayatını kaybetmesi sektörün temsilcilerini yeni pazar arayışlarına sürüklemiştir. Korsanlar ve çeteler denizlerde boy göstermiş; bu durum Rusya’nın deniz hâkimiyetini zayıflatmıştır.¹²¹

İngiltere, Fransa, Amerika, Kanada, İrlanda gibi ülkelerde kolera nedeniyle ölümler yaşanmış ve birçok meslek temsilcisi hayatını kaybetmiştir. Nikoforuk’un deyimiyle Avrupa’nın tam da düştüğü hal şu şekildedir: “Yoksulların her gün hayvan ve insan dışkıyla kirlenen suları içtiği Avrupa şehirlerinde, ana yurdu Hindistan olan minik kolera basili ilk kez boy gösterdiği, yoksulları öldürmeden önce susuz bırakıp kurutan kolera, en sağlam sinirleri sarsıp, en sağlam yüreklere korku salmıştır.”¹²² Avrupa’da profesyonel meslek grubu uzmanları yaşamını yitirdiği için gıdaların fiyatları istemsiz bir şekilde yükselmiştir. Üretilmeyen mallardan dolayı yetkililerin vergi yüklerini artırmaları halkı ve devlet yöneticilerini karşı karşıya getirmiştir.

İstanbul Boğazı’nda ilk karantina tedbirleri 1831 yılında uygulanmıştır.¹²³ 1865 yılında da gemilerin bir süreliğine limanlardan çıkışı yasaklanmıştır. Hal böyle olunca ticaretin deniz alanındaki hareketliliği bir süreliğine durmuştur. Osmanlı’da koleradan dolayı kırsal alanlarda yaşayan vatandaşların kent merkezlerinde üzüm, yumurta, tavuk, ekmek vb. ürünleri satmaları yasaklanmıştır. Askeri yemekler,

¹²⁰ Amir A. Afkha, *A Modern Contagion (Imperialism and Public Health in İran’s Age of Cholera)* Johns Hopkins University Press, 2019, s. 44-78.

¹²¹ A. Afkha, s. 44-78.

¹²² Nikiforuk, s. 175.

¹²³ Gülden Sarıyıldız, 1996, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara, 1996, s. 5

giysiler, aşhane ve yemekhanelerdeki gıdaların tedarik edilmesi zorlaşmıştır.¹²⁴ Balkan Harbi, Kırım Harbi ve yaşanan diğer siyasi gerilimler Anadolu'ya yoğun bir göç dalgası oluşturmuştur. Artan nüfus nedeniyle oluşan gıda krizini çözümllemek amacıyla Anadolu çiftçisi devletin teşvikiyle yeni ürün türlerine yönelmiştir. Amerika'dan pamuk, mısır, domates, patlıcan, domates, patates, İspanya'dan merinos koyunu, Afrika'dan bamya getirilmesi üreticiye yeni gelir kapısı sunmuştur. Üreticinin bal ve pekmez gibi tatlandırıcılar yerine şeker pancarına yönelmesi yine bu dönemde yaşanan önemli gelişmelerdendir.¹²⁵

2.5.3. Sosyokültürel Etkileri

Kolera, sosyal davranışları, toplumsal etkinlikleri ve gündelik yaşantının seyrini değiştiren bir hastalık olmuştur. Hindistan başta olmak üzere birçok toplumun yapısında değişimler görülmüştür. Hindistan'da binlerce insanın katılım sağladığı geleneksel düğün, festival ve şenlikler sosyal bütünleşme ve toplumsal dayanışmanın güçlendirildiği dini kültürel organizasyonlardır. Bu nedenle her daim görkemli bir şekilde kutlanmaktadır.¹²⁶ Ancak kolera salgını bu organizasyonların toplu kutlanmasının önüne geçmiştir. Salgın nedeniyle toplu yemeklere, kuaförlere ve özellikle değiş tokuş yapılan geleneksel elbiselere ilgi azalmıştır. İnsanlar düğün, nişan, sünnet gibi organizasyonları bu süreçte riskli görmüştür.

Hindistan'ın yanı sıra İran, Irak, Güney Afrika gibi ülkelerde koleranın sosyokültürel etkileri insanların komşuluk ilişkilerine yeni bir boyut kazandırmıştır. Misafir kültürüne birtakım kısıtlamalar getirilmiştir. İran, tarihinde birçok devlete ve millete ev sahipliği yapmıştır. Bu kozmopolit özellik İran'ın zengin bir kültür birikimi oluşturmaya zemin hazırlamıştır. Ancak İran'da da koleradan dolayı toplumsal aksaklıklar görülmüştür. Agigeh Ayinleri, yerel düğünler, toplu ibadet alanları, eğitim merkezlerindeki organizasyonlara korku ile eşlik edilmiştir. Bununla birlikte İran'da kutlanan Chaharshanbe Bayramı, insanları zorlu şartlarda bile bir araya getirebilmiştir. Kanaat önderleri bakterilerin ölüm sağtığını görünce

¹²⁴ Kamuran Şimşek, "Epidemic in Denizli During Ottoman Period", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2019, C. S.38, s. 163-176.

¹²⁵ Bekir Şişman, *Salgın Hastalıkların Sosyal Hayatta Etkisi ve Kültürümüzde Koronavirüs Vakası, Paradigma Akademi Yayınları*, Çanakkale, 2021, s.191.

¹²⁶ R. C. Majumdar, *Arch/Eological Survey of India, Government of India*, 1927, s. 561-597.

organizasyonlardan vazgeçmiştir.¹²⁷ Ancak radikal bazı Pers grupları bu duruma itiraz etmiştir. Kendi kültürel değerlerini, yaşantılarını sürdürmek için organizasyonların düzenlenmesinde ısrarcı davranmışlardır. Bazı bilimsel çalışmalardan anlaşıldığı kadarıyla düzenlenen bu organizasyonlar kolera bulaş yolunu arttırmıştır. Radikal gruplar ölüm ve sünnet törenlerinde salgına aldırış etmeden içeceklerini içmiş, yemeklerini nehrin kirli sularıyla pişirmiştir. Bu durum çok sayıda insanın kolera kaynaklı ölümüne neden olmuştur.

Yaşanan kolera salgınları, alınan tedbirler ve bilimsel çalışmalar sosyal dönüşümleri de beraberinde getirmiştir. Avrupa’da hastalık yapıcı mikropların keşfi toplumsal yaşamı derinden sarsmıştır. Temizlik ve hijyen koşullarını sağlamak, devletler tarafından yürütülen hıfzıssıhha politikalarının temelini oluşturmuştur. Bu durum başta ev yaşantısı olmak üzere gündelik hayatta birçok dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Kentsel altyapının yenilenmesiyle evlerdeki mikrop yapıcı atıklar, modern drenaj ve kanalizasyon sistemleriyle şehir dışına taşınmıştır. Ve yine altyapıya döşenen borular vasıtasıyla her haneye temiz su tedariki sağlanmıştır. Böylece güvensiz kaynaklardan temin edilen hastalık yapıcı suların önüne geçilmiştir. Toprağa sızan ve kötü koku ortaya çıkaran etkenleri azaltmak için toprak zemine taş döşeme yapılmıştır. Klozetler, paspaslar, lavabolar, küvetler, banyo fayansları, zemin döşeme için kullanılan kalın muşambalar Avrupa’da salgın döneminde ev içi yaşamda meydana gelen yeniliklerdendir. Hastalığın bulaş yolunun ve etkeninin kavranmasıyla insanlarda öksürme ve aksırma esnasında ağızlarını kapatma, komünyon ayininde ortak bardak kullanmaktan kaçınma vb. davranışlar hijyenin öneminin kavranmasıyla birlikte yeni görgü kuralları arasında yer edinmiştir

128

Osmanlı’da cenaze yıkama işlemlerinin önlem alınmadan cami ve mescit avlularında yıkandığı söylenilmiştir. Bahse konu olan bu gerçek dışı söylemlere mahal vermemek adına yetkililer önlemleri en üst düzeyde tutmuştur. Kolera salgını nedeniyle yaşamını kaybeden hastalar dini ritüellere göre kontrollü bir şekilde defnedilmiştir. Müslüman olanlara gasil uygulanmış ve cenaze namazları kılınmıştır.

¹²⁷ Hatamabadi Hr et al., Firecracker Injuries During Chaharshanbeh Soori festival in Iran: A case Series Study. *Arch Trauma Pres*, 2013, V.2, s. 46-49.

¹²⁸ Snowden, s.314

Görevliler resmi kurallara ve beyanlara kulak verilmesini istemiştir. Kolera sebebiyle yaşamını yitirenler aile mezarlığına gömülerek kayıtları tutulmuştur.¹²⁹

Halkın telaşa sürüklenmesini engellemek maksadıyla ilmiye sınıfı yetkilileri tebaanın ferasetini koruması için açıklamalar yapmıştır. Göçmen, sığınmacı ve kimsesizlerin yoğunlukta olduğu gecekondu bölgeleri için yapılan düzenlemelerde öncelik temiz su ihtiyacına verilmiştir. Bu bölgelerde bulunan nehir ve kuyulardan alınan numuneler incelenmiş ve talepler giderilmiştir.¹³⁰

Osmanlı Devleti yetkilileri sokakların temizliğini denetime tabi tutmuştur. Mahalli derneklerde bulunan amirler, verilen talimatları denetlemiştir. Kesimhane ve besihanelerde hijyen kuralları artırılmıştır. Dondurma, balık, ekmek arası köfte, açık restoran ürünlerine kısıtlamalar getirilmiştir. Kolerada farkındalık yaratmak maksadıyla vaka bulunan evlerin çatısına sarı bez veya bayrak asılmıştır.¹³¹

2.5.4.Politik Etkileri

Kılıç (2021) insanların salgın hastalığın varlığından haberdar olmalarıyla birlikte her şeyi geride bırakıp yaşadıkları yeri terk etme telaşına girdiklerini ifade etmektedir. Söz konusu bu açıklamayla, salgınla birlikte bazı kesimlerin ailelerinden hatta çocuklarından bile vazgeçtikleri anlaşılmaktadır. Kolera; Hindistan, Rusya, Polonya vb. ülkelerde halkı geçim sıkıntısına sokmuştur. Temiz su ve gıda temininde yaşanan güçlük, halkın sosyal refah düzeyini düşürmüştür. Kolera, Avrupa’da mezhep ve etnik çatışmaları da beraberinde getirmiştir. Ülkeler arasında yapılan ticari anlaşmalar salgın nedeniyle iptal edilmiştir.¹³²

Savaşların başlangıcıyla birlikte Asya ve Avrupa ülkelerinde düzensiz göçmen hareketliliği başlamıştır. Devletler, yaşanan bu hareketliliği kısıtlamak maksadıyla sınır güvenliğini artırmıştır. Nüfusun yoğun olduğu ülkelerde asayiş bozulmuş, yağma ve hırsızlıklar baş göstermiştir. Çete üyeleri ile göçmenler zaman

¹²⁹ Kamuran Şimşek, Osmanlı Devri Denizli’de Salgın Hastalıklar, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2019, C., S. 38, s. 163-176.

¹³⁰ Coşkun Bakar, “Kırk Yedi Yıl Sonra Yeniden Bir Salgının Hikâyesi: 1970 Sağmacılar Kolera Salgınından Günümüze Dersler”, *Public Health Dergisi*, 2017 C. 15, S.3, s. 245-253.

¹³¹ Necati Dedeoğlu Kırk Yedi Yıl Sonra Yeniden Bir Salgının Hikâyesi: 1970 Sağmacılar Kolera Salgınından Günümüze Derslere Yanıt, *Turkish Journal of Public Health*, 2018, C 16, S.1, s.76-78.

¹³² Kılıç, 2020, s. 17-21.

zaman çatışmıştır. Kent merkezlerinde yollar kesilmiş, arabalar yakılmış, kontrolsüz gösteriler yaygınlaşmıştır. Avrupa'nın bazı kesimlerinde askerler, halk tarafından rehin alınmıştır. Yanlış göçmen politikaları ulusal birlikteliği tehdit altında bırakmıştır. Bununla yetinilmemiş, uluslararası ticaret güzergâhlarına baskınlar düzenlenmiş, güvenli limanlarda bulunan emtialar halka dağıtılmıştır. Görünen odur ki limanlar da eski itibarını yitirmiştir. Çin, Afrika ülkeleri, Hindistan, Endonezya gibi ülkelerde yaşanan iç çatışmalarda çok sayıda sivil vatandaş ve göçmen yaşamını yitirmiştir.¹³³ Dönemin Çin devlet başkanı Mao'nun siyasi otoritesi kolera sebebiyle sekteye uğramıştır. Her ne kadar Başkan Mao düzensiz göçe karşı çıkmış olsa da isyan çetelerine bazı yerlerde boyun eğmek zorunda kalmıştır.¹³⁴ Çin'de kolera nedeniyle toplumda oluşan korku cezaevlerine de yansımıştır. Cezaevlerinde binlerce insan isyan bayrağını çekmiş ve firara yönelmiştir.

Avrupa'nın demografik ve siyasi yapısını değiştiren vebadan sonra koleranın ortaya çıkması halkı derin endişelere sürüklemiştir. Avrupa'nın parlak dönemi olarak bilinen 19.yy toplum nezdinde pek de iyi geçmemiştir. Sömürgeleştirilen Asya ve Afrika ülkelerinde çok sayıda Avrupalı asker kolera salgınında hayatını kaybetmiştir. Hindistan'da İngilizler kolera salgınında sergiledikleri katı karantina kuralları sebebiyle yoğun tepkilere maruz kalmıştır. Askeri birliklerin susuz ve gıdasız bırakılması İngilizlerin sömürgeleştirdiği bölgelerden çekilme sürecini hızlandırmıştır. İngilizlerin askeri ve siyasi hayalleri adeta hüsrarla sonuçlanmıştır. Kolera salgınları Avrupa bürokrasisinde de çatlaklar oluşturmuştur. Koleranın halk nezdinde yaşanan sınıfsal çatışmalara ve toplumsal kargaşaya eşlik etmesi Avrupa bürokrasisinde gerilimi tırmandırmıştır. Bilgi, teknoloji ve sanayileşmenin sarhoşluğuna kapılan Avrupa'da kırsaldan kente yaşanan göçler işçi sınıfını oluşturmuştur. Göç eden halkın "banliyölerde" oluşturduğu yoksul kitle, standardın altında barınma koşulları ve koleranın yıkıcı etkisi kaçınılmaz işçi ayaklanmalarını da beraberinde getirmiştir. İş bırakma eylemleri kurumların işleyişini tehdit etmiştir. İşçiler, sosyal haklarının güvenceye alınmasını talep etmiştir. İşçi ve işverenler

¹³³ Robert Peckham, *Histories and Ecologies of Health*, *Universty of Pittsburgh Press*, Pittssburh, 1949, s. 10-55.

¹³⁴ Xiaoping Fang, "The Global Cholera Pandemic Reaches Chine Villages: Populaion Mobility, Political Control, and Economic Incentives in Epidemic Prevention", *Cambridge Universty Press*, 2013, V.48, I. 3, s. 754-761.

arasında ortak deklarasyonlar imzalanmıştır. Hükümetler, otoritelerini güvenceye almak için siyasi iş birliğine yönelmiştir.¹³⁵

Kolera, Asya ve Avrupa'yı etkilediği gibi Osmanlı'yı da politik açıdan etkilemiştir. Kolera salgınlarının siyasi güç dengelerine olan etkilerinden biri de Balkan Savaşları döneminde yaşanmıştır. Osmanlı, kuruluş sürecinde Batı'da meydana gelen veba salgınlarıyla siyasi güç elde etmişti. Ancak Balkan Harbi'nde cephede meydana gelen kolera salgını tam tersi bir etki oluşturmuştur. 1912-1913 Balkan Harbi'nde Osmanlı ordusunun büyük zayıflatlar vermesine neden olan kolera; Osmanlı'nın batıda bulunan topraklarının %83'ünü kaybetmesinde önemli bir etken olmuştur. Savaş döneminde 75 bin Osmanlı askeri salgın hastalık nedeniyle vefat etmiştir. Balkanlar'da bulunan Müslüman nüfusun %69'u ise savaştan kaçarak Edirne ve İstanbul üzerinden Anadolu'ya doğru yoğun bir göç dalgası oluşturmuştur.¹³⁶

Batıda bu gelişmeler yaşanırken Doğuda İran sınır hattında kolera nedeniyle çaresiz kalan göçmenler Osmanlı topraklarına yönelmiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti doğu sınırında tedbirleri arttırmak zorunda kalmıştır. Doğu sınır bölgelerine askeri sevkیاتlar yapılmıştır. Ancak doğu sınır hattına ulaşana kadar birçok asker hayatını kaybetmiştir. Askerlerin yanı sıra üst rütbeli komutanlar ve devlet yöneticileri de yaşamını yitirmiştir. Sultan Abdülhamit koleradan dolayı hayatını kaybeden yüksek rütbeli askerlerin yakınlarına ve ailelerine maaş tahsisatı bağışlamıştır. Şehit askerlerin çocukları devlet himayesine alınmış ve okullarda ücretsiz olarak eğitim görmüştür. Bağdat ve Akdeniz sahilleri ile birlikte Karadeniz'in Rusya sınır hattında da politik adımlar atılmıştır. Büyükelçilik ve konsolosluklar olası siyasi hamlelere karşı uyarılmıştır. Beylerbeyine gönderilen tebligatlarda askeri ve mahalli birliklerde önlemlerin arttırılmasına dair talimatlar verilmiştir. Konsoloslar karantina tedbirlerine uymayan yabancı uyruklu vatandaşları karantina bölgelerinde adab-ı erkâna yakışacak şekilde kontrol altına almıştır.

¹³⁵ Yıldırım- Ertin, s. 85-91.

¹³⁶ Dağlar Macar, s. .47

Güvenliği bozacak her türlü girişime karşı devlet makamlarının teyakkuzda olmasına yönelik emirler verilmiştir.¹³⁷

Bir Osmanlı valisi olan Mehmet Ali Paşa, Mısır'daki siyasi nüfusunu arttırmak amacıyla salgını fırsat bilmiş ve öncüsü olduğu sıhhi reformlarla merkezi otoritesini güçlendirmeye çalışmıştır. Yine benzer şekilde salgının Milletler Arası Sağlık Konferansıyla uluslararası arenaya taşınması ve koleranın yayılım noktası olarak hac ibadetinin gerçekleştiği Hicaz'ın gösterilmesi Avrupalı devletlerin Müslümanların kutsal topraklarında siyasi güç kazanma teşebbüslerine imkân sağlamıştır.¹³⁸ Bununla da yetinmeyen yabancılar Truva Atı misali, hıfzıssıhha kisvesi altında ülke içinde yürüttükleri misyonerlik faaliyetleriyle Osmanlı'yı kıskaç altına almaya çalışmıştır. Ancak salgını fırsat bilen ve Osmanlı'nın iç işlerine karışmak isteyen yabancı devletlerin planları bozulmuş ve saldırılar püskürtülmüştür. Devlet yöneticileri misyonerlik çalışmalarını yakın takibe almıştır. Bursa, Adana, Sivas, Kayseri, Mardin, Diyarbakır, Erzurum, Van gibi kentlerde yaşanan kolera salgınlarını fırsat bilerek Amerikan Protestan misyonerliğini Osmanlı tebaasına yaymaya çalışan American Board Sağlık Misyonu büyük bir özenle takip edilmiştir. Lübnan'a bağlı Trablusşam kentinde otuz iki yıl boyunca misyona bağlı faaliyetlerde bulunan ve hastaların kırılğan durumundan istifa ederek onları Hıristiyanlığa davet eden Dr. Arahors'un "önce misyonerim, sonra doktor" söylemi durumun vahametini gözler önüne sermektedir.¹³⁹

3. SITMA

Sıtma; anofel cinsi dişi sivrisineklerin insanı ısırması veya sokmasıyla başlayan bir süreçtir. Yaklaşık 400 türü bulunan bu sivrisinek cinsinin ortalama 30-40 türü sıtmaya sebebiyet veren asalakları taşır. Dişi anofel sivrisinekler, yumurtalarını kimi zaman insan eliyle kimi zaman da doğanın sağladığı imkânlarla oluşmuş bataklık, su birikintisi, gölet vb. durgun sulara bırakırlar. Bu dişi anofellerden bazıları hayvanların sıcak kanıyla beslenirken bazıları ise sadece insan kanıyla beslenir. Bu sivrisineklerin bünyelerinde barındırdıkları parazitlerden beş

¹³⁷ Raziye Şanal- Fulya Feyiz, Osmanlı Arşivi Kayıtları Işığında Kayseri'de Kolera (1893-1896, *İktimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, 2021, C. 5, S. 1, s. 24-33.

¹³⁸ Dağlar Macar, s. 39

¹³⁹ Başağaoğlu, s.168-170

tanesi ise insanda sıtmaya neden olur. Bunlardan plazmodyum vivax ve plazmodyum falciparum insan neslinde oluşturduğu tahribat bakımından türün en tehlikelileridir. Diğerleri ise plazmodyum ovale, plazmodyum knowlesi ve plazmodyum malariae'dir. Anofellerin insanla teması bu parazitlerin aktarım yani sıtmanın başlangıç aşamasını oluşturur.¹⁴⁰

3.1. Sıtmanın Ortaya Çıkışı

Sıtmanın tam olarak nerede ve ne zaman ortaya çıktığı ile ilgili kesin bir bilgi mevcut değildir. Anopheles gambiae gibi dişi anofellerin kent yaşamına uyum sağlamadan önce yani evrim geçirmeden önce sıtma kırsal kesim hastalığı olarak adlandırılmaktaydı. Bu durumda insanlığın yerleşik yaşama geçmesiyle birlikte ortaya çıkan üretim ve tarımsal faaliyetler neticesinde sıtmanın ortaya çıktığı kanısı oluşmaktadır. Antik Yunan, Çin ve Hint el yazmalarında da sıtma salgınına ilişkin bilgilere ulaşılmaktadır. Bu kaynakların yanı sıra Mısır'da ortaya çıkan ve tahminen 1500'lü yıllara ait olduğu düşünülen Ebers Tıp Papirüsü'nde, Nil taşkınlarının sebep olduğu ve semptomlarının sıtma hastalığını işaret ettiği salgın hastalıklardan bahsedilir.¹⁴¹

Tarihin ilk zamanlarından itibaren artan nüfus yoğunluğu, savaşlar ve yaşanan kıtlıklar orman sahalarına insan elinin değmesine neden olmuştur. Çiftçiler tarafından tarıma açılan yağmur ormanlarına patates ve nişasta gibi tarım ürünleri ekilmiştir. Ağaçların kesilmesinden sonra oluşan bataklıklar ve tarım alanlarını sulamak amacıyla insanlar tarafından oluşturulan göletlerde üreyen anofel cinsi sivrisinekler tarım işçilerinden daha hızlı davranarak buraları adeta üs bölgesi haline getirmiştir.¹⁴²

Ünlü Osmanlı seyyahlarından Evliya Çelebi sıtmanın ortaya çıkışını o bölgenin havasıyla ilişkilendirmiştir. Ilıman ve sıcak aylarda sıtma vakalarının arttığına değinen Evliya Çelebi, Viyana'da umuma mahsus yerlerde hayvan kesilmemesi sebebiyle sivrisinek ve haşeratların olmadığını belirtmiş ve bu durumu

¹⁴⁰ Snowden, s. 471

¹⁴¹ Zekeriya Işık, "Osmanlı'nın Son Zamanları Cumhuriyet'in İlk Çeyrek Asrında Sıtma Salgınına Karşı Verilen Mücadelenin Mahiyeti", *Selçuk Türkiyat Dergisi*, 2021, C. 51, S. s. 53-75.

¹⁴² Nikiforuk, s. 37.

şehirde sıtma vakasına rastlamamasıyla ilişkilendirmiştir. 19. yüzyılda sıtmanın etken yayılım faktörünün sivrisinek olduğunun anlaşılması Evliya Çelebi'yi doğrular niteliktedir. Evliya Çelebi'nin haklılık payını arttıran bir diğer bariz örnek ise 1908-1912 yılları arasında Beyşehir Gölü'nden Konya Ovası'na su taşıma projesinin devreye konulmasıdır. Bölgede yaşanan sıtma vakalarının merkez yayılım noktası olan Beyşehir gölünden, kanallar vasıtasıyla Konya Ovası'na taşınan su, beraberinde sıtmayı da getirmiştir.¹⁴³

İtalya'nın önemli yerleşim yerlerinden biri olan Sardinya tarih boyunca birçok defa sıtmanın yıkıcı etkisiyle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Orman örtüsünün tarım arazisi açmak veya kereste ticaretine ürün elde etmek için tahrip edilmesi sonucu artan heyelanlarla nehirler kumla dolmuş, binlerce sivrisineğe ev sahipliği yapan küçük göletler meydana gelmiştir.¹⁴⁴ Anlaşıldığı üzere bir bölgede sıtmanın ortaya çıkışı, anofel cinsi dişi sivrisineklerin barınmada ve üremede uygun yaşam koşulları bulmasıyla eşdeğerdir.

3.2. Sıtmanın Yayılma Sahası

Sıtma sadece belli bir alanda sınırlı kalmamış, farklı coğrafyalarda ortaya çıkarak toplum üzerinde yıkıcı etkilere sebep olmuştur. Neolitik dönemlerden eski Mısır medeniyetlerine kadar, Çin kaynaklarından Osmanlı arşivlerindeki yazıtlara kadar sıtmanın acımasız saldırılarından bahsedilir.¹⁴⁵

Çin, Hindistan, Antik Yunan, Eski Mısır medeniyetlerinde sosyoekonomik ve sosyokültürel yaşantı sonucunda sıtma yayılma imkânı elde etmiştir. Afrika ve Hindistan'ın sosyokültürel yaşam tarzı sıtmanın en çok sevdiği ortamlardır. Bu nedenle dünyada sıtmanın kolayca yayıldığı alanlar bu coğrafyalardır. Kırsal yaşam tarzının oldukça yaygın olduğu bu coğrafyalarda sıtma, durgun sular ve bataklıklardan faydalanmıştır. Sıtma parazitleri daha çok sulak alanları ve kirli

¹⁴³ Kılıç, 2021, s.150-154

¹⁴⁴ Snowden, s. 481.

¹⁴⁵ Cheston B. Cunha-Burke A. Cunha, Brief History of the Clinical Diagnosis of Malaria: From Hippocrates to Osler, *Pennsylvania State University College of Medicine*, 2008, V. 45, s. 194-196.

ortamları tercih etmiştir. Parazitler bu alanlardan beslenerek biyolojik varlıklarını korumuşlardır.¹⁴⁶

İnsanların yerleşik hayata geçmesi, sosyal aktivitelerin fiziksel yakınlık içermesi, nüfus arttıkça oluşan kabile sistemi, sıtmanın yayılmasında etkili olmuştur. Asya ülkelerinde geçim kaynağının tarıma, hayvancılığa ve balıkçıl faaliyetlere dayanması, fiziksel olarak ailelerin iç içe yaşama kültürüne sahip olması sıtmanın yayılım hızını etkileyen diğer faktörlerdir. Kültürel değerlerin baskın olduğu Doğu Asya ülkelerinde tedbirlerin ciddiye alınmaması, resmi uyarılara kulak verilmemesi sıtma vakalarının her yerde görülmesine neden olmuştur. Bu nedenle sıtma Asya ve Afrika'nın neredeyse tamamını etkisi altına almıştır.¹⁴⁷

Avrupa Medeniyetinin müstemlekesi olarak kullanılan Afrika, Avrupa'nın emtia borsasına her daim ucuz ham madde sağlayıcısı olmuştur. Afrika'dan deyim yerindeyse yangından mal kaçırmaya Avrupa'ya, Amerika'ya günlerce hatta aylarca gıda ve orman malzemesi sevkiyatı yapılmıştır. Bu sevkiyat sırasında Afrika'dan Avrupa ve Amerika'ya yayıldığı düşünülen sıtma ulaştığı coğrafyalarda zihinsel, fiziksel ve toplumsal histeri oluşturmaya devam etmiştir.¹⁴⁸

Sıtma özellikle sıcak iklim ve tarıma endeksli yaşam tarzında varlığını korumaya ve yayılmaya devam etmektedir. Günümüzde yaşanan sıtma vaka oranlarının büyük çoğunluğu ise halen Sahra Altı Afrika'dan çıkmaktadır. Tahminen dakikada bir çocuğun sıtma nedeniyle öldüğü kıtada, özellikle Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Nijerya, Uganda, Mozambik gibi kırılgan nüfusun yoğun olduğu ülkeler %93'lere varan yüksek ölüm oranıyla sıtmadan etkilenmektedir.¹⁴⁹

Anadolu, sıtma kaynaklı yaşanan göçlerden olumsuz etkilenen coğrafyalardandır. Kadim Anadolu ekonomik, politik ve coğrafi imkânların elverişli olması nedeniyle her daim tercih edilen yaşam alanlarının başında gelmiştir. Anadolu'da yaşayan Türkler, göçe maruz kalan her kesimden halkı ayırım

¹⁴⁶ Kevin Marsh et al., Indicators of Life- Threatening Malaria Africa İn Children, *Journal of Medicine* 1995, C.332, S. 21, s. 1399-1404.

¹⁴⁷ Recep Akdur, "Sıtma ve Sıtma Salgınları Tarihi", *Bilim Tarihi Araştırmaları*, 2006, S.2, s. 1-11.

¹⁴⁸ Elena Esposito, *Side Effects of Immunity: The Rise of African Slavery in the US South*, Bologna 2018, S. 40-106.

¹⁴⁹ Snowden, s. 469

gözetmeksizin koruma altına almıştır. İşte bu ve benzeri yaşamsal etkenler sıtmayı Anadolu'ya ulaştırmıştır.¹⁵⁰

Akdeniz Bölgesi tarıma oldukça elverişli bir bölgedir. Çukurova Bölgesi'ne Anadolu'nun diğer vilayetlerinden gelen mevsimlik işçiler Adana ve Mersin civarında yerleşmeyi tercih etmiştir. Bunun temel nedeni iklimin elverişli ve ılıman olmasıdır. Ayrıca tarım arazilerinde çalıştırılacak işçilerin farklı mevsimlerde de çalışmaları mümkündür. Bu bölge geçim rahatlığı nedeniyle muhacirler için oldukça cazip bir alan olmuştur. Göçmenlerin buraya yerleşmesi, Anadolu halkıyla hemhal olması sıtma ve benzeri salgın hastalıkları beraberinde getirmiştir.¹⁵¹ Böylece sıtma Asya'dan Afrika'ya, Anadolu'ya ve Avrupa'ya kadar ilerlemiştir.

3.3. Sıtmanın Sağlık Boyutu

Dişi anofelin vektörle kanı emerken tükürük bezlerinde bulunan sporozoitleri insana enjekte etmesiyle sıtmanın insan vücuduna aktarımı gerçekleşir. Sporozoit şeklinde kanın dolaşım ağına giren parazit, insan karaciğerini kendine konak edinir. Burada eşeysiz üremeye çoğalan parazit, gerekli geometrik artışı sağladıktan sonra konak durumunda bulunduğu eritrositi parçalar ve tekrar yeni eritrositleri istila etmek için kan dolaşımına geçer. Bu şekilde 48-72 saatlik aralıklarla alyuvarları istila-çoğalma-kan dolaşımına aktarım şeklinde süreç devam eder. Eritrositleri parçaladıktan sonra her kan dolaşımına aktarımında saldırı konumuna geçen parazite karşı vücut savunmaya geçer. Ateşlenme, ani ve şiddetli bir üşüme ve titreme gibi hastalık semptomları vücudun sergilediği savunma yöntemleridir. Parazit, yaşamsal döngüsünü tekrar dişi bir anofelin enfekte olmuş insanı ısırmasıyla farklı bir boyuta taşır. Sivrisineğin midesinde oluşan ve mide duvarını geçip kana karışma özelliğine sahip olan ookist, bünyesinde tekrardan eşeysiz üremeye sporozoitleri oluşturur. Oluşan sporozoitler tekrardan dişi anofelin tükürük bezlerine tutunur ve bir sonraki

¹⁵⁰ Süleyman Ekici- Gökhan Tuncel, "Göç ve İnsan", *Birey ve Toplum Dergisi*, 2015, C.5, S. 9, s. 9-22.

¹⁵¹ Hamdi Kara, "Çukurova'da Kentleşme ve Sanayileşmenin Tarım Topraklarına Etkisi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1988, C. 32, S.1, s. 267-278.

konağa kadar beklemede kalır. Dişi anofelle insan teması vektör aracılığıyla gerçekleştiğinde aktarım süreci tamamlanmış olur.¹⁵²

Sıtma üzerine araştırmalar yapan eski Yunan hekimlerinden Hipokrates (M.Ö 460-370) “Salgın Hastalıklar” adlı çalışmasında iki çeşit sıtmaya değinir. Bunlardan ilki; üç günde bir gelen ateşin olduğu iyicil tersiyan diğeri ise dört günde bir gelen ateşin olduğu kuartan’dır. Bütün organları etkileyen plazmodiumlar dalağın büyümesine neden olur. Parazitli alyuvarların toplanmasıyla dalakta oluşan şişlik, ilk birkaç hafta içerisinde fiziksel muayeneye fark edilebilecek boyutlara ulaşır. Kısa sürede bütün vücudu etkileyen parazitler halsizlik, en fazla 72 saatte bir gelen ateş, kusma, sık sık tuvalete gitme isteği gibi belirtiler oluşturur. Sıvı kaybı ve nöbetlerle devam eden sürecin sonunda şiddetli baş, sırt ve bacak ağrıları, halsizlik, titreme ve terleme görülür. En nihayetinde ise kaçınılmaz ölümler meydana gelir.¹⁵³

Sıtma kaynaklı ölüm vakalarının %95’ine sebep olan falciparum sıtması, hamilelerde kendiliğinden düşüklere, ölü ya da prematüre doğumlara sebebiyet vermektedir. Ölümün olmadığı durumlarda ise beden canlı bir kadavra dönuşür. Sıtmanın tahmini bulaşma süresi bir haftadır. P. Falciparum sıtmasında bu durum değışiklik gösterir. Yapılan çalışmalarda sıtmanın bir aylık süre zarfına kadar bulaşıcılık özelliğini koruduğı görülür.¹⁵⁴ Sıtmanın vücutta oluşturduğu sekeller önlenemez sonuçlar doğurur. Bunlar; oligospermi, anemi, kan şekerinin azalması(hipoglisemi), akut solunum yetmezliğı, aşırı kilo kaybı, akciğer vb. iç organlarda hasar, yorgunluk, uyuşukluk, bağışıklık sistemini etkisizleştirip zatürre, verem, grip gibi enfeksiyonlara karşı vücudu kırılğan hale getirmek... Bazı vakalarda ise serebral sıtma görölmektedir. Serebral sıtma; ölü eritrositin beyne giden kan damarını tıkamasıyla oluşan nörolojik bir rahatsızlıktır. Bağışıklık sistemi galip gelse dahi vücuda bir defa giren plazmodyumun vücuttan atılması zorlaşır. Bunun tipik bir örneğı olan plazmodyum vivax, insan karaciğerinde yıllarca sinsice barınıp

¹⁵² Snowden, s.471

¹⁵³ Yunus Kuloğlu-Erhan Ayaz, “Demokrat Parti (1950-1960) Döneminde Önemli Salgın Hastalıklarından Sıtma ve Verem İle Mücadele”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2022, C.24, S. 1, s. 477-488.

¹⁵⁴ Ali Can Korkmaz vd., “Sıtma Küresel Bir Halk Sağlığı Sorunu Mu? Nedenler ve Sonuçları ile İlgili Güncel Durum Tespiti”, *Sağlık ve Toplum Dergisi*, 2020, C.3, S.20, s. 28-35.

başışıklığın en zayıf olduğu anda tekrar saldırı pozisyonuna geçmesiyle bilinir. Anlaşılabacağı üzere sıtma, öldürmediğinde süründüren bir hastalıktır.¹⁵⁵

3.4. Sıtma 'ya Karşı Tedbir ve Mücadele

İlk çağlardan beri toplumsal dejenerasyonun müsebbibi olarak gösterilen sıtmanın yayılım kaynağının anopheles türü dişi sivrisinekler olduğunun anlaşılması ve salgınların toplum nezdinde oluşturduğu yıkımlar, devletleri sistemli bir şekilde toplum sağlığını korumaya yönelik eradikasyon kampanyaları düzenlemeye yönlendirmiştir.

Afrika ülkeleri, Endonezya, Çin, Hindistan, Afganistan ve diğer ülkelerde artan sıtma vakalarından sonra sağlık tedbirlerinin yetersiz kalması nedeniyle Dünya Sağlık Örgütü bu ülkelerin ilaç ihtiyacını gidermeye çalışmıştır. Parazitlerin yaşam alanlarından uzaklaştırılması için türlü türlü geleneksel yöntemler denenmiştir. Bunlardan ilki geleneksel tıbbi ilaçlardır. İnsanlar kendi gelenek ve göreneklerine göre şifalı otları kullanarak sıtmayı yaşam alanlarından uzaklaştırmaya çalışmıştır. Kınakına ağacı yapraklarının kullanımı bunlardan bir tanesidir. Şifa dağıtan bu ağaçların bulundukları yerler kontrol altına alınmıştır. Ağaçların bilinçsizce kesilmemesi, gereğinden fazla kullanılmaması gibi önlemler alınmıştır.¹⁵⁶ Afrikalıların bilinçsiz ormancılık faaliyetleri sivrisineklerin saldırısına zemin hazırlamış ve sıtma parazitlerini yaygınlaştırmıştır.¹⁵⁷ Yetkililer hamile kadınlar ve çocukların ormanlık faaliyetlerinden uzak durması yönünde uyarı yapmışlar. Ancak bütün bunlara rağmen sıtmayı bulaştıran sivrisinekler ormanlarda yuvalanmış ve adeta aslan gibi ormanda otorite kurmuşlar.¹⁵⁸

Avrupa ülkeleri de tıpkı Asya ülkeleri gibi sıtmaya yönelik tedbir almayı zaruri görmüştür. Avrupa'da tarımsal kalkınma alanları oluşturulmuştur. Birçok Avrupalı devlet sınırlarını korumak için yabancı askerlerin giriş çıkışını

¹⁵⁵ Sherman, s. 190-191

¹⁵⁶ World Health Organization, *Guidelines for the Treatment of Malaria*, WHO Library Cataloguing-in-Publication Data, İtaly 2015, s.67-317.

¹⁵⁷ World Health Organization, *A Framerwork For Malaria Elimination*, WHO Library Cataloguing-in-Publication Data İspanya, 2017, s. 1-51.

¹⁵⁸ Olowe O.A et al. "Malaria in Africa and the Historical Perspective: The Journey so Far", *Journal of Biology and Medical Sciences*, 2015, V.3, s. 33-39.

yasaklamıştır. Venedik, İngiltere, Amerika, Almanya, İspanya, Polonya gibi ülkelerde pirinç, çeltik gibi sıtmaya neden olabilecek ürünlerin üretimine ambargo konulmuştur.¹⁵⁹

Sıtma mücadelesinde kullanılan diğer bir yöntem ise bilimsel deneylerden elde edilmiş sıtma ilaçlarıdır. İtalya’da birçok defa toplumsal bir problem haline gelen sıtma, birçok kesimce “milli İtalyan hastalığı” olarak bilinmektedir. Sıtma salgınlarının İtalya’ya bağlı Sardinya Adası’nda sık sık görülmesi yürütülen eradikasyon kampanyalarının yönünü bu bölgeye çevirmiştir. 1946-1951 yılları arasında yürütülen ve öncelikle Sardinya Anti-Anofelin Savaşı Bölge Dairesi’nin (ERLAAS) kurulmasıyla başlayan çalışmalar, 1952 yılında sonuç vermiştir. Sıtma karşıtı mücadelede etkin bir araç olarak kullanılan DDT, İsviçreli kimyager Paul H. Müller tarafından bulunan, pestisit grubuna ait renksiz, kokusuz ve suda eriyebilen, böcekler üzerinde “atom bombası” etkisi oluşturabilen bir böcek imha ilacıdır. Ancak ilacın dişi anofelleri yok etmede gösterdiği üstün başarı ekolojik sistemde de görülünce ilk olarak 1968’de Macaristan’da ardından ABD, İngiltere, Almanya gibi birçok ülkede kullanımı yasaklanmıştır. Ülkemizde ise 1987 yılından beri toprağa, hayvanlara ve insan sağlığına (Alzheimer riskini artırma vb.) yaptığı olumsuz etkiler nedeniyle yasaklılar listesindedir.¹⁶⁰

Avrupa’ da olduğu gibi sıtmanın olumsuz etkilerine maruz kalan Osmanlı coğrafyasında da bir dizi tedbir ve mücadele çalışmasının yapıldığı görülmektedir. 18 ile 20. yüzyılları arasında Osmanlı Devleti’nin en buhranlı yıllarında bile sıtmanın toplumsal etkilerini azaltmak maksadıyla yapılan çalışmalar arasında 1910 yılında çıkarılan Pirinç Ziraat Kanunnamesi yer almaktadır. Bu kanun doğrultusunda pirinç üretiminde yıllık rekolte köy, kasaba ve şehirlerin nüfusuna göre belirlenmiştir.¹⁶¹

Osmanlı Devleti sıtmayı engellemek maksadıyla seyyar doktor uygulamasına başlamıştır. Bunun yanı sıra hastanelerde hasta bakıcı sayısını arttırmıştır. Sağlık alanında yaşanan ilaç krizine alternatif bir çözüm olarak kının ilacı temin edilmiş ve dağıtımı devlet eliyle sağlanmış ve temizlik faaliyetlerine önem verilmiştir. Kirli

¹⁵⁹ Orhan Turan, “Measures Taken Against Malaria Cases Under the British Rule (1913-192”, *The Journal of International Social Research*, 2020, V.13, I.71, s. 1266-1276.

¹⁶⁰ Snowden, s. 476-478

¹⁶¹ Kurt- Yaşayanlar, s. 101-102.

suların içilmemesi uyarıları yapılmış, bataklıklar kurutulmuştur. Sıtmaya yakalanan hastalara psikososyal destek sunulmuştur.¹⁶²

Osmanlı'nın Konya Ovası'ndaki tarımsal verimliliği arttırmak amacıyla yürürlüğe koyduğu 580 bin dönümlük Konya Ovası Sulama Projesi dönemin şartlarında hayata geçirilen önemli projelerdendir. Ancak inşaat devam ederken I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve akabinde görülen sıtma, bölge halkının sağlığını tehdit etmiştir. Bunun üzerine salgının araştırılması için bölgeye gönderilen Uzman Doktor İsmail Hakkı Bey'in hazırladığı rapor salgınla mücadelede önemli bilgiler sunmaktadır. Raporda bataklık durumda olan Karaviran Gölü'nden mümkün olduğunca su alınmaması, ovada oluşan göletlerin drenaj vb. sistemlerle kurutulması, yarım bırakılan kanalların tamamlanması, kanallarda hijyen çalışmalarına ağırlık verilmesi, köylerin su taşkınlarından korunması için yüksek yerlere taşınması ve bölgenin ağaçlandırılması gibi iyileştirme çalışmalarına önem verilmesi gerektiği vurgulanmıştır.¹⁶³

Sıtma ile mücadelede sağlık alanında yapılan çalışmalar Cumhuriyet Dönemi'nde de devam etmiştir. Sıtmaya yönelik ilaç tedariki meclisin kurulmasından hemen sonra ele alınan ilk konulardandır. 9 Ekim 1924'te sıtma ile mücadele raporu hazırlanmıştır. Raporun amacı sıtma ile hem sağlık hem de toplumsal alanda mücadeleyi sürdürmek ve halkı bilinçlendirmektir. 1 Eylül 1925'te Milli Tıp Kongresi'nde düzenlenmiş ve bu kongrede farklı sağlık sorunları ele alınmıştır.¹⁶⁴ Gazi Mustafa Kemal Atatürk, 1 Kasım 1924'te TBMM'nin açılış konuşmasında sıtma salgınına karşı “Bu bir devlet politikasıdır.” diyerek her türlü tedbir ve mücadelenin sürdürüleceğini ifade etmiştir.¹⁶⁵ Celal Bayar, Adnan Menderes ve Recep Peker gibi siyasi şahsiyetlerin iktidarları döneminde icraata geçirilen hükümet programlarında sıtma salgınlarıyla mücadeleye yer verilmiştir.

¹⁶² Orhan Kılıç, Eskiçağdan Yakınçağa Sıtma ve Tarihe Etkileri, (Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma) ed. Ş. Köse vd., Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 117-160.

¹⁶³ Tolga Akay, 2. Abdülhamid Döneminde Konya Ovası Sulama Projesi'nin İnşasıyla Yaşanan Sıtma Salgını ve Alınan Tedbirler, Eskiçağdan Yakınçağa Sıtma ve Tarihe Etkileri, Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma ed. Ş. Köse vd., Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 252

¹⁶⁴ Deniz Sezgin, “Cumhuriyet Döneminde Sağlık İletişimi Uygulamalarında İlkler: Türkiye’de Sıtma ile Mücadele”, *Akademik Bakış Dergisi*, 2015, S.50, s. 33-45.

¹⁶⁵ Atakan Esen, “Cumhuriyet Dönemi Sıtma Mücadelesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, 2017 Ankara, s. 18-19.

Ayrıca 1. ve 2. Beş Yıllık Kalkınma Planlarında da yer edinen sıtmayı yok etme programları, devlet yetkililerinin sıtmayla mücadeleye verdiği ehemmiyeti göstermektedir. Buradan anlaşılabacağı üzere sıtma ile mücadele hem içtimai hem de yasal sahalarda gerçekleşmiştir.¹⁶⁶

3.5. Sıtmanın Toplumsal Etkileri

3.5.1. Demografik Etkileri

Salgınların toplumsal yapıda oluşturduğu değişim ve çöküş domino etkisini anımsatmaktadır. Toplumu oluşturan unsurlardan birinde oluşan kırılma nedeniyle diğer toplumsal unsurlarda da kırılmalar meydana gelmektedir. Ancak sıtma salgınlarının oluşturduğu toplumsal tahribatlar bütün salgın hastalıkları geride bırakmıştır. Burnet'in deyiimiyle; "Tüm bulaşıcı hastalıklar içerisinde gerek nicelik gerekse nitelik bakımından en büyük zararı veren salgın hastalık sıtmadır." Salgın hastalık sürecine göre bu durum değerlendirildiğinde ilk yıkımın demografik yapıda meydana geldiği görülmektedir. İnsanoğlunun soyunu adeta budayan bu hastalık, hamilelerin doğuracağı 4-5 nesli ya sakat bırakmış ya da öldürmüştür. II. Dünya Savaşı'na kadar geçen süreçte mezarlıkların yarısından fazlasının sıtma kurbanı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁷

İtalya'da 19. asrın sonuna doğru her yıl yaklaşık yüz bin insanın ölümüne neden olmuştur. Sadece 1944 yılında Sardinya Adası'nda 78.173 kişi sıtmanın en ölümcül türüne yakalanarak hayatlarının en ağır sınavını vermiştir. 2017 yılında yayınlanan Dünya Sağlık Örgütü verilerine göre dünyada 219 milyon insan sıtmaya yakalanmış ve bunlardan 435 bin kişi hayatını kaybetmiştir.¹⁶⁸

Salgın hastalıklar içerisinde ölümü sessiz bir şekilde getiren sıtma, görünmez bir düşman ordusu gibidir. Afrika toplumlarının kaderlerini ve yaşam seyrini değiştiren en önemli salgınlardan biri olarak görülür. Her kesimin ortak düşmanı sıtma, kimine göre sessiz ölüm kimine göre şeytan ve kimine göre de bir musibettir.

¹⁶⁶ Şükran Köse vd., *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, Gece Kitapçığı, Ankara, 2017, s. 182

¹⁶⁷ Jasminka Talapko et al., "Malaria: The Past and the Present", *Microorganisms*, 2019, V.7, I. 6, s. 2-20.

¹⁶⁸ World Health Organization, World Malaria Report, 2015, s.36-51.

Sıtma Afrika halkının asırlık geleneklerini değiştirmiş; milyonları açlık ve sefaletle sınamıştır. Afrika’da yaklaşık 400 yıl hüküm süren sessiz ölüm, beyaz adamların cansız bedenini dünyanın her ülkesine göndermiştir. “Hastalıkların Kralı” olarak bilinen sıtma İsa’dan önce özellikle Çinliler arasında soykırım gerçekleştirmiştir. Bu nedenle Çinliler sıtmayı “şeytan” olarak betimler. Bu çıkarımın temel nedeni ise Çin’de bazı kasabaları ve köyleri haritadan silmesidir. Çin’de sayısız metafora konu olan sıtma, 1949 yılından itibaren Çin’de ve Singapur’da yaklaşık 1 milyon insanı hayatından etmiştir.¹⁶⁹

Etiyopya, Tanzanya, Kenya, Nijer, Gana, Uganda gibi Asya ve Afrika ülkelerinde sıtma nedeniyle çocukların cansız bedenleri sokaklarda kalmıştır. İnsanları adeta evlerine hapseden sıtma; kuyuları susuz, hayvanları yemsiz, evleri ise insansız bırakmıştır. Dünya Sağlık Örgütü temsilcilerinin ifadelerine göre Afrika Kıtası’nda her yıl 3 milyon insan sıtma riski ile baş başa kalmıştır.¹⁷⁰

Afrika’nın yanı sıra Mısır’da da görülen sıtma nedeniyle binlerce aile parçalanmıştır. Ölümlerin artması sonucu Mısır’da evlilikler durma noktasına gelmiştir. Nil’in verimli ve bereketli topraklarında ekinler tarlalarda kalmıştır. Geriye kalan halk mahsullere saldırmış ve bulabildikleri ekinleri depolamıştır. Ancak bu depolanan ürünler zaman içerisinde bitlenmiş, küflenmiş ve kullanılamaz hale gelmiştir. Açlıktan ölmemek için bu gıda ürünleri tüketilmiştir. Bunun sonucunda binlerce insan zehirlenmiş ve hayata veda etmiştir. Hartum, Kahire, Juba gibi yaşam alanlarında 10 ile 30 bin arasında sıtma kaynaklı ölüm vakası gerçekleşmiştir.¹⁷¹

Tacikistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Makedonya, Bosna Hersek gibi Türk Devletleri’nde de sıtma vakalarına rastlanılır. Makedonya’da 1916 yılında her bin kişiden 331,47’sinde, 1917 yılında 353,18’inde, 1918 yılında 369,29’unda sıtma tespit edilmiştir. Yine Osmanlı Devlet’inde özellikle İstanbul, İzmir, Aydın, Adana, Hatay, Trabzon ve Erzurum vilayetlerinde, Suriye, İran, Batum bulvarlarında azımsanamayacak bir oranda ölümler meydana gelmiştir. Osmanlı, 1800’lü yıllarda

¹⁶⁹ World Health Organization, The Bealth of the People (The African Regional Health Report), 2005, s. 38-194.

¹⁷⁰ Emilio Depetris-Chauvin- David N. Weil, *Malaria and Early African Development: Evidence From the Sickle Cell Trait*, National Bureau of Economic Research, Cambridge, 2013, s. 1207-1230.

¹⁷¹ Mohammad Al-Awadhi, “Current Status and the Epidemiology of Malaria in the Middle East Region and Beyond”, *Microorganisms*, 2021, V. 9, I. 338, s. 1-20.

sıtmaya karşı koruyucu ve tedavi edici bütün önlemleri almasına rağmen ölüm vakalarının önüne geçememiştir. Resmi kayıtlara göre 1847 yılında halkın büyük çoğunluğu sıtmaya yakalanmıştır. 1900’lü yıllarda da sıtma kaynaklı ölümlerin arttığı görülmektedir. Asker, politikacı, doktor ve yerel halk arasında birçok insan sıtma nedeniyle hayatını kaybetmiştir. I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı ordusunda sadece sıtma kaynaklı 20 bin ölüm gerçekleşmiştir. Cumhuriyet Dönemi’nde yürütülen sistemli politikalarla sıtma kontrol altına alınabilmektedir. Memleketin dört bir yanını saran bu acımasız salgını yenmek için canla başla mücadele edilmiştir. Resmi beyanatlara göre 2 milyon Türk vatandaşı sağlık kontrolünden geçirilmiştir Nitekim bunlar arasında yaklaşık 30 bin insanın hayatını kaybettiği bilinmektedir.¹⁷²

3.5.2. İktisadi Etkileri

Sıtmanın ana kaynağı olarak görülen dişi anofellerin yeterli yaşam koşulu elde ettiği coğrafyalara bakıldığında temel geçim kaynağının doğal iktisadi kaynaklardan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte temizlik ve su kaynaklarının yetersiz olması, alt yapı eksikliği ve insanların hijyen kurallarına yeterince önem vermemesi gibi düşük yaşam standartları dişi anofellerin tam da istediği durumlardır.¹⁷³

Anofellerin ortaya çıkışını sağlayan bu sosyoekonomik belirleyenlerin haricinde sıtma salgınlarının oluşturduğu iktisadi dönüşümler de mevcuttur. İtalya’da gelişen sanayinin etkisiyle geniş sahalara yayılan demir yolları, endüstriyel faaliyetlere hız kazandırmıştır. Bu durum halkın kereste, kömür, maden sektöründe yürüttüğü faaliyetlere kıtalar arası ekonomi piyasasını erişilebilir yapmıştır. İtalyan ham madde ürünlerine olan arz talep dengelerini değiştiren bu durum insan eliyle yapılan doğa tahribatını hızlandırmıştır. Doğada meydana gelen yıkım başta Sardinya Adası olmak üzere birçok bölgede sıtma vaka oranının artmasına neden olmuştur. Devlet politikası haline gelen sıtmayla mücadele programları tarımdan ve madencilikten uzaklaşmak zorunda kalan halka yeni gelir kapısı imkânı sağlamıştır.

¹⁷² Gül Karacaer Çakır, “Cumhuriyet Dönemi Toplum Sağlığı Politikalarında Bulaşıcı Hastalıklar 1920-1940”, *Süleyman Demirel üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2021, N. 53, s. 202-227.

¹⁷³ Reginald Ikechukwu Chima et al., “The Economic of Malaria in Africa: A Critical Review of the Evidence”, 2003, V. 63, I. 1, s. 17-35.

Binlerce işçi kinin üretim ve dağıtım, bataklık ıslahı, temizlik, ilaç püskürtme gibi alanlarda çalışmak üzere istihdam edilmiştir.¹⁷⁴

Tarımsal ve hayvancılık endüstrisi üzerine kurulu kırsal yaşam kültürünün hâkim olduğu coğrafyalarda sivrisinekler kolayca barınır. Sivrisinekler akla hayale sığmaz alanlarda uzun vadeli kalabilir. Onlar için yeter ki iklim elverişli olsun. Afrika'da iklimin beslediği sivrisinekler, halkı iktisadi kaynaklarını değiştirmeye zorlamıştır. Değişen kaynaklardan ilki tarım ve hayvancılıktır. Tarım ve hayvancılık dışında geliri kerestecilik ve gemi malzemelerinin üretimine dayanan birçok köylü, orman sahalarını yakmıştır. Bu durumun temel nedeni orman sahasını sineklerden temizlemek ve yeni tarım alanları oluşturmaktır. Ancak çok geçmeden yakılan ormanlarda asker ordusu gibi göç eden sinekler şehirleri, köyleri ve kasabaları basmıştır.¹⁷⁵

Çocuk işçiliğinin yoğun görüldüğü Afrika'da çocukları sıtmanın merkezine yaklaştıran en büyük neden geçim koşullarıdır. Çeltik tarlaları tropikal Afrika ormanlarında oldukça kıymetlidir. Yüzyıllar boyunca halkın büyük çoğunluğu geçimini bu kaynaktan sağlamıştır. Ancak sıtma nedeniyle ormanlar ve çeltik tarlaları zamanla zehir yuvalarına dönmüştür. Ebeveynini sıtmadan kaybeden birçok çocuk göletlerde ve ormanlarda beyaz adamlar için yabani hayvan avına başlamıştır. Demografik yapıda meydana gelen yıkımlar, halkın iktisadi kaynaklarında değişime yol açmıştır. Alternatif çalışma kaynaklarına başvuran Afrika halkı Avrupa ve Amerika'ya giden gemilerde çalışmayı tercih etmiştir. Ancak bu durumun farkına varan Avrupalılar Afrikalıların çalışmasına müsaade etmemiştir. Ölüm korkusu yaklaşık 400 yıl boyunca beyaz insanların siyahi insanlarla aralarına mesafe koymalarına neden olmuş ve Avrupa nazarında Afrika sadece sömürü kaynağı olarak yer edinebilmiştir.¹⁷⁶

Afrika, Hindistan, Mısır, Yunanistan, Nijerya, Kamerun, Gana, Çin ve diğer ülkelere sevk edilen orman ürünleri sevkiyatı sıtma nedeniyle aksamıştır. Patates, pirinç ve çeltik cenneti olan bu ülkeler sivrisinek saldırılarıyla cehenneme

¹⁷⁴ Snowden, s.495

¹⁷⁵ Gbenga J. Abiodun, "Modelling the Impact of Climatic Variables on Malaria Transmission", *Hacettepe Journal of Mathematics and Statistics*, 2018, V. 47, N. 2, s. 221-228.

¹⁷⁶ Nikiforuk, s. 33-40.

dönmüştür. Sıtma nedeniyle buğday, pirinç, çeltik, patates gibi hasatlar yok denecek kadar azalmıştır. Pazarlar zehirli ürünler satıyor diye ilgi görmemiş ve çok geçmeden kapatılmıştır. Avrupa'ya sıtma yayan anofeller kentin kenar mahallelerine yerleşmiştir. Çok geçmeden kent esnafı dükkânlarını kapatmak zorunda kalmıştır.¹⁷⁷ Kentsel dokuyu değiştiren sivrisinekler, Asya'dan Avrupa'ya Afrika'dan Amerika'ya kadar bütün dünyada gıda tedarikinde sıkıntılara neden olmuştur. Yaşanan bu durum dünyayı büyük bir krize sürüklemiştir. İspanya, Venedik, Roma, İngiltere, Fransa, Hollanda, Danimarka gibi ülkelerde kıtlık belirtileri başlamıştır.¹⁷⁸

Sıtma salgını sonrasında Fransa'da, İtalya'da, İngiltere'de böcek üreticilerinin işçi maliyetleri artmıştır. Örneğin; 1853-1856 yılları arasında Batı Avrupa'da koza üretimi hastalık nedeniyle %25'lere kadar gerilemiştir. Bu durum gerek ipek böceği tohumunun gerekse koza ve ham ipek ücretlerinin artışına neden olmuştur. Bu tarihten sonra sıtma tüm Avrupa'ya, oradan Asya'ya ve Osmanlı'ya kadar ilerlemiştir. Sıtmanın genel olarak Marmara'da özellikle Bursa'da görülmesi şüphesiz buranın ipekçiliğin ve ipek ticaretinin merkezi olmasındandır.¹⁷⁹ Millî mücadele döneminde sıtma iktisadi olarak daha çok Ege, Güney Marmara, Yıldız Tekkesi'ni etkilemiştir. Bunun temel nedeni bölge halkının büyük oranda çeltiğe dayalı tarımsal faaliyetler ve hayvancılıkla ilgilenmesidir.¹⁸⁰ Cumhuriyetin ilk yıllarında sıtma nedeniyle birçok at ve sığırın telef olduğu görülür. Bu nedenle hayvansal gıdaların temin edilmesi güçleşmiştir. Telef olan hayvanlar yüzünden kervanlar da etkilenmiştir. Kervansaraylara ve kırsal alanlara ürün satan çerçiler balon, iğne, sabun, tabak, deterjan gibi ürünleri satamamıştır.¹⁸¹

¹⁷⁷ Usman Abdullateef- Adebayo Mariam Oluwatoyin, "Socio-Economic Impact Of Malaria Epidemics On HouseholdsIn Nigeria: Micro EvidenceFrom Kwara State", *International Journal of Asian Social Science*, 2011, V. 1, N. 5, s. 188-196.

¹⁷⁸ Nikiforuk, 33-48.

¹⁷⁹ Sacit Uğuz, "Karabatan (Pebrine) ve Baygınlık (Flacherie) Salgınlarının Osmanlı İpek Böcekçiliğine Etkileri", *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2020, V. 3, Salgın Hastalıklar Sayısı, s. 35-36.

¹⁸⁰ Başağaoğlu vd, s. 112-117.

¹⁸¹ Ali Yasin Kalabak, "Osmanlı'nın Son Döneminin Sosyo Ekonomik Buhranları ve Mali Emperyalizm", *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2014, C. S. 14, s. 304-323.

3.5.3. Sosyokültürel Etkileri

İlk çağlardan beri sıtma, sosyokültürel yaşantıyı, geleneksel değerleri, fiziksel ve toplumsal ilişkileri tehdit altında bırakmıştır. Toplumsal davranışların ve değerlerin şekillenmesinde sıtma, etkili bir rol oynamıştır. Roma ve Türklere ait tarihi belgelerde sıtmanın kültürel izlerine rastlanılmıştır. Roma’da insanların bir hastalıktan kaçtıkları ve hastalıkla savaştıkları resimleri vardır. Eski Türklerde ise mağaralarda ve hayvan otlatılan mera alanlarında sıtmayı yansıtan görsellere ulaşılır. Aynı şekilde Türklerin kültürel değerlerini yansıtan destanlarda da sıtmanın ölümcüllüğünden bahsedilir. Buradan da anlaşıldığı gibi sıtma sadece sağlık alanında bir kriz üretmemiş, aynı zamanda toplumsal norm ve kültürel değerleri de yeniden dizayn eden bir hastalık olmuştur.¹⁸²

Sıtma salgınlarının sosyokültürel etkilerine dönemin Osmanlı âşık geleneğinde de rastlamak mümkündür. Bu eserler yaşanan sürecin insan ve toplum üzerindeki etkilerini yansıtan ilk ağızdan kaynaklar olduğu için günümüzde de birçok araştırmaya konu olmaktadır. Âşık Nigari’nin “Ara yerde gitti İngiliz Mahmud / İşidip her biri oldular bihud / Şaşırttı onları Cenab-ı Ma’bud /Uğradı herbiri gizli sıtmaya” dizelerinde, Erzurumlu Âşık Sümmani’nin “Sen de bildin ben bu derde düşmüşem / Hükmedip üstüme gülersin fare/ Isıtmadın alevinden yanmışam / Zemmedip üstüme gülersin fare” dizelerinde ve Karacaoğlu’nın “Yaz olanda ısıtmalar tutasın/ Güz olanda terlenmeye yatasın/ Acı acı kırk yıl ağrı çekesin/ Daha derdim az diyesin ak gelin” dizelerinde, hastalığın insan yaşantısındaki etkileri realist bir perspektif açısıyla gelecek nesillere aktarılmıştır.¹⁸³

Sıtma salgınlarının tarımsal üretimde oluşturduğu kırımlar nedeniyle kırsaldan kente yoğun bir göç yaşanmıştır. Kentsel ve kırsal nüfusun plansız bir şekilde oluşturduğu sentez kaçınılmaz kültürel değişimleri ve kuşak çatışmasını beraberinde getirmiştir. Osmanlı’nın son dönemleri ve Cumhuriyet’in ilk dönemlerinde bu etkileri görmek mümkündür. Kırsal nüfusun kente adaptasyon süreci birçok hikâye, film ve gazeteye konu olmuştur.¹⁸⁴

¹⁸² Sherman, s. 186.

¹⁸³ Şişman, s.95-96

¹⁸⁴ Şenol Sırma, “Türkiye’de Sıtma Mücadelesinin İşçileşme Üzerindeki Etkisi: Sümerbank Nazilli Basma Fabikası Örneği”, *Emek ve Toplum Dergisi*, 2022, C.11, S.11, s. 199-200.

Asya ve Afrika'nın sosyal yaşantısına bakıldığında, kabile yaşam tarzında hayvancılık, avcılık ve toplayıcılığın ön planda olduğu görülmektedir. Sıtma nedeniyle balıkçılık, ormancılık vb. faaliyetlerle geçinen insanların geçim türleri sıtma ile yeniden şekillenmiştir. Örneğin; hayvancılık ve deniz ürünlerinden elde edilen deriyle geçimini sağlayan pazarcıların pazar sahaları daralmış ve bunun sonucunda alternatif kostümler ve giysiler moda olmuştur. Sıtmayı yayan anofellerden korunmak maksadıyla uzun kollu elbiseler, şapkalar ve kabanlar sezon boyunca tercih edilmiştir. Sıtmanın yaşamsal tehlike oluşturması, halkın toplumsal alanların neredeyse tümünden uzaklaşmasına neden olmuştur. Halkın moral ve motivasyonunu sağlamak amacıyla dini festivallere devam edilmiş ancak katılımlar oldukça sınırlı sayıda olmuştur.¹⁸⁵

Eldeki verilerden hareketle sportif faaliyetlere de sıtmanın etkilerinin yansıdığı anlaşılmaktadır. Dünyanın en eski oyunlarından biri olan kriket oyunları, su savaşları, güreş gibi aktiviteler yasaklanmıştır. Hindistan'da Ganj nehrinin kutsal sularında görkemli törenler uzun süre gerçekleştirilmemiş, sınırlı sayıdaki kutlamalar ise artan ölümler nedeniyle ertelenmiştir. Hindistan'da yapılan inek şenlikleri, yılan oynatma dansları, fil yarışları, kurbağa evlendirme oyunlarına ara verilmiştir. Bu yasaklamalarla insanların özgürlükleri adeta gasp edilmiştir. Kimileri Buda'ya kimileri ise Hristiyanlık mabetlerine sarılmıştır. Sıtmanın toplum üzerindeki en açık etkileri Hint Okyanusundaki tropik adalarda görülmüştür. Sıtma nedeniyle Sri Lanka adasında vaka ölüm oranı devasa adanın nüfusunu yarıya kadar düşürmüştür. Sri Lanka adasında yaşayanlar sivrisinek saldırılarını bilinçli bir kimyasal saldırı şeklinde yorumlamışlar.¹⁸⁶

Sıtma Asya ve Afrika'yı etkilediği gibi Avrupa'yı da etkilemiştir. Sıtma üzerine araştırmalarıyla bilinen ünlü İtalyan Doktor Angelo Celli sıtma için: “Yeryüzünü bize düşman ve ölüm saçan bir yer haline getirerek insani kaynakları adeta haram kılmıştır” yorumunda bulunmuştur. Kırsalda yaşayan Avrupalılar sıtma nedeniyle topraklarını terk ederek şehirlere göç etmeye başlamıştır. Avrupa'nın

¹⁸⁵ Clémence Essé, et al. Social and Cultural Aspects of 'Malaria' and Its Control in Central Côte D'Ivoire, *Malaria Journal*, 2008, V.7, N. 1. s. 224-232.

¹⁸⁶ S. K. Ghosh et al., “Socio-Economic-Political-Cultural Aspects in Malaria Control Programme Implementation in Southern India”, *Hindawi Publishing Corporation Journal of Parasitology Research*, 2012, V. s. 2-4.

birçok şehirde sineklerin gazabına uğrayanlar ölüm korkusunu üzerlerinden atamamıştır. Sıtma salgını Avrupa'nın baharını kışa çevirmiştir. Neşeli Avrupa sokakları yerini köpeklerle, domuzlara ve mültecilere bırakmıştır. Avrupalı lordlar hasadın toplanması için Afrika'lı işçi çalıştırmışlardır. Bunun sonucunda Floransa, Venedik, Roma, Madrid, Rotterdam'da Afrikalı göçmenlerin nüfusunda artış görülmüştür. Avrupa'nın önde gelen şehirleri 1600'lü yıllarda sıtma nedeniyle yaklaşık 100 bin Afrikalı göçmen barındırmıştır. Siyah ve beyaz ırkın oluşturduğu sosyal yapı Avrupa'yı sosyokültürel anlamda yeni geleneklerle tanıştırmıştır.¹⁸⁷

3.5.4. Politik Etkileri

Birçok salgın hastalık gibi sıtmanın da politik etkileri mevcuttur. Mısır, Afrika, Hindistan'da sıtma nedeniyle birçok asker hayatını kaybetmiştir. Ülkeler arasında meydana gelen sınır çatışmaları sıtma ile birlikte derinleşmiştir. Kılıç (2021) sıtmanın Asya ve Afrika'da adeta insan soyunu kuruttuğunu vurgularken, hastalıkların kralı olarak bilinen sıtmanın İran'da, Suriye'de, Fenike'de de birçok devlet adamının yaşamını elinden aldığını dile getirmiştir. Öyle ki Büyük İskender 35. 000 kişilik bir ordu ile Asya seferine çıktığında bu hastalığa yakalanacağından habersizdi. Çanakkale ve Anadolu'dan gelerek Persleri yenmeyi başarmıştı. Buradan da Anadolu'nun çeşitli güzergâhlarını kullanarak Suriye ve Mısır'a kadar fetihlerine devam etmişti. Ancak son olarak Babil bulvarlarında sıtmaya yakalanan büyük komutan, bir hafta kadar yatakta kalmış ve hayata veda etmiştir.¹⁸⁸ Tarihsel süreçte sıtma, Büyük İskender'in acısının bir benzerini de birçok Avrupalı sanatçı, aktrist ve politikacının ölümünde tekrarlamıştır. Örneğin; Sıtma salgınıyla mücadeleyi iyi yönetemeyen siyasi liderlerin intihar ettiği İtalya'da sıtmayla mücadele programları siyasi vaatlere de konu olmuştur. Ulusal Faşist Parti'nin lideri Mussolini'nin başa gelmesinde önceki liberal iktidarın başarısız olarak aksettirilen sıtma politikaları önemli bir etkidir.¹⁸⁹

Büyük Roma İmparatorluğu'nda vatandaşlar salgının yıkıcı sonuçlarından krallığı sorumlu tutmuş ve yeni siyasi arayışlara başlamıştır. Compagna bölgesinde

¹⁸⁷ Nikiforuk, s. 35-43.

¹⁸⁸ Kılıç, 2021, s. 145-148.

¹⁸⁹ A. Selçuk Özçelik, "Avrupa Feodalitesinin Siyasi ve İktisadi Mahiyeti", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 2011, C. 16, S. 1-2, s.320-355.

ölü sayısının artması nedeniyle iskân politikalarında devlete karşı ayaklanmalar yaşanmıştır. Vatandaşlar kendi imkânlarıyla yamaçlarda yeni yerleşim yerleri inşa etmeye başlamıştır. Bilinçsizce inşa edilen bu dağınık yerleşim yerlerinin ulaşımı elverişsiz olduğu için devlet tarafından güvenliği sağlanamamıştır. İmparatorluğun askerleri kaçacak yer aramış ve böylece askeri safhalarda asker ihtiyacı meydana gelmiştir. Askerlerin öncelikli söylemleri “Hadrianus ve Titanus bu salgın karşısında dayanamadıysa biz nasıl dayanacağız” olmuştur. Bu nedenle binlerce asker ordudan ayrılmıştır. Bu durumu fırsat bilen Vandallar ve Vizigotlar, imparatorluğun kan kaybetmesini fırsat bilmiş ve kendisini savunamayacak noktaya gelen Büyük Roma İmparatorluğu, Germen kökenli komutanların insafsızca planları ile iyice zayıflamıştır. Netice olarak Roma İmparatorluğu’nu yıkamayan güçlü orduların aksine sıtma salgını koskoca orduyu zayıflatmayı başarmıştır.¹⁹⁰

Sıtma karşısında büyük kayıplar veren ülkelerden bir diğeri de Yunanistan’dır. Görkemli tapınakların ve şöenlerin yapıldığı Paestum’da bulunan Dorik Tapınağı’ndaki kilise çalışanları sıtma karşısında tek tek yenik düşmüştür. Tapındaki çalışanların hayatını kaybetmesi Yunan halkının ulusal kültürüne ket vurmuştur.¹⁹¹ Yunanistan’ın siyasal enerjisini yerle bir eden sıtma, çok sayıda can almakla yetinmemiştir. Aynı zamanda Yunan ordusunun içerisinde üst düzey başarılar elde eden komutanlara da boyun eğdirmiştir. Yunan kentleri harabeye dönerken askerlerde duygu yoksunluğu baş göstermiştir. Bu durum sadece Yunan askerleri için geçerli olmamıştır. Örneğin Birinci Dünya Savaşı’nda Fransız ve İngiliz askerlerinin birçoğu sıtma karşısında savunmasız kalarak orduyu terk etmiştir. Fransız askerlerin İngilizlerin himayesindeki yerleri savunduğu esnada ölen birçok askerin çocuk olması dikkat çekmiştir. Sıtma sadece bu orduları etkilememiş aynı zamanda Kore ve Vietnam savaşı sırasında da çok sayıda askerin hayatına mal olmuştur. En az savaş kadar sıtma da hayatını kaybeden birçok askerin nihai sebebi olarak görülmüştür. Koreli askerlerin beşte biri sıtma nedeniyle hayatlarını kaybetmişlerdir. Sıtma Asya ve Avrupa’yı olduğu gibi doğal olarak Osmanlı’yı da etkilemiştir. Hicaz, Irak, Yemen cephelerinde bulunan askerlere sıtma teşhisi konulmuştur. Alınan bütün önlemlere rağmen birçok asker savaştan değil sıtmadan

¹⁹⁰ Nikıforuk, s. 39-41.

¹⁹¹ Kılıç, 2021, s.300.

hayatını kaybetmiştir.¹⁹² Osmanlı’da sıtma, 450 bin askeri esir almış ve bunların 50 bini hayatını kaybetmiştir.¹⁹³

4. CÜZZAM

Cüzzam “mycobacterium leprae” bakterisinin insanlara bulaşmasıyla türeyen, deri, kemik, burun ve sinir uçlarında sekeller oluşturan enfeksiyonel bir hastalıktır. Cüzzama lepra, lepef, leper, leprosy de denilir. Yunanca kepekli, kabuklu anlamına gelen lepra, Hipokrates’in tıp literatüründe mevsimsel değişikliğe bağlı deride meydana gelen basit pullanma durumunu ifade eder. Eski Mezopotamya’ya ait tıbbi kaynaklar incelendiğinde cüzzam kelimesi yerine tozla kaplanmış anlamına gelen “saharsubbu” veya “epgu”, “garabu” gibi deride oluşan lezyonlar için kullanılır. Eski Çağ’da cüzzam kelimesi ilk olarak Hititlere ait bir metinde “cüzzam olur ise...” olarak isimlendirilir.¹⁹⁴ Arap kaynaklarında ise cüzzam, şekil bütünlüğünden yoksun kalma anlamı taşıyan “cezzem” kelimesinden türetilir. Türk Dil Kurumunda cüzzam kelimesi “sinir sistemi” nedeniyle deriyi kapsayan bulaşıcı bir hastalık olarak betimlenir. Sözlükte ise cüzzam hastalığı için bazı nitelendirilmelere yer verilir. Bunlar; aciz, zavallı, yoksul, tepkisiz gibi kelimeler sık sık kullanılır.¹⁹⁵

4.1. Cüzzamın Ortaya Çıkışı

Orta çağ Avrupa’sında yaşayan insanlar bu hastalığı “Tanrı’nın Laneti” olarak tasvir etmişlerdir. Bu hastalığın kökenleri insanlık tarihi kadar eskiye dayanmaktadır. Cüzzam salgınının tam olarak ne zaman ve nerede ortaya çıktığıyla ilgili kesin bir bilgi mevcut değildir. Ancak yapılan değerlendirmelere göre cüzzamın izlerine antik Çin, Mısır ve Hindistan kültüründe rastlanmaktadır.¹⁹⁶ Ünlü tarihçi

¹⁹² Erdem Yavuz, “Sihhat ve İçtimai Muavenet Vekâletinin 1924 Yılı Sıtma ile Mücadele Raporu-Sıtma Bataklık Haritası”, *Journal Of Social and Resach Humanities*, 2018, C. 5, S.19. s.639-653.

¹⁹³ Süleyman Tekir, “Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1923-1930)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2019, C.0, S. 65. s.407-419.

¹⁹⁴ Suzan Akkuş Mutlu, Eskiçağ’ın Korkulu Rüyası: Cüzzam, (içinde)Tarihsel Süreçte Anadolu’ da Cüzzam, ed. Şükran Köse vd., *Gece Akademi*, Ankara 2018, s.57-59

¹⁹⁵ Hamit Şafakçı, “Osmanlı Döneminde Cüzzamlıların Tecrit Edildiği Miskinler Tekkesi’nin Konya Örneği”, *Vakıflar Dergisi*, 2018, C., S. 50, s. 117-124.

¹⁹⁶ Gökhan Kağınacı, "M.Ö II ve I. Binli Yıllarda Eski Mezopotamya'da Cüzzamla İlgili Kayıtlar" (içinde) *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*, ed., F. Çakmak vd., Gece Akademi Yayınları, Ankara 2018, s.103-114.

Heredotos'un anlatımına göre Persler, cüzzam hastalığını güneşe karşı işlenen bir günahın neticesi olarak görmüşlerdir. Heredotos'un ve Eski Mezopotamya'ya ait çivi yazılı metinleri yorumlayan uzmanların görüşlerinden anlaşıldığı üzere İsa öncesi toplumlarda cüzzam, bir hastalıktan çok Tanrı'nın günahkâr insanoğlunu cezalandırması şeklinde değerlendirilmiştir.¹⁹⁷

İlk cüzzam hastasına ait kayıtlar Hindistan'da tutulmuştur. Ancak cüzzamla ilgili bilimsel çalışmalara bakıldığında cüzzamın nerede ve nasıl ortaya çıktığı ile ilgili en güçlü deliller Mısır kaynaklarını işaret etmektedir. MÖ 1500'lü yıllara ait Ebers papirüsünde cüzzam hastalığını aydınlatmak için bazı bilgilere yer verilmiştir. Mısır papirüslerinin yanı sıra MÖ 600'lü yıllara ait Yunan yazılı metinlerinde yer alan bir deri hastalığına dair bulgulardan dolayı bahsi geçen hastalığın cüzzam olabilmesi kuvvetle muhtemeldir. Çünkü bu hastalığın vücudu tanınmaz hale getirdiğinden bahsedilir. Cüzzamın beden üzerindeki belirtileri anlaşıldığı üzere oldukça korkutucudur. Büyük İskender'in doktorları tarafından deride oluşturduğu lezyonlar nedeniyle "fil hastalığı" olarak adlandırılan cüzzam, MÖ 2. binyılda Filistin'de de görülmüştür. Butler (1997) çalışmasında Kudüs'te yapılan kazılarda birtakım cesetlere ulaşıldığını ve yapılan incelemelerde bazı cesetlerde cüzzam bulgularına rastlandığını vurgulamıştır.¹⁹⁸

Ancak bütün bunlara rağmen cüzzamın tarihçesine bakıldığında cüzzamın nerede ve ne zaman ortaya çıktığına dair kesin, somut delillerin gösterilmesi mümkün değildir. Sonuç olarak cüzzam veya diğer bir ismi lepra olan salgının geçmişinin en az insanlık tarihi kadar eskiye dayandığı söylenebilir.¹⁹⁹

4.2. Cüzzamın Yayılma Sahası

Dünyanın cüzzam serüveni Asya'dan başlamış, Avrupa'ya, Avrupa'dan da Amerika kıtasına kadar devam etmiştir. Salgın hastalıklar bize her daim Asya'dan gelmiştir diyen Avrupa'nın sömürgecilikten yana taraf alması, onu çoğu zaman yeni hastalıklarla tanıştırmıştır. Cüzzam, İran ve Anadolu coğrafyası üzerinden tarım,

¹⁹⁷ John M. Marincola, Heredotos, The Histories, Penguin Classics, Middlesex, 1972, s. 138

¹⁹⁸ Robert Neil Butler, "Leprosy", Cambridge Handbook of Psychology, *Health and Medicine*, (Ed. Andrew Baum, Cambridge University Press, United Kingdom 1997, s.520- 521.

¹⁹⁹ Stanley G. Browne, "TheHistory of Leprosy", Leprosy, Ed., Robert C. Hastings, New York 1985, s. 623-632.

sanat, turizm ve Haçlı Seferleri gibi etkenler nedeniyle Avrupa'nın bir hastalığı haline gelmiştir. Ancak XI ve XIII. yüzyılda Avrupa'da cüzzamın asıl yayılım kaynağı Asya'yı yağmaladıktan sonra evlerine dönen Haçlı askerleri olmuştur. Avrupa'ya yayılan cüzzam ayırım gözetmeksizin soyluları, üst rütbeli askerleri ve çocukları abluka altına almıştır. Ayrıca Romalı askerlerin Haçlıların kullandığı ticaret yollarına göz dikmesi ve yüklü miktarda vergi alması cüzzamın yayılım hızına eşlik eden faktörlerdendir. Cüzzamlı Haçlıların gündelik ve hediyeelik eşyalarının gasp edilmesi Romalı askerlerin cüzzamla olan kaderini belirlemiştir. Romalıların Hint ve Afrika coğrafyasında da bu tavrı sürdürmesi salgının yayılım yönünü şekillendirmiştir.²⁰⁰ Cüzzam Çin, Orta Asya Türk Medeniyetleri, Pers, Asur, Babil gibi Mezopotamya Uygarlıkları, Bizans, Hint, Avrupa, Afrika ve Amerika'nın yüzyıllar boyunca tanıdığı ve bildiği bir hastalıktır. Ancak Cüzzama neden olan biyolojik faktör 1878 yılına kadar gizemini korumuştur. Norveçli bilim insanı Armauer Hansen tarafından ilk olarak 1878'de cüzzama neden olan mikroorganizmanın bulunmasıyla bu hastalık "Hansen Hastalığı" olarak isimlendirilmiştir. Armauer Hansen yaptığı çalışmalarda kişilerin soluduğu havanın cüzzama kapı araladığını belirtir. Cüzzamlı bir hasta ile yakın temasta konuşmak hastalığın kolayca yayılmasını sağlar. Bu temas daha çok evli çiftlerde veya aynı evde uzun süre kalan bireylerde görülür. Hansen, 25 yıl sonra bile cüzzam belirtilerinin ortaya çıkabilmesini muhtemel görür. Cüzzam, vücut bağışıklığı düşük olan bireylere daha kolay bulaşır. Bağışıklığı düşük bireylerin bedenlerinde mikroplar daha kolay bir seyir izler. Cüzzam yeterli derece beslenmeyen, hijyene dikkat etmeyen kişilere kolayca bulaşır. Hansen, tek odalı evlerde yaşayan vatandaşları temizliğe önem vermeleri noktasında uyarır. Ortamın sıklıkla havalandırılması, yatak, tabak, elbise gibi gündelik eşyaların temiz olması ve kişisel bakımın zamanında yapılmasının önemine değinir. Buradan hareketle cüzzamın Hindistan ve Afrika ülkelerinde 15 - 20 milyon civarında kurban seçmesi olağandır. Cüzzam tüm dünyada 50 milyon insanı fiziksel ve psikolojik olarak baskı altında bırakmış ve çoğunun intiharına neden olan bir hastalık olmuştur.²⁰¹

²⁰⁰ Cristina Otilia Laza- Mariana Codreanu, *Ultimate Leprosy in Europe*, Department of ENT, County *Clinical Emergency Hospital of Constanta*, 2018 Romania, s. 1028-1029.

²⁰¹ Morten Harboe, "Armauer Hansen", *International Journal of Leprosy*, 1973, V.41, N. 4, s. 418.

MÖ 5000’li yıllara ait Çin kaynaklarında bir deri hastalığının görüldüğü ancak bu deri hastalığının muhtemelen ticaret yapan kervanlar ve seyyahlar aracılığıyla başka diyarlardan getirildiğinden bahsedilir. Çin halkı cüzzam hastalığının görüldüğü ilk vakanın kendilerine ait olduğunu kabullenmez. Hindistan, İran, Mezopotamya, Mısır Uygarlıkları ve Afrika’da da cüzzam hastalığının izlerine rastlanılır. Cüzzamı yaygınlaştıran nedenler oldukça farklıdır. İktisadi, kültürel, siyasi, turizm gibi nedenlerin yanı sıra cüzzamın Orta ve Güney Asya’ya köleler aracılığıyla da yayıldığı bilinir. Aynı şekilde Çin ve Hindistan kıtasında yer alan kabilelerin ilkel yaşam tarzları, cüzzamı salgın haline getiren diğer unsurlardır. Zamanla bahsi geçen hastalık toplum arasında yayılır ve toplumsal sağlığı tehdit edici bir hal alır. Buna rağmen çok ciddiye alınmayan hastalık zamanla dünyanın en korkutucu salgınına dönüşür.²⁰²

4.3. Cüzzamın Sağlık Boyutu

Cüzzam, cinsel yolla, yiyeceklerle, enfekte olmuş birine temas halinde veya irsi olarak bulaşabilen bir hastalıktır. Cüzzam semptomları; yaralar, lekeler, şişlikler gibi fiziksel deformasyon şeklinde ortaya çıkar. Hastalık bakteriyle enfekte olduktan sonra ortalama 2 ile 7 yıl içerisinde bulaşıcılık özelliği kazanır. Bakterinin kuluçka süresi iki ile yirmi yıl arasındadır. Hastalık ilk olarak hafif eklem ağrıları ve tenin soluklaşmasıyla kendini belli eder. Hastalığın ilerlemesiyle hastanın burnu parça parça düşmeye başlar. Burunda oluşan yaralar kaba bir görüntüye neden olur. Hastanın dudakları ve dili şişer, kaşları ve saçları dökülür. Yüzü aslan derisi gibi buruşuk bir hal alır. Ses tonu boğazda oluşan yaralar nedeniyle boğuk ve fısıltılı bir şekle dönüşür. Bakışları anlam kaybına uğrar. Zamanla deri ve kaslarındaki tüm hislerini kaybeder. El ve ayaklarını kullanamayacak hale gelir. Nihayetinde cüzzamlı hasta cansız iskelete dönüşür. Cüzzamlı bir hastanın, bu şartlar altında ortalama 10 yıl yaşaması mümkün görülür.²⁰³

İslam dünyasında tıp âlimlerinin tespitlerine göre cüzzamın nedeni, hastanın kanında veya beslenme ve yaşam şekillerinde görülen anomalilerdir. Örneğin; kanın yapısında meydana gelen bozulmalar neticesinde damarlarda kan akışının

²⁰² Kardaş, s. 2055-2058.

²⁰³ Nikiforuk, s. 50-52.

sağlanmasında zorluk yaşanması, süt ve yoğurt gibi besinlerin balıkla tüketilmesi, sığır, mercimek, güvercin yavrusu, iç yağın fazla tüketilmesi, regl döneminde cinsel ilişkinin gerçekleşmesi vb. unsurların cüzzama kapı araladığı savunulmuştur.²⁰⁴

İmam-ı Gazali cüzzam hastalığını “Sevda-i” hastalıklar kategorisinde ele almıştır. Gazali’ye göre ciğerde bulunan kara safrayı (sevda) dalak kendi bünyesine alamayacak duruma gelir. Kara safra ile karışan kan vücuda yayılır. Bununla birlikte cüzzam ve delilik gibi sevda-i hastalıklar baş gösterir.²⁰⁵

Bilim dünyası cüzzamı farklı semptomlar göstermesi nedeniyle kendi içerisinde kategorilere ayırır. Cüzzam salgınının ilk türü “Lepromalı Cüzzam”dır. “Leproma”nın anlamı “vücutta oluşan şişlik” tir. Hastalık belirti olarak vücudun hassas organlarından biri olan ve insanlara koku duyusu veren burun yoluyla bulaşır. Hasta çok geçmeden saçını ve bedendeki tüylerini dökmeye başlar. Bu süreçte oluşan fiziksel tahribata psikolojik tahribatın da eşlik etmesi cüzzamın tüm bedene bulaşmasını kolaylaştırır.²⁰⁶

Cüzzamın ikinci türü ise “sinir cüzzamı”dır. Sinir cüzzamı ilk türe göre daha az bulaşıcılığa sahiptir. Ancak vücuttaki sinir bölgelerine daha fazla etki ettiği için beden üzerinde deformasyon yaratır. Deformasyonlar bedende lekeler ve izler bırakır. Derinin hassasiyetine göre cüzzamın etkisi farklı şekillerde ortaya çıkar. Doktorlar bu tür belirtileri pembe ve esmerimsi kabarcıklarla açıklar. Bedeni tahriş olan bireyler uzun yıllar pembe ve esmerimsi kabarcıklarla yaşamak zorunda kalır. Bazen kuru ve bazen nemli hale dönüşen bu kabarcıklar oldukça yıpratıcıdır.²⁰⁷

Cüzzamın son türü ise “Tüberkülozumsu cüzzam”dır. Mikroplar sinir cüzzamına benzer özellikler taşır. Tüberkülozumsu cüzzamda da kabarcıklar ve şişkinlikler oluşur. Bu yönüyle bu cüzzam türü vereme çok benzetilir. Bu cüzzam

²⁰⁴ H. Volkan Acar, Osmanlı Dönemi Tıbbi Eserlerinde Cüzzam, (Tarihsel Süreçte Anadolu’da Cüzzam), Ed. Şökran Köse vd., s.120-121

²⁰⁵ İmam-ı Gazzali, *Ölüm ve Ötesi*, Sağlam Yayınevi, İstanbul 1999, s. 92-93.

²⁰⁶ Murat Serdar, “Ortaçağ Avrupası’nda Tanrının Laneti Cüzzam ve Evleri” *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 2014, C.9, S. 2. s. 100-110.

²⁰⁷ Serdar, s. 102-108.

türünün sinir cüzzamından farklı olarak fiziksel belirtilerinden biri de hastaların dudaklarının sarkmasıdır.²⁰⁸

4.4. Cüzzama Karşı Tedbir ve Mücadele

Cüzzam hastalığı tarih boyunca diğer salgın hastalıklardan farklı ele alınmıştır. Birçok toplum tarafından “ruhun kirlenmesi” olarak görülen salgın hastalıklarla maddi ve manevi boyutlarda olmak üzere her türlü tedbir ve mücadeleye başvurulmuştur. Ancak söz konusu cüzzam olduğunda hastaların ölünceye kadar izolasyona tabi tutuldukları ve toplumdan soyutlandıkları görülmektedir. Levililer 13:45-46’da geçen “Böyle bir hastalığa yakalanan kişinin giysileri yırtık, saçları dağınık olmalı; kişi ağzını örtüp, “Kirliyim! Kirliyim! diye bağırmalı. Hastalığı devam ettiği sürece kirli sayılacaktır, çünkü kirlenmiştir. Halktan uzak, ordugâhın dışında yaşamalıdır.” ifadesi hastalığa dini bir boyut kazandırarak izolasyonu meşrulaştırmaktadır.²⁰⁹ MÖ 18 yy’da Mari Kralı tarafından yazılan bir mektupta geçen şu ifadeler cüzzam hastalarının her daim izolasyona tabi tutulduklarının diğer bir kanıtıdır: “Nanname’nin bir deri lezyonundan acı çektiğini duydum. O sık sık saraya gider. Birçok kadını hastalığıyla enfekte edecek. Kimsenin onun kullandığı kâseden içecek içmesine, onun oturduğu yere oturmasına, onun yattığı yatağa yatmasına izin verme. Ki böylece o kadın hastalığıyla pek çok kadını enfekte etmesin.”²¹⁰

Antik dönemde yapılan bu uygulamaların benzeri milattan sonra da uygulanmıştır. Yani mekân ve zaman farklı olsa da cüzzamlılara karşı sergilenen tavır hep aynı olmuştur. Cüzzamlı hastalar için kurulan karantina merkezleri Avrupa’da yaygınlaştırılmıştır. “Tanrı’nın Laneti” cüzzam, İngiltere, Fransa, İskoçya, Romanya, İrlanda ve İtalya’da milyonlarca insanın göç etmesine neden olmuştur. Cüzzamlıların toplumsal ve kamusal alanlara girmeleri yasaklanmıştır. Cüzzama yakalanan bireylerin statüsü her ne olursa olsun karantinaya tabi tutulmuşlardır. Cüzzamlılar yıllarca toplu taşıma araçlarına alınmamıştır. Bir

²⁰⁸Serap Sarıbaş, “Avrupa’nın Son Cüzzam Hastanesi Sakinlerinin Hikâyesi”, *Edebiyat Araştırmalar Dergisi*, 2020, C.3, S.1, s. 229-231.

²⁰⁹“Kutsal Kitap” ([Levililer 13:45-46 \(kutsalkitap.info.tr\)](http://Levililer13:45-46(kutsalkitap.info.tr))) 21.12.2023.

²¹⁰ Simon Brown- David Simcock, “Leprosy in Mesopotamia”, *Research on History of Medicine*, 2012, V.1, I.4, s. 147-156.

cüzzamlı ile el sıkışmak, selamlaşmak, sarılmak yasaklanmıştır. Yasaklar daha da ileriye giderek herhangi bir kimsenin cüzzamlı olduğunu bilip devlete haber vermeyenlere de cüzzamlı muamelesi uygulanmıştır.²¹¹ Cüzzamlılar Tanrı'nın cezalandırdığı kişiler olarak görüldüğü için sivil vatandaşlar cüzzamlı hastalarla görüşmekten imtina etmiştir. Cüzzamlılar her yerde dışlandıkları için aç kalmışlardır. Bu bağlamda aç kalmamak adına kentlerdeki en pis işleri bile yapmaya istekli davranmışlardır. Örneğin büyük kentlerde kurulan pazarların gece yarısı temizliği cüzzamlılardan sorulurdu. Kokuşmuş, bayatlamış bütün gıdalar cüzzamlılara ve köpeklere verilirdi.²¹²

Cüzzam, insanlar arasında giderek yayılmış ve toplumsal ayrımı daha da belirginleştirmiştir. Bu hastalık toplumsal ruh sağlığını tehdit etmiş, birçok kesimde kaygı bozukluğuna neden olmuştur. İnsanları hastalıktan korumanın tek yolu olarak cüzzamlıları izole etmek görülmüştür. Orta çağ Avrupa'sında, cüzzam hastalarının özel giysi giymesi, yüzük takması, etraftakileri uyarmak için çan veya zil kullanması bile fayda sağlayamamıştır. Bu nedenle cüzzamlılara kaşı tedbirler her alanda hız kazanmıştır.²¹³

MS 12. yüzyılda Fransa'nın Aras Kasabası kısa süre zarfında günahkâr cüzzamlıların toplama kampına dönmüştür. Kasabada belirtileri hissedilen cüzzam hastalığı, zaman içerisinde birçok vatandaşa bulaşmıştır. Erkekleri, kadınları, gençleri ayırmadan cüzzam mikrobi birçok kişinin bedenini zapt etmiştir. Hastalığın en sert semptomlarından biri de psikolojik travmalar yaratmasıdır. Çünkü lepranın bulaştığı hastaların verdiği en net tepki sarkan uzuvların ve nohut gibi şişen pembe kabarcıkların görünmesini engellemektir. Elleri ve ayakları şişen hastalar bedenlerini siyah çarşaflarla kapatır. Buna rağmen iri kabarcıklar, sarkan uzuvlar, pembemsi morartılar ve şişkinlikler cüzzamlıları strese yöneltten nedenlerdir. Bahse konu olan bu özellikler bir cüzzamlıyı işaret eder. Fransa'da bu şüpheyi taşıyan herkese kasaba halkı çok geçmeden tepki göstermiştir. Halkın nihai tutumu cüzzamlılara hak ettikleri dersi Tanrı namına vermektir. Söz konusu böyle olunca cüzzamlılara baskılar

²¹¹ Özlem Çakır, "Sosyal Dışlanma", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2002, C.4, S.3, s 83-85.

²¹² Seda Özdemir, "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Salgın Hastalıklar", *Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Karabük 2019, s. 34.

²¹³ Serdar, s.102-108.

artmıştır. Nihayetinde cüzzamlılar evlerine kapanmış ve toplumsal alanlara çıkamaz olmuştur.²¹⁴

Avrupa’da tedbirleri sıklaştırmak amacıyla atılan toplumsal adımlardan bir tanesi de cüzzamlıların kolayca fark edilmesini sağlayan tek tip elbise uygulamalarıdır. Cüzzamlılara özel giysiler hazırlanmış, sırtlarında “L” harfi bastırılmıştır. Bulaşıcı bir hastalığı işaret eden bu sembol cüzzamın toplumsal ruh sağlığında oluşturduğu korkuyu ve hastalığın ciddiyetini ortaya koymaktadır.²¹⁵

Avrupa sokaklarında hayat kadınları erkeklere lepra mikrobunu bulaştırıyor iddiasıyla denetime tabi tutulmuştur. Bedenlerinin her tarafına bakılmış, sağlık kontrolleri sağlanmıştır. Gezen doktor uygulamasıyla uzmanlar toplumsal düzeyde hastalıktan korunma ve sağlık bilinci oluşturmaya çalışmışlardır. Cüzzam hastalığının bulaş yollarından biri de cinsel temas olduğu için fuhuş yapılan yerlerde denetimler sıklaştırılmıştır.²¹⁶

Türkler de tıpkı Avrupalılar gibi cüzzamın görüldüğü yerlerde izolasyon kurallarını ciddiyetle uygulamaya koymuştur. Türk-İslam kültüründe temizlik anlayışı oldukça önemlidir. Hastalığın daha fazla yayılmaması için evler, iş yerleri, cadde ve sokak gibi umuma açık alanlar sürekli temiz tutulur. Cüzzam ve diğer salgın hastalıkların büyük çoğunluğu mikroplu ortamlardan beslenir. Bu bağlamda Türklerdeki temizlik anlayışı mikropların üstesinden gelmede oldukça önemli bir fonksiyondur. Nitekim cüzzamdan sonra Türkler hijyen kurallarını daha da önemsemiştir. Türkler cüzzamlıların ve ailelerinin psikolojik olarak yıpranmamaları için hastalara oldukça sağduyulu bir yaklaşım sergilemiştir. Cüzzamlıların yemekleri vakıflar tarafından ücretsiz karşılanmış, cüzzamlılara ait bazı oyunlar geliştirilmiş ve cüzzamlılarla olan sosyal ilişkiler güçlendirilmiştir.²¹⁷

Yukarıdaki bilgiler doğrultusunda Türklerin cüzzam hastalarına sahip çıkmaya çalıştığı açıkça görülmektedir. Avrupa tarihinde sayısızca örneğine rastlanan cüzzamlıları diri diri yakma olayının Türk toplumlarında örnekleri pek görülmemiştir. Anadolu Selçukluları döneminde cüzzam hastalarının kır –bahçe ve

²¹⁴ Nikiforuk, s. 50.

²¹⁵ Sarıbaş, s. 229-233.

²¹⁶ Nikiforuk, s. 50-51.

²¹⁷ Özdemir, s. 35.

tarlalarda devlet tarafından görevlendirildiği bilinir. Eğitimde üzerinde durulan konulardan biri de cüzzamlıların toplumsal bilince sahip olmalarını sağlamaktır. Karantina kurallarına uygun olmayan bazı alanlarda askeri sayımla cüzzamlılar tek tek sayılmıştır. Sayımların temel amacı cüzzamlıların can sağlığını korumaktır.²¹⁸ Türkler, diğer salgın hastalıklar gibi cüzzama da eski zamanlardan beri aşınadır. Cüzzamlıların taşkınlık yapmamaları için sosyokültürel hakları korunmuştur. Bu insani yaklaşım ilk Türk toplumlarından Osmanlı Devleti'ne kadar sürmüştür. Osmanlı da cüzzamlılar güvenli alanlarda tutulmuştur. Toplumsal baskıya maruz kalmamaları için “tecrithâne” yapılmış, “miskinhâne”, “Miskinler Tekkesi”, “miskinler dergâhı” adı verilen kurumlarda cüzzamlı hastalar dini ibadete teşvik edilmiş, günlerini ibadetle geçirmeleri sağlanmıştır.²¹⁹

İlk Osmanlı cüzzamhanesi XV. yüzyılda Edirne Kirişhane'de yapılmıştır. XIX. yüzyıla kadar hizmet veren Üsküdar cüzzamhanesi I. Selim tarafından yaptırılmıştır. Kıbrıs, Girit, Bursa, Lefkoşe, Sakız Adası'nda bulunan cüzzamhaneler Osmanlı döneminde hizmet veren önemli kurumsal yapılardır.²²⁰ Ülkemizde modern sahada cüzzamla yapılan savaşın sembol ismi “cüzzamlıların babası” olarak bilinen Prof. Dr. İbrahim Etem UTKU'dur. 1957'de Cüzzam Savaş ve Araştırma Derneği'nin, 1962'de Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi bünyesinde Lepra Eğitim ve Araştırma Enstitüsü'nün kurulmasında öncülük etmiştir. “Lepra ve Modern Anlamı” kitabı literatürde önemli bir kaynak teşkil etmektedir.²²¹

4.5. Cüzzamın Toplumsal Hayatta Etkileri

4.5.1. Demografik Etkileri

Cüzzam, ruhun bedendeki mevcudiyetini koruduğu esnada hastayı toplumdan soyutlayarak ölmeden ölümü tattıran hastalık olarak bilinmektedir. Bu sebeple demografik yapıda da karmaşıklığa sebebiyet verdiği söylenebilir. DSÖ verilerine

²¹⁸ Yıldırım, 2014, s.392-393.

²¹⁹ Yıldırım, 2014, s. 392-394.

²²⁰ Sibel Ceylan Yiğit, “Arşiv Belgelerine Göre Filistin’de Salgın Hastalıklar ve Alınan Önlemler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, 2019, C.19, S.3, s. 335-354.

²²¹ A. Gürhan Fişek, Cüzzamlıların Babası Etem Utku, (içinde) *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Cüzzam*, ed. Şükran Köse vd., Gece Akademi, 2018, Ankara, s. 11-13

göre dünyada her yıl 500 bin yeni cüzzam vakası tespit edilmektedir. Yani resmi kayıtlarda sağ olarak görülen ancak toplumun ölü kabul ettiği 500 bin hasta demografik yapıda kırılmalar oluşturmaktadır.

Tarihi kaynaklara göre MÖ 300'lü yıllarda Mısır'da ortalama 80 bin cüzzamlı hasta bulunmaktadır.²²² Orta Çağ'a gelindiğinde bu durumun etken sebepler nedeniyle dehşet verici rakamlara ulaştığı görülmektedir. Fransa kralı VIII. Louis'in vasiyetnamesinden anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde Hristiyanlar tarafından inşa edilen 19000 cüzzam evinin 2000'i Fransa'da bulunmaktadır.²²³ Bu, cüzzamlı hasta sayısının tespiti açısından kayda değer bir ayrıntıdır.

Fransa, İngiltere, Almanya ve diğer Avrupa ülkelerinde de cüzzamlılara ait köyler yakılırdı. Cüzzamlıların köylerden ve adalardan kaçmamaları için bekçilere ölüm emri verilirdi. Yaralı birçok hasta halkı rahatsız etmesin diye kuyulara atılırdı. Avrupa'da birçok Yahudi'nin cüzzamlı olup olmamasına bakılmaksızın katledilirdi. Katolik Kilisesi'nin önde gelen temsilcileri, veba salgınlarının nedenleri üzerine sergilediği tutumun benzerini cüzzamda da göstermiştir. Katolik Hristiyanlar cüzzam illetine yakalanan herkesi günahkâr ilan etmiştir. Cüzzam hastalığı sonrasında Avrupa'daki Yahudilerin demografik yapılarında ve aile kültüründe değişimler görülmüştür. Tanrı'yı öfkeliendirenler ya cüzzamlılardır ya da Mesih İsa'yı öldüren Yahudi'lerdir düşüncesi topluma empoze edilmeye çalışılmıştır. Bu ön yargılarla gerçekleşen katliamlar Yahudi nüfusunu ciddi oranda düşürmüştür.

Avrupa'nın son cüzzam kalesi olarak bilinen Romanya'nın Tekeli Köyü'nde sivil halk cüzzam damgası nedeniyle göç etmiştir. Bu bölge göç sonrasında sadece cüzzamlıların bulunduğu bir yaşam alanına dönüşmüştür. Orta Çağ'da vebalılara uygulanan işkencelerin bir benzeri de bu köye uygulanmıştır. Günahkâr kesim olarak ilan edilen cüzzamlılar günahlarının bedelini Tanrı'ya değil insanlara ödemiştir. Romanya'daki durumun bir benzeri Yunanistan'ın Sakız Adası'nda ve Hawai'de bulunan Molokai Adası'nın Kalaupapa Köyü'nde de yaşanmıştır.²²⁴ Cüzzam Avrupa'da olduğu gibi Asya'da da etkisini sürdürmüştür. Bangladeş, Pakistan, Çin,

²²² Nazım Beratlı, *Kıbrıs Miskinhanesi: Cüzzam ve Kıbrıs (1830-2001)*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2013, S.25

²²³ Guenter B. Risse, *Leper House*, In book: *Mending Bodies*, 1999, Oxford, s. 167-190

²²⁴ Sarıbaş, 229- 233.

Hindistan gibi ülkelerde en az 200 bin insan cüzzam nedeniyle hayatını kaybetmiştir.²²⁵

1953 yılında Dr. Cochrane adındaki İngiliz hekim Dünya Sağlık Teşkilatı'nın emriyle Türkiye'ye gelir. Cochrane'nın yaptığı çalışmaya göre Türkiye'de 6 ile 12 bin cüzzamlının olduğu raporlanır. Ayrıca 1956 yılında Prieto adındaki İspanyol uzmanın da Türkiye'deki cüzzamlılarla ilgili çalışması mevcuttur. Cochrane'nin aksine Prieto Türkiye'de en az 15 ile 25 bin arasında cüzzamlının olduğunu belirtir. Türkiye'de cüzzamın en fazla bulunduğu vilâyetler Kars, Ağrı, Elâzığ gibi illerdir. Ayrıca Maraş, Hatay, Isparta, Burdur gibi vilayetlerde de cüzzam vakaları tespit edilmiştir.²²⁶ Ülkemizde 2012 yılına ait kayıtlara göre yeni vaka oranında azalma görülmekle birlikte, biriken cüzzam hasta sayısı 2200 civarındadır. Sağlık Bakanlığı verilerine göre 2017 yılında bu sayı 605 olarak açıklanmıştır.²²⁷

4.5.2. İktisadi Etkileri

Cüzzamın iktisadi etkilerinin temelinde hastalığın meydana getirdiği toplumsal histeri bulunmaktadır. Her daim tecrit uygulamasına tabi olmaları nedeniyle hastalar üretim sahasından uzaklaştırılmıştır. Bu sebeple temel ihtiyaçlarını dahi gidermekte zorlanan cüzzamlıların geçinebilmek adına tercih ettiği tek mesleğin dilencilik olduğu anlaşılmaktadır. Hastalığın utanç kaynağı olarak görülmesi nedeniyle devletlerin siyasi arenadaki tutumu genellikle inkâr üzerinedir. Bunun temel nedeni ise turizm, ticaret vb. sektörlerin bu durumdan olumsuz etkilenmesinin önüne geçmektir.²²⁸ Bunun haricinde cüzzamlıların kendi bünyelerinde oluşturduğu dışarıdan bağımsız ekonomik girişimlerin örnekleri de bulunmaktadır.

Eski Mısır medeniyetlerinin geçim kaynakları tarım ve hayvancılığa dayalıdır. Nil'in bereketli toprakları hem Mısır halkına hem de komşu ülkelere yetecek kadar gıda üretti. Bazı yıllarda iklim nedeniyle verimler düşse de elde

²²⁵ Sabha Mushtaq et al., Trends And Patterns of Leprosy over A Decade İn A Tertiary Care Hospital İn Northern India: A Retrospective Analysis, *Department of Dermatology, Venereology and Leprology, Government Medical College, 2020, C.86, s. 141-146.*

²²⁶ Abdülaziz Kardaş, Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları ve Cüzzamla Mücadele, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler, 2017, S.34, s.*

²²⁷ Çakmak vd., s.18-19.

²²⁸ Fevzi Çakmak, Hayatını Cüzzam Hastalığına Adanmış Bir Bilim İnsanı Prof. Dr. Türkan Saylan, ed., Fevzi Çakmak vd., *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*, Gece Akademi, 2018, Ankara, s.29.

edilen hasatlar Mısır halkının çoğunluğuna yetmekteydi. Göçebelikten yerleşik hayatta geçen insanlar, geçim kaynaklarını bilinçsizce tüketmeye başlamışlardı. Bu nedenle milyonlarca insana yetecek bu verimli topraklardaki ürün aksaklığının faturası çok geçmeden toplumun tamamına yansımıştı. Toprakların bilinçli bir şekilde ekilmemesi, tarlaların bakımının yapılmaması halkı birtakım arayışlara sürüklemişti. Bir günah keçisi aranmaktaydı, nitekim cüzzamlılar halkın tam da aradığı bu günahkâr kesimdi. Mısır’da toplumsal yaşam alanlarına alınmayan cüzzamlılar günah keçisi ilan edilmişlerdi. Bu nedenle cüzzamlılar köylere, uzak diyarlara ve çorak topraklara sürgüne gönderilmekteydiler. Bu bölgelerde cüzzamlılar açlıkla baş başa kalmışlardı. İçler acısı olan cüzzamlılar Mısır’ın binlerce yıllık gelenek ve göreneklerine karşı isyandaydılar. Yetkililer çok geçmeden cüzzamlıların tehdit edici bir unsur haline geldiklerini görmüşlerdi. Bu nedenle cüzzamlıları ancak iktisadi ve kültürel meşgaleler durdurabilirdi. Çok geçmeden devletin hesapladığı bu formüller işlenmeye başlamıştı. Mesela cüzzamlılar ilk başlarda kıtlığa, açlığa ve yoksulluğa göğüs germiş olsalar da zaman içerisinde isyan edecek seviyeye gelmişlerdi. Zaman zaman karantina bölgelerindeki güvenlik sağlayan kesimlerle aralarında çatışmalar yaşanırdı. Bu nedenle devlet yetkilileri Mısır’ın elverişsiz çorak topraklarını cüzzamlıların emrine vermişlerdi. Buraların boş kaldığını gören cüzzamlılar ekinler ekerek, hayvanlar besleyerek kendi ayakları üzerine durmaya başlamışlardı.²²⁹

Hindistan, Pakistan ve Bangladeş bölgelerinde de cüzzam hastalığının iktisadi etkileri çok geçmeden gün yüzüne çıkmıştır. Pazarlarda zorlu hayat koşullarına rağmen hastalığı aldırmandan çalışan pazarcılar mikroplarla iç içe geçimlerini sürdürmekteydiler. Bu kadar mikrobu kabullenmek pek de kolay değildi. Zorlu koşulları kabullenenler ancak cüzzamlılar olabilirdi. Hindistan’ın Chhattisgarh Bastar bölgesinde cüzzamlılar sıradan bir hayata sahip olduklarını gösterebilmek adına durmadan çalışmaktaydı. Hemen hemen her ailede birden fazla cüzzamlı vardı. Böyle olunca cüzzamlılar asayiş ve toplumsal baskılara aldırmandan sokaklarda rahat bir şekilde gezmekteydiler. Bunlar yük taşımacılığı, hamallık, çekçek

²²⁹ G. Burg – M. Geiges, *Lepra Vulgaris. History of Psoriasis*, University of Zurich University Library Strickhofstrasse, 2014, V.8, I. 3, s. 2-15.

taşımacılığı, çiçekçilik, muavinlik, seyyar satıcılık gibi işlerde çalışarak geçinirlerdi.²³⁰

Afrika halkının çoğunluğu yoksullukla mücadele ederdi. Cüzzam gibi ölümcül ve felç bırakma tehlikesi olan bir hastalığın yayılması küçük tüccar ve esnaf için pek önemli değildi. Halk ya açlığı ya da hastalığı tercih etmek zorundaydı. Bu sebeple geçim derdine düşen halk cüzzam ve diğer hastalıkları yaşamın doğal seyri içinde gayet sıradan karşılıyordu.²³¹ Tarım ve hayvancılığın yaygın olmadığı yaşam alanlarında cüzzamlılar balıkçılığa yönelmişlerdi. Bazı bölgeler sadece cüzzam hastalarının kontrolü altındaydı. Giderek yaygınlaşan cüzzam halkın dikkatini çekmekteydi. Cüzzamlıların tuttuğu balıklar sadece cüzzamlı aileler tarafından tercih edilmekteydi. Bu nedenle cüzzam hastalarının ikamet ettiği mahallelerden diğer semtlere satışlar yasaklanmıştı. Cüzzamlılar kazandıkları paralarla adeta cüzzam kasabalarını ve cüzzam şehirlerini inşa etmekteydiler. Öyle ki zamanla cüzzamlılar arıcılık, hayvancılık, pamuk, patates, kaju ve ceviz gibi ürünlerin ticaretine başlamışlardı. Yerel halk ise cüzzamlıların bu çalışkanlıklarını gördükleri için cüzzamlıları cezalandırmak maksadıyla ürün fiyatlarını artırmaktaydılar. Artan fiyatlar, cüzzamlı aileler ile halkı karşı karşıya getirmiştir. İrili ufaklı birçok işletme sahibi cüzzamlı aileleri gözlerine kestirerek mallarını gasp etmeye başlamış olsalar da cüzzamlılar bu saldırıları bertaraf etmek için çok önceden hazırlıklarını yapmışlardı.²³²

İngiltere, Fransa, İtalya, Kuzey Amerika’da cüzzamlı bürokratlar ve Yahudi iş sahaları oldukça yaygındı. Avrupa’nın sokakları cüzzamlılar ve Yahudiler için atılan sloganlarla yankılanırdı. Cüzzamlı bürokratlar kendilerini gizleyerek servetlerini, iş yerlerini korumaya çalışırlardı. Avrupa da cüzzam olan her kimse malı ve mülkü elinden alınırdı. Bu nedenle Avrupa’da bir dönem anti Yahudiler, gladyatörler gibi ellerinde silah ve kılıçlarla halkı denetlemekteydiler. İnsanlar damgalanmamak için Hristiyanlığın sembolü olan bazı nesnelere başvurmaktaydılar.

²³⁰ Swapan Kumar Kolay, “Knowledge, Attitude and Stigma Experienced by Leprosy Patients in Tribal Concentrated Bastar District of Chhattisgarh, India”, *Turkish Journal of Public Health*, 2016, V.14, S.3, s. 178-186.

²³¹ Cemil Doğan İpek, Afrika Birliği Örgütü ve Kıtada İşbirliği Arayışları, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 2012, C.1, S.3, s. 112-120.

²³² D. N. Durrheim vd., “Leprosy in Mpumalanga Province”, South Africa- Eliminated or Hidden?, *School of Public Health and Tropical Medicine*, 2002, V. 73, I. s. 326-333.

Her dükkânda haç ve benzeri ikonografik şekiller görmek mümkündü. İhtiyar lonca ustaları, berber, kasap, terzi, fırıncılık, demirci, ayakkabı tamircilerin çoğu sembollerin gölgesinde dükkânlarını açmaktaydılar.²³³

Cüzzam dünyanın birçok ülkesini etkilediği gibi Osmanlı'nın sosyoekonomik yapısını da etkilemiştir. Küçük hastaneler, aş evleri, oyun alanları, kuyular, çeşmeler gibi yeni yaşam alanları sadece cüzzamlılar için inşa edilmekteydi. Bütün bu çalışmaların maliyeti oldukça yüksekti. Kastamonu, Trabzon gibi yerlerde cüzzamlılar tarım, ticaret ve hayvancılıktan uzaklaştırılmışlardı. Toplumsal alanlardan uzaklaşan birçok cüzzamlı gönderildikleri yerlerde hayata tutunmak için mesleklerini pekiştirmekteydiler. Gönderildikleri yerlerde oldukça boş vakitleri olan cüzzamlılar meslek eğiticiğine başlamışlardı. Çok geçmeden karantina bölgelerinde cüzzamlıların rehberliğinde yeni iş kolları önem kazanmıştı.²³⁴ Cumhuriyetin ilanından hemen sonra toplumun birçok sahasında cüzzam ile mücadele sürdürülmekteydi. Kars, Ardahan, Kastamonu, Adana gibi şehirlerde cüzzamlılar için tampon bölge oluşturulmuştu. Ayrıca ulaşımın daha kolay olacağı kanaatiyle Elazığ'da bir cüzzam hastanesi yapılmıştı. Cüzzamlıların ekonomiye katkı vermesi için hayvancılık, tarla bitkileri, yük taşımacılığı, kömür veya odun taşımada çalıştırılmaktaydılar.²³⁵

4.5.3. Sosyokültürel Etkileri

Tanrı'nın lanetlediği bir hastalık olarak görülen cüzzam bir insanın damgalanması için yeterlidir. Çünkü damgalanma ile birlikte cüzzamlılar temel hak ve hürriyetlerini kaybeder. Cüzzam hastalarının sosyal haklardan mahrum bırakılmasının temel nedeni hastalığın toplumsal sağlığı tehdit etmesidir. Ayrıca cüzzam hastalarının Tanrı'nın günahkâr kulu ilan edilmesi ve birçok dinde zaruri bir şekilde tecrit uygulamasının vurgulanması cüzzamlılara uygulanan sosyal tutumu meşrulaştırmıştır. Orta Çağ Avrupa'sında cüzzam hastalarının özel giysileri olurdu.

²³³ Nikiforuk, s. 49-65.

²³⁴ Orhan Kılıç, "Cüzzam Hastalığının Osmanlı Sosyal Hayatındaki Yansımaları Üzerine Bir Değerlendirme (XVI-XIX)", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*, (içinde), Ed. F. Çakmak vd., *Gece Akademi Yayınları*, Ankara 2018, s.95-115

²³⁵ Sevim Başer, "İstanbul Lepre Hastanesi", *Türkiye'de Cüzzamla Savaşın Dünü-Bugünü-Yarını*, Ed. Türkan Saylan-Mustafa Sütlaş, *Cüzzamla Savaş Derneği Yayını*, İstanbul 1998, S. 55-59.

Bu giysiler bir insanın bütün sosyal kimliğini yansıtır. Parmaklarında yüzük, boyunlarında zil ve çanlar olurdu. Bu durum bir insanı bütün sosyokültürel haklardan mahrum bırakmaya yeterdi. Bütün bu ahlak dışı muamelelerle birlikte cüzzamlılar rüzgârın yönüne göre hareket ederdi. Orta çağ Avrupa'sında bu hastalığa yakalananlar malları ve insani hakları yasal olarak ellerinden alınır. Katolik inanışa göre boşanmanın mümkün olmadığı bir dünyada ancak eşlerden biri cüzzamlı ise boşanma gerçekleşebilirdi. Cüzzam teşhisi konulan bir kimse gönüllü olarak bütün sosyokültürel ve iktisadi haklarından vazgeçerdi. Bu vesile ile doktorların cüzzam teşhisi koyduğu bir kimse için artık dünyada yaşamının pek önemi kalmazdı. Cüzzam teşhisi kişinin ölüm merasimini okumak demektir. Bu nedenle cüzzamlı hasta için dini bir tören düzenlenir ve cüzzamlının toplumla ilişkisi kesilirdi. Toplumla ilişkisi kesilen cüzzamlı dini ibadet alanlarına gidemez, kurumsal çalışmalara katılamaz, çarşı-pazar gezemez, kuyulardan, çeşmelerden ve halkın kullandığı nehirlerden su içemezdi.²³⁶

Her ne kadar dünyada birçok deri hastalığı ortaya çıkmış olsa da hiçbir hastalık cüzzam kadar yıpratıcı değildi.²³⁷ 12. Yüzyılda Fransa'nın Aras Kasabası, Hindistan'ın Kalküta şehri, Romanya'nın Tekeli Köyü'nde olduğu gibi cüzzam hastaları her türlü sosyokültürel haklarından mahrum kalmışlardı. Cüzzam salgını sokakları kadınlar için zindana çevirmişti. Binlerce kadının bedeni bu hastalık nedeniyle tanınmaz hale gelirken, bir o kadar da kadının hayali yarıda kalmıştı. Yine binlerce kadın eşinden, yurdundan ayrılmış ve aile bütünlüğünü koruyamamıştı. İşte bütün bu olup biten olumsuz durumların yegâne sebebi cüzzamdır.²³⁸

Cüzzamın ortaya çıkardığı sosyokültürel yıkımların toplumsal histeriyi tetiklemesi insanları birbirinden korkar hale getirmişti. Ancak bu süreçte en çok bedel veren sınıf işçilerdi. İşçiler, sosyal hayatta aktif rol üstlendikleri için cüzzamlılar ile haşır neşir olurlardı.²³⁹ Eldiven ve hassas elbiseler giyen belediye işçileri ellerine değnek alarak sokakları temizlerdi.²⁴⁰ Sosyal ve kültürel aktivitelerin

²³⁶ S Marahatta, Social Stigma in Leprosy, *Journal of Chitwan Medical College*, 2015, V.5, N. 12, s.6-10.

²³⁷ Serdar, s. 100-110.

²³⁸ Nikoforuk, s. 50.

²³⁹ Nikoforuk, s.50-51.

²⁴⁰ Sarıbaş, s. 229-240.

kısıtlanması cüzzamlıları yalnız bırakırdı. Kuralları tanımayan cüzzamlılar sosyal alanlara çıkarak toplumsal asayiş bozardı. Bu nedenle Hindistan’da, Fransa’da, Romanya’da hapishanelerin sayısı sürekli artmaktaydı. ²⁴¹

Bu hapishaneler zamanla cüzzamlıların çileleri ve onlara uygulanan işkencelerle anılır hale gelmiştir. Çünkü cüzzamlılar günün farklı saatlerinde tek tip elbiselerle bahçelere çıkarılarak kuralları çiğnedikleri için falakaya yatırılırdı. Ancak hastalar lepranın bedende oluşturduğu doku bozukluğu nedeniyle yapılan işkenceleri hissetmezdi. Bu işkenceler yıllar sonra sanata, tiyatroya ve edebiyata konu olmaktaydı. Dünyanın neresinde olursa olsun bir mahkûm hastalık nedeniyle aç ve susuz bırakılıyorsa bilinmelidir ki yüksek ihtimalle bu durumun temel nedeni cüzzamdır. Osmanlı Devleti’nde de bir zamanlar cüzzam illeti tespit edilmiştir. Bu nedenle karantina ya da hapishane olarak nitelemesi mümkün pek çok yer inşa edilmiştir. Özellikle 1904 yılında Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığına dâhil Gure Karyesi’nin Enfe bulvarında cüzzam hastalığının olduğunu belirten ciddi deliller vardır. Öyle ki 1900’lü yılların hemen başında bir deri hastalığının yayılmasını engellemek için Rusya’nın isteği doğrultusunda; Osmanlı Devleti ile Rusya, Almanya, Romanya, İran gibi ülkeler karşılıklı olarak cüzzamlı kişilere pasaport verilmemesi kararlaştırılmıştır. Buradan da anlaşıldığı gibi ülkeler cüzzamın yayılmaması için sert yaptırımlar uygulamıştır. ²⁴²

Ülkemizdeki cüzzamlıların insani haklarını korumak adına yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bu yasal düzenlemelerin tarihi oldukça eskiye dayanır. Örneğin II. Bayezid döneminde yapılan kanun düzenlemelerinde cüzzamlıların şehir merkezlerinde gezmeleri yasaklanmıştır. II. Selim’in Celalzade Kanunnamesinde yer edinen Ahval-i Voynugan’ın 90. maddesinde cüzzamlı kimselerin sosyokültürel hakları hakkında bazı bilgiler bulunur. Mesela cüzzamlı birisinin mal varlığının ailesine doğrudan geçebileceğinden söz edilir. Cüzzamlı birisinin mal varlığını

²⁴¹ Gülşah Gümüş Akın- Fatih Gümüş, Türkan Saylan Lepra Anı Evi Projesi, *International University Museums Association Platform*, 2019, C.2, S.1, s. 22-27.

²⁴² Nevim Tüzün, “Some Determination Leprosy in about the Ottoman State at the Beginning of XX the Century”, *International Journal of History*, 2021, V.13, I. 1, s.203-216.

koruyacak akrabası veya yakını yoksa cüzzamlının bütün malının devlete geçeceğinden bahsedilir.²⁴³

Cüzzam, Hindistan ve Afrika’da sosyokültürel yaşantıyı değiştiren en yıpratıcı hastalıktır. Cüzzamla birlikte asırlık gelenek ve görenekler değişim sürecine girmiştir. Cüzzamın bulaştığı kişiler bu coğrafyada kültürel değerlerine yabancı kalmıştır. Toplumsal ilişkiler, sosyal normlar, örf ve adetlerin büyük çoğunluğu cüzzamlılar ile birlikte yeniden şekillenmiştir. Cüzzamın yaygınlaşmasına neden olan birçok faktör olsa da en önemlisi insanların yerleşik hayata geçmesidir. Yerleşik hayata geçtikten sonra geçim kaynakları değişmiştir. Mikropların oluşmasında hayvanların çalıştırılması oldukça önemli yer tutar. Eski tarihlerden beri Hindistan ve Çin’de hayvanlara bağlı geçim kaynakları geniş kitlelerce kabul görür. Çin kültüründe birçok hayvanın nüfusu doyurması maksadıyla tüketilmesi mikropların insanlara bulaşmasını kolaylaştırmıştır. Aynı şekilde Hindistan’da da benzer durumlar görülmektedir. Zamanla Hindistan, Çin, İran, Afrika ve diğer Asya ülkelerinin cüzzam en çok çekindikleri bir hastalık haline dönüşmüştür. Cüzzam, farklı toplumsal ilişkiler sonrasında Orta Çağ’dan itibaren Mısır’da da görülmüştür. Mısır halkı bu hastalığı ‘ölümden önceki ölüm’ olarak isimlendirmişler. Mikropların bulaştığı insanlar oldukça enteresan bir hal alır. Cüzzam mikroplarının bulaştığı kişilerin bedenleri tanınmaz hale gelir ve çok pis kokar. Bu pis koku karşısında cüzzamlıların yakınları dahi dayanamaz. Bu nedenle toplum tarafından dışlanan cüzzamlılar “Çamur Şehri” denilen yerlere sürgün edilirdi. Cüzzamlıların cezalandırılması Perslerde farklı olurdu. Persler bedenleri sarkan insanların Tanrı’nın huzuruna çıkmalarını yasaklamışlardı. Bu nedenle Persler cüzzamlıları cezalandırmak için gün yüzünü görmelerini dahi yasaklamışlardı. Perslerde bir cüzzamlı ölene kadar hiçbir sosyokültürel hakka sahip olmamıştır. Yani bir cüzzamlının malı ve mülkü olmazdı. Cüzzamlı hasta ailesi tarafından dışlanırdı. Aksi halde cüzzamlıları koruyan aile bireylerine bile bu yaptırımlar geçerli sayılırdı.²⁴⁴

Mısır’da cüzzamın ortaya çıkmasıyla birlikte birçok cüzzam hastasının yanı sıra aileleri de şiddete maruz kalmıştır. Cüzzamlıların günah keçisi ilan edilmeleri haliyle kin ve nefreti aile üyelerine de yansıtmıştır. Hastalığa yakalanmayan birçok

²⁴³ Yıldırım, 2014, s.393-396.

²⁴⁴ Kılıç, 2021, s. 367-368.

insan itham ve iftiraya maruz kalmıştır. İnsanlar cüzzam olmadıklarını ispat etmek için bütün imkânlarını seferber etmiştir. Karantina bölgelerine götürülmek istemeyen birçok cüzzamlı kendisini ya zehirlemiş ya da yakarak intihar etmiştir. Çünkü karantina bölgelerine giden cüzzamlılar bir daha ailelerine ulaşamayacaklarını bilirlerdi. Birçok cüzzamlının izolasyon bölgesindeki akıbeti bilinmemektedir. Kimileri canlı bir şekilde işkencelere maruz kalırken kimileri de kedi ve köpek kafeslerinde ölüme mahkûm edilirdi.²⁴⁵ Eski Mısır medeniyetinin yanı sıra Avrupa’da da cüzzam hastaları benzer insanlık dışı muamelelere maruz kalmaktaydı. Bu işkenceler, toplumsal dışlanma gibi davranışlar cüzzamlıların ortak kadere sahip olduklarını göstermiştir.

4.5.4. Politik Etkileri

Lepra, 20 yıl geçse de bulaştığı kişilerin yakasını bırakmazdı. Bu nedenle hastaların yaşamaya hakları her yerde yok hükmündeydi. Dolayısıyla dünyanın herhangi bir yerinde yaşayan cüzzamlının yaşadığı acı ve travmalar hemen hemen aynıydı. Çünkü bütün dünya cüzzam salgınına değil, cüzzamlılara yapılan işkenceleri yıllarca dile getirmekteydi. Örneğin Brezilya’da hastalara işkence uygulanırdı. Cüzzamlılar günlerce, aylarca sorgusuz ve sualsiz bir şekilde ölüme terk edilirdi. Brezilya’da devlet başkanları, liderler, bürokratlar vb. kişilerin ailesinden birilerine eğer ki cüzzam teşhisi konulmuş olsa makamları ellerinden alınırdı. Makamın ellerinden kolayca alınabilmesinin nedeni ise cüzzamlıların Tanrı tarafından dışlanmış olduğu düşüncesidir. Onların kendilerine bile faydaları yoksa topluma nasıl katkıları olacağı anlayışı mevcuttu. Cüzzamlının ne statüsü olurdu ne de sosyal ilişkileri; cüzzamlının aslında bir ölüden farkı yoktu.²⁴⁶

Benzer örnekler Asya ve Avrupa’da da görüldü. Örneğin Avrupa’nın en önemli kiliselerinde çalışanlar cüzzam teşhis testini vermek istemezlerdi. Çünkü cüzzam teşhisi konulduğunda kişilerin statüsüne bakılmaksızın ölüm fermanları hazırlanırdı. Bu ölüm fermanlarında malı ve mülkü nasıl dağıtılacağından

²⁴⁵ Akkuş Mutlu, s. 146-156.

²⁴⁶ Francisco Rogerlandio Martins et al., Leprosy-Related Mortality In Brazil: A Neglected Condition of A Neglected Disease, Transactions of the Royal Society of Tropical Medicine and Hygiene, 2015, V. 109, s. 643-652.

bahsedilirdi. Bununla birlikte bu kişiler çevrelerindeki insanlar için de bir tehdit oluşturdıklarından iyileşinceye kadar ailelerinden, bulundukları çevreden uzaklaştırılırdı. Bu işkenceler sadece yakın çağlarda değil aynı zamanda Eski Mezopotamya’da ve Mısır medeniyetlerinde bile uygulanırdı. MÖ II. bin yıldan itibaren çeşitli metinlerde cüzzam hastalarının gördükleri işkenceler yazılırken, mağaralarda ve diğer yaşam alanlarında yapılan işkencelerin fotoğrafları bulunurdu.²⁴⁷

Bu sert ve acımasız tedbirler Tanrı’nın emirlerini yerine getirmek için uygulanırdı. Tanrı kimseye tolerans tanımadığı gibi yetkililer de tanımazdı. Yetkililerin pek karışmadığı yüksek rütbeli askerler sadece cüzzama yakalandıklarında görevleri ellerinden alınırdı. Durum sadece bununla ibaret değildi. Asya, Hint ve Afrika coğrafyasının yanı sıra Güney Amerika Latin ülkelerinde taht kavgalarını önleyen en büyük faktör kardeşlerden birinin cüzzama yakalanmasıydı. Bu durum Osmanlı ve diğer ülkelerde de aynıydı. Tanrı’yı temsil eden kral, devlet büyüğü veya padişahın bedenlen eksik olmaması gerekirdi. Çünkü mükemmel bir güce ve zekâyâ sahip kişiler Tanrı’yı temsil edebilirdi. Cüzzam hastaları savaşlarda herkesten önce ön saflarda savaşırlardı. Bu duruma binaen XI. ve XIII. yüzyıllardaki haçlı seferlerine katılanlar arasında cüzzamlılar da vardı. Cüzzamlılarla savaşmak bir yana cüzzamlıların vücutlarındaki yaraları ve lekeleri görmek bile askerlerin silahlarını bırakmaları için yeterliydi. Bu sebeple birçok asker Tanrı’nın lanetlediği kimseler olmak istemediğinden savaşmak yerine kaçmayı tercih etmekteydiler.²⁴⁸

Cüzzam ile birlikte Avrupa’daki liderler tahtlarından tek tek emirlerini sıralamaktaydılar. Bunlardan biri de 1346’da İngiltere Kralı II. Edward’dı. Kralın buyruğuna göre cüzzamlı hastaları saklayanlar, evlerine alanlar, yerini bilip de söylemeyenlerin evleri, arabaları, dükkânları ellerinden alınırdı. Bu vesile ile aile içinde toprak davalıları mal ve mülk edinmek için birbirlerini şikâyet etmeye başlamışlardı.²⁴⁹ Şikâyetlerle birlikte insanlar birbirlerine pusu kurmaya başlamışlardı. Bu pusulardan biri de Sosyalist Romanya’da yaşanılmıştı. Romanya’da yaklaşık 24 yıl devlet başkanlığı görevini yürüten Nikolay

²⁴⁷ Gwen Robbins, Ancient Skeletal Evidence for Leprosy in India (2000 B. C.), National Library of Medicine, 2009, V.4, I.5, s. 1-6.

²⁴⁸ Tüzün, s.203-216.

²⁴⁹ Nikoforuk, s. 50-53.

Çavuşesku'ya cüzzam bahanesi ile pusu kurulmuştu. Kurulan pusu sonrasında Nikolav tahtından indirilmiştir. Romanya' da cüzzamlı hastalar bu durumu fırsat bilerek sokaklara dökülmüştür. Bu tutum dünyadaki bütün cüzzamlılara moral ve motivasyon kazandırmıştır. Mesela Romanya'da “Diktatör gitsin!” “Özgürlük!” “Eşitlik!” ve “Haklarımızı İstiyoruz!” adı altında sloganlar atılmaya başlandığında cesur cüzzamlılar yüzlerini veya bedenlerini kapatmamaktaydılar. Çünkü bir cüzzamlı ya özgür olacaktı veyahut da köle olarak hayatına devam edecekti.²⁵⁰

5. ÇİÇEK

Çiçek hastalığının tam olarak ne zaman ve nerede ortaya çıktığı bilinmez. Ancak yeryüzünde gelmiş geçmiş en korkutucu hastalıklardan biri olduğu söylenir.²⁵¹ Bilimsel çalışmalarda bu hastalığa ayrıca “Benekli Canavar” da denilir. Variola ismiyle bilinen bir virüsten kaynaklanan çiçeğin ilk kez MÖ 10 bin yılında Kuzeydoğu Afrika'da görüldüğü söylenilir. MÖ 1122'ye ait Çin kaynaklarında çiçek olduğu düşünülen bir deri hastalığından bahsedilir. Bununla beraber Mısır mumyaları üzerinde yürütülen bilimsel çalışmalarda da çiçek bulgularına ulaşılır.²⁵²

5.1. Çiçek'in Ortaya Çıkışı

Mısır'da 3000 yıl önce mumyalanmış üç insan iskeleti üzerinde yapılan incelemelerde çiçek hastalığının izlerine rastlanır. Öte yandan, Paleolitik Çağ'da görülmeyen hastalığın, muhtemelen Neolitik Çağ'da ortaya çıktığı düşünülür. Bu dönemde görülen çiçek semptomları, frengi ile oldukça benzerdir. Bu nedenle çiçek hastalığının frengiden türemiş olma ihtimali de yüksektir.²⁵³

Tarihi kaynaklarda Mısır'ın 5. Firavunu Ramses'in de çiçek hastalığına yakalandığı ve hayatını kaybettiği belirtilir. Ayrıca MÖ 167 yılında Roma'da

²⁵⁰ Sarıbaş, s. 233-238.

²⁵¹ Abdullah Karaca- Hüseyin Ertuğrul Karaca, Salgın Hastalıklar ve Koronavirüs (Covid-19 Hakkında Önemli Bilgiler), Koloni Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 24-25.

²⁵² Mucize Ünlü-Zarife Albayrak, “Osmanlı Devleti'nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, 2021, C. 2, N. 2, s. 202-217.

²⁵³ İrfan Polat, “Yakut ve Yukagirlerin Geleneksel Dünya Görüşünde Salgın Hastalıklarla İlgili Anlatı, İnanış ve Uygulamalar”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, s. 190-201.

görülen, çok sayıda asker ve bürokratin ölümüne neden olan bir hastalığa ait bütün deliller çiçeği yansıtmaktadır. Yunan ve Arap coğrafyasında yürütülen çalışmalardan elde eden veriler çiçek hastalığının bu bölgelerde de görüldüğünü kanıtlamaktadır.²⁵⁴

Sibirya’da yaşayan Yakut Türkleri çiçek salgınından yok olma derecesinde etkilenen halklardandır. Hastalığın Ruslar tarafından getirildiğini savunan Yakutlar, hastalığın ortaya çıkışını kesin hükümlerle açıklayamadıkları için dini yorumlamalara başvurmuştur. Şamanizm inancından gelen hastalık yapıcı sebepler halk arasında dilden dile aktarılmıştır.²⁵⁵

Çiçeğin ilk somut bulguları maymun, at, eşek, köpek vb. hayvanların evcilleştirildiği coğrafyaları işaret etmektedir. Kolomb döneminde Amerika Kıtası’na yapılan seferlerden sonra da çiçeğin varlığına dair delillere ulaşılmaktadır. ²⁵⁶ Hastalığın Avrupa’da ilk ortaya çıkışı 10. yüzyıldan öncelere dayanır. Ancak 16. ve 17. yüzyılda oldukça öldürücü hale gelmiştir. Avrupa’daki çocuk ölümlerinin yaklaşık üçte biri çiçekten kaynaklanmıştır. Bununla beraber beş yetiştikten dördü de çiçek hastalığına yakalanmıştır. Avrupalı bir şairin deyişiyle çiçek öyle iğrenç bir hastalık ki, ahirette, ruh gövdeye dönmeyi istemeyecektir.²⁵⁷

Hint belgelerinde Bengal, Mumbai, Delhi ve Chennai’de çiçeğin varlığından söz edilir. Bu durum çiçeğin Hindistan’da ortaya çıkmış olduğu iddiasını kuvvetlendirmektedir. Eski Mısır ve Hindistan’ın bazı bölgelerinde su kaynakları nedeniyle hayvanlar tarımsal faaliyetlerde yer almıştır. Bu hayvanlar aracılığıyla hastalığın insanlara bulaştığı kuvvetle muhtemeldir. Yukarıda verilen bilgiler ışığında çiçek hastalığının ortaya çıktığı toplumu kesin hükümlerle dile getirmek mümkün değildir. ²⁵⁸

²⁵⁴ Kılıç, 2021, s. 136-137.

²⁵⁵ Anastasia Shamaeva- Svetlana Prokopieva, Explication of Mongolian parallels in relevant Yakut concepts, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 2019, V.374, s. 1-4.

²⁵⁶ Abbas M. Behbehani, the Smallpox Story: Life and Death of an Old Disease, *Microbiological Reviews*, 1983, V. 47, N. 4, s. 455-507.

²⁵⁷ Ünlü- Albayrak, s. 202-217.

²⁵⁸ Biswajit Mohanty et al., Modelling the Impact of a Smallpox Attack in India and Influence of Disease Control Measures, *School of Public Health and Community Medicine University of New South Wales*, 2020, V.10, N.12, s. 1-9.

5.2. Çiçek'in Yayılma Sahası

Çiçeğin sporadik seyri geçip dünyanın dört bir yanını etkileyen salgınlara dönüşmesi onu çocukların en büyük düşmanı, annelerin ise en büyük korkusu haline getirmiştir. Birçok kültürü yok edecek düzeye gelen çiçek, kimilerine göre “benekli canavar” kimilerine göre de “ölüm makinası” görevi üstlenmiştir.²⁵⁹ Çiçek hastalığının yayılmasını kolaylaştıran birçok neden vardır. Variola virüsü öksürük, damlacık, tükürük veya çiçek döküntüleri yoluyla bulaşabilmektedir. Ayriyeten çiçek, anneden rahimde bulunan bebeğe aktarılabilen konjenital hastalıklardandır. Ortak elbise kullanımı, cinsel temas, kapalı yaşam alanları, yemek kapları, yiyecek-icecekler hastalığın yayılmasında diğer etken faktörlerdendir. Uygun sıcaklık ve nem koşullarının sağlandığı ortamlarda variola virüsünün 4 aya kadar sağ kalabiliyor olması çiçeğin kıtalar arası yolculuğunda kolaylaştırıcı bir etken olmuştur.²⁶⁰ Bunun haricinde variola virüsü hayvanlardan da insanlara geçebilmektedir.²⁶¹

Çiçeğin Avrupa'ya geçişinin 452'de yapılan Hun akınlarıyla olduğu düşünülmektedir.²⁶² Ancak pandemik bir salgına dönüşmesi 1270 yılında 8. Haçlı Seferiyle gerçekleşmiştir. Variola virüsü, Avrupa'nın sosyokültürel yaşam tarzı sayesinde geniş çapta yayılma imkânı bulmuştur. Avrupalıların “Yeni Dünya'nın” zenginliklerine ulaşma hevesiyle gerçekleştirdikleri coğrafi keşiflerde Amerika, Yeni Zelanda ve Avustralya'nın bulunmasıyla virüs, dünya düzenini yeniden şekillendirmiştir. Kristof Kolomb'un Amerika Kıtası'nda ilk ayak bastığı yer olan Hispanyola, barut kadar etkili bir silah olan çiçek salgınıyla istilaya uğramıştır. Yerli halk olan Arawaklar çiçek salgınıyla adeta soykırıma uğramıştır²⁶³

12. ve 13. yüzyılın dünya emtia piyasası hem Asya hem de Avrupa ülkeleri için önem arz etmekteydi. Ancak ticari merkezlere kervanların ulaşması zorlu ve meşakkatli bir süreçti. Koşulların elverişli olmadığı bu dönemde İpek ve Baharat yolları gibi binlerce kervan güzergâhı aktif kullanılmaktaydı. Bu sebeple çiçek,

²⁵⁹ Artvinli, s.45-52.

²⁶⁰ Fatma Yıldız, “19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri”, s. 24-25.

²⁶¹ Abdulkadir Gül, 19. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık) *Türkiye Araştırmalar Enstitüsü Dergisi*, 2009, C.16, S.41, s. 240-255.

²⁶² W. Sherman, s.72

²⁶³ Snowden, s.151-152

özellikle 15. ve 16. yüzyılda Asya'dan Avrupa'ya ve Avrupa'dan da Amerika'ya kadar ulaşan ticari faaliyetlerle önlenemez hale gelmiştir. Bir diğer yayılma yolu ise 1500'lü yıllarda sömürgeci devletlerin eliyle olmuştur. İngiltere, Fransa, İspanya ve diğer Avrupa ülkelerine mensup askeri ve ticari donanmalar gittikleri bütün yerleri cehenneme çevirmiş; insani unsurları göz ardı etmiştir. Bunun sonucunda binlerce hatta milyonlarca insanın hayatı çiçekle gasp edilmiştir. Çiçek salgını bütün faktörler eşliğinde Ortadoğu'dan başlayarak 10. yüzyıldan sonra köleler, tüccarlar, seyyahlar ve askerlerin bilinçsiz faaliyetleri yüzünden 15. ve 16. yüzyılda dünyanın birçok bölgesine ulaşma imkânı elde etmiştir.²⁶⁴

Çiçek, 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı coğrafyasında savaş, kıtlık ve göç gibi olgular nedeniyle hâkimiyet sahasını genişletmiştir. 1876 yılı itibarıyla Kastamonu, Sisam, Üsküp Sancağı, İzmir, Trabzon gibi sancakların yanı sıra İzmit, Hicaz, bulvarlarında da çiçek çok sayıda insana bulaşmış ve çok sayıda ölüm meydana gelmiştir.²⁶⁵ 1923'te ve 1942-1944 yılları arasında salgının en şiddetli dönemi yaşanmıştır. 1942 yılında Mardin ve çevresinde, Elâzığ, Diyarbakır, Malatya gibi kentlerde çiçek nedeniyle büyük kayıplar verilmiştir.²⁶⁶

5.3. Çiçek'in Sağlık Boyutu

Çiçeğin en net belirtileri bedende görülür. Ancak hastalık semptomlarının açığa çıkması 12 günü bulan bir kuluçka süresinin sonunda gerçekleşir. 38,5 dereceyi bulan ateşle, insanlar acıdan kıvrılır. Yüksek ateş birçok çocukta havaleye sebebiyet verir. Kırgınlık, baş ağrısı, bulantı, sırt ağrısı gibi semptomları vücutta oluşan lezyonlar takip eder. İlk damak ve dil bölgesinde kızarıklık şeklinde görülen bu lezyonlar önce kabarcıklara ardından içi irin dolu veziküllere dönüşür. Kabarcıklar büyüdükçe vücut korkunç bir görüntüye bürünür. Bedende bilye gibi hatta tenis topu büyüklüğüne varan şişlikler uzaktan bile fark edilecek hale gelir. Bu kocaman şişlikler nedeniyle insanlar gün yüzüne çıkamaz olur. Buğday ve arpa tarlası görünümü veren acımasız hastalık yağmurdan sonra boyları uzayan başak tanelerini andırır. Yağmur yağdıkça başaklar uzar. Variola virüsünün etkisi arttıkça şişlikler

²⁶⁴ Nikiforuk, s. 97.

²⁶⁵ Ünlü-Albayrak, s. 302-217.

²⁶⁶ Abdülaziz Kardaş, "Cumhuriyet Döneminde Çiçek Salgınları ve Alınan Önlemler", *the Journal of Academic Social Science Studies*, 2020, S. 82, s. 310-314.

yayılır. Çiçek vezikülleri ortalama 10-14 gün içinde söner ve içinde barındırdığı canlı virüslerle hastalığın yayılmasını sağlayan kabuklar açığa çıkar. Kabukların ortaya çıkması hastada sürekli bir kaşıntı hissi oluşturur.²⁶⁷ Sönen kabukların oluşturduğu döküntülere “Çiçek Bozuğu” denilir. Süreç içerisinde hastanın vücudunda dayanılmaz bir koku ve doku tahribatı görülür. Deri üstünde-altında, iç organlarda (ciğer, kalp, bağırsak) ve merkezi sinir sisteminde bile tahribata yol açan çiçek öldürmediğinde ömür boyu sürececek rahatsızlıklar oluşturabilmektedir.²⁶⁸

Çiçek virüsü iki türe ayrılır. İlki Variola Major diğeri ise Variola Minor’dur. İkisinin de ortak noktası ‘Poxviridae’ ailesinden gelen virüs olmalarıdır. Variola Majör Variola Minor’a göre daha ölümcüldür. Doktorlar bu iki türün tedavisi için farklı yöntemler denemiştir. Variola 12 ile 14 gün aralığında bedene yerleşir ve kısa sürede bir kişiden beş kişiye bulaşır.²⁶⁹

5.4. Çiçek’e Karşı Tedbir ve Mücadele

Çiçek salgını tıpkı cüzzam ve veba gibi korkunç bir görünüme sahiptir. İlkel yaşam şartları, toplumsal alanlarda temizlik kurallarının önemsenmemesi hastalığı ciddi oranda yaygınlaştırmıştır. Sosyal ilişkiler, sağlık için tehlike arz eden gıda ürünleri, cinsel yaşam gibi nedenler çiçek hastalığının önünü açan faktörlerdir. Çiçeğin önüne geçmek için türlü türlü geleneksel yöntemlere başvurulmasına rağmen salgın kontrol altına alınamamıştır. Yetkililer giysi, kaşık, battaniye, tava, çanak ve çömlek gibi nesnelerin ortak kullanılmaması konusunda halkı uyarmıştır.²⁷⁰ Asya, Afrika, Çin gibi ülkelerde toplu törenler, artan ölümler nedeniyle yasaklanmıştır. Her zamanki gibi toplumun en yoksul ve fakir kesimi olan köleler günah keçisi olarak tercih edilmiştir. Bu nedenle köleler yük gemilerinden izole edilmiş ve uzun yıllar Avrupa’ya girişleri yasaklanmıştır.²⁷¹

²⁶⁷ Sherman, s. 68-69.

²⁶⁸ Ayhan Yüksel, “Doğu Karadeniz’de Çiçek Salgını ve Bir Aşı Kampanyası, Doğu Karadeniz ve Giresun”, *Sosyal Bilimler Sempozyumu*, Giresun, 2008, s. 1-6.

²⁶⁹ Sherman, s.75-76.

²⁷⁰ Alan P. Zelicoff, An Epidemiological Analysis of the 1971 Smallpox Outbreak in Aralsk, Kazakhstan, *Critical Reviews in Microbiology*, 2008, V.29, N.2, s. 97-108.

²⁷¹ Anne Hardy, “Smallpox in London, Factors in the Decline of the Disease in the Nineteenth Century”, *Medical History*, 1983, N. 27, s. 111-128.

Latin Amerika ülkeleri sınır geçişlerinde güvenlik önlemlerini üst düzeye çıkarmışlardı. Kölelere ve Asyalılara ait her türlü geleneksel organizasyonlar ve oyunlar askıya alınmıştı. Paralı askerler köleleri toplamak ve kendi topraklarına göndermek için mahalle mahalle, köy köy dolaşırlardı. Hastalığın kölelerden bulaştığı yüksek ihtimaller dâhilinde görüldüğü için köleler kamplarda toplanırdı. Kölelerin ikamet ettiği mahallelere gıda ve giyecek ambargosu uygulanmaktaydı. Kölelerin yanı sıra hayvanlara karşı da bazı tedbirler geliştirilmişti. Avrupa’da evcilleştirilmiş hayvanlar özgür bırakılmaktaydı. Evcil hayvanların aşılarını yapmayanlar, hayvanlarını yıkamayanlar ve temiz tutmayanlar cezalandırılırdı. Latin Amerika halkı, Meksikalıları ve Kızılderilileri yakın markaja almışlardı. Kızılderililerin yaşam alanlarına yakın alanlarda vahşi hayvanlar virüs bulaştırıyor diye yerliler tarafından linç edilmek isteniliyordu. Ancak Kızılderililer avcılıkla geçindikleri için hayvanlara zarar gelmesini de istemiyorlardı. Bu nedenle saldırılara maruz kalmamak adına ormanlarda tuzaklar kurmayı tercih etmişlerdi.²⁷²

Osmanlı Devleti de tıpkı Kızılderililer ve Avrupa ülkeleri gibi salgın hastalıklara karşı mücadelesini sürdürmekteydi. Temmuz 1942 yılında Halep’te görülen çiçek hastalığı sonraki yıllarda Urfa, Gaziantep, Siirt, Diyarbakır’da da görülmüştü. Bu nedenle çok geçmeden çiçek salgını kanunu çıkarılmıştır. Umumi Hıfzıssıhha Kanunu 57.’nci maddeye göre “Benekli Canavar’a” yakalanan insanların konumları devlet yetkililerine bildirilecektir. Bu kanunun yanı sıra askeri birliklerin asayiş ve işleyişlerinde de bazı tedbirlere başvurulmuştur. Örneğin terhise gelen askerler tedavilerinden sonra karantinaya alınmıştır. Karantinaları bittikten sonra da terhis edilmiştir. Fabrika vb. sanayi kuruluşlarında çalışan işçilere aşı yapılmıştır.²⁷³ Aşı gereksinimlerini karşılamak için 1892 yılında aşı üretim evleri kurulmuştur. 1925 yılı zarfında Sivas Hıfzıssıhha Kurumu’nda 449.265 kişilik, İstanbul Hıfzıssıhha Kurumu’nda ise 2.821.328 kişilik çiçek aşısı üretimi gerçekleştirilmiştir. Bu oran 1926 yılı içinde Sivas Hıfzıssıhha Kurumu dokuz ayda 401.370 kişilik, İstanbul Hıfzıssıhha Kurumu ise 1.882.868 kişilik olacak şekilde

²⁷² Eric Jarvis, *A Contagious Journey within a Culture of Complacency: The Smallpox Scare of 1962 in New York and Toronto*, CBMH/BCHM, 2007, V. 24, N. 2 2007, s. 343-355.

²⁷³ İsmail Çakırçoban, “İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele”, Marmara Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul 2010. S.94.

sağlanmıştır.”²⁷⁴ Bazı bölgelerde okullar kapatılmış, fabrikalarda ise mesafe ve ilişkilere yeni kurallar getirilmiştir. Ayrıca seyahatler kontrollü bir şekilde yapılmış, hıfzıssıhha kurallarına gereken hassasiyet gösterilmiştir.²⁷⁵

Çiçek hastalığı çok geçmeden kitaplara konu olmuştur. Çiçek hakkında yazılan ilk kitap Mehmet bin Zekeriya Ebubekir Râzi’nin (854-932) 912-913 yıllarında yayınladığı Kitabü’l-Cüderi’dir. İngiliz Doktor Thomas Sydenham, Razi’nin ve diğer bilim insanlarının çalışmalarından yola çıkarak çiçek ve kızamık hastalığının benzerliklerini ve farklılıklarını kaleme almıştır. Sydenham’ın çiçek hakkında yaptığı çalışmalar bilim dünyasında etkili olmuştur. 1546 yılında Girolamo Fracastoro’nun De Contagione “Et Contagious Morbis” isimli eseri de çiçek hastalığının bilimsel boyutuna katkı sağlamıştır. Bütün dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de çiçek salgını edebi çalışmalara konu olmuştur. 1801 yılında Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından Çiçek Risalesi basılmıştır.²⁷⁶

Çiçek salgınıyla mücadele kapsamında ağırlıklı olarak kullanılan tedbir aşıdır. Hastalığa yakalanan insanların bir daha yakalanmadığının fark edilmesi inokülasyon olarak tabir edilen aşılama (çiçekleme) tekniğinin ortaya çıkışını sağlamıştır. Asya’da farklı şekillerde ve yaygın bir biçimde kullanılan bu tekniğin Avrupa’ya geçişi İngilizlerin Osmanlı elçisinin eşi Lady Mary Wortley Montagu aracılığıyla olmuştur. Osmanlı payitahtında bulunduğu süre içerisinde “Türk Usulü Çiçek Aşısı”nın faydalarını gözlemleyen Montagu 18. yüzyıldan itibaren inokülasyon tekniğinin Avrupa’da kullanımında öncülük etmiştir. Türk usulü inokülasyona göre çiçeğin hafif formuna yakalanan hastanın çıbanından ipe sıvı alınıyor ve sağlıklı bireyin kolunda açılan küçük bir çizigin üzerinde irinli ipin yirmi dört saat bekletilmesiyle işlem gerçekleştiriliyordu.²⁷⁷ Modern anlamda aşı olarak tabir edebileceğimiz vaksınasyon ise İngiliz Doktor Edward Jenner’in (Sebepler ve Tesirler) 1798 yılında inek çiçeğinin insanlarda hafif semptomlar gösterdiğini ve

²⁷⁴ Ferit Yücebaş, “Gaziantep’te Salgın Hastalıklar ve Alınan Tedbirler” (1923-1933), *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020, C. 0, S. Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, s.63-76.

²⁷⁵ Ömer Faruk Çolak vd., *Salgın Ekonomisi*, Efil Yayınevi, 2020 Ankara, s.115.

²⁷⁶ Hande Meliha İçaçan, “Mısır’ın İşgal Sürecinde (1798-1801) Dair Bir Kaynağın Tercümesi: Mustafa Behcet Efendi ve Tarih-i Mısır Adlı Eseri”, *İslami İlimler Dergisi*, 2021, C.16, S.2, s.173-185.

²⁷⁷ Snowden, s.154-159

ömür boyu sürececek bir bağışıklık oluşturduğunu gözlemlemesi neticesinde geliştirdiği bir tekniktir. Vaksınasyon Latince “ineklerden gelen” anlamı taşıyan “vaccinus” kelimesinden türetilmiştir. Jenner’ın bulduğu aşı hastalığının üstesinden geldiğini ortaya koymuştur. Bu aşı ile birlikte çiçek hastalığı etkisini kaybetmiştir.²⁷⁸

1750-1800 yılları arasında vuku bulan Napolyon Savaşı sırasında Osmanlı aşısı sayesinde binlerce çocuğun hayatı kurtarılmıştır. Ancak çiçekle mücadele serüveni 1871 yılına kadar sürdürülmüştür. Osmanlı’da çiçek vakaları artmış ve limanlarda kontroller üst seviyeye çıkarılmıştır. 1923 itibarıyla Mustafa Kemal Atatürk TBMM VII. Devresi 2. Açılış Toplantısında yaptığı konuşmada; “*Sıhhat teşkilatımız, bir aralık korkulu şekil almış olan salgın hastalıklarla başarılı bir şekilde savaşımıştır*”²⁷⁹ sözleriyle salgınla mücadeledeki kararlılığı ve başarıyı işaret etmiştir. İstanbul ve Sivas’ta üretilen çiçek aşısı 1925-1930 yılları arasında ülkenin farklı yerlerine gönderilerek salgınla etkili ve sistemli bir mücadele gerçekleştirilmiştir.²⁸⁰

Ticaret ve liman kentleri başta olmak üzere dünya ile bağlantısı olan birçok kentin giriş ve çıkışları kontrol altına alınmıştır. Göç yolları üzerinde bulunan yollarda toplumsal asayiş için karakollar inşa edilmiştir. Karantinaya alınan konaklama yerlerinin koşulları iyileştirilmiştir. Ayrıca Anadolu’ya gelen göçmen, mülteci, seyyah ve iş insanlarının izolasyon süreleri hassasiyetle takip edilmiştir. Göç eden insanların sokaklarda kalmamaları adına yeme, içme, barınma ve konaklama imkânları devlet eliyle sağlanmıştır. Bu güzergâhlarda aş evleri oluşturulmuş ve hastaların sokağa çıkmaları yasaklanmıştır. Aş evlerinden yapılan yemekler çiçek şüphesi taşıyan kamplarda ücretsiz dağıtılmıştır.²⁸¹ Malatya, Gaziantep, Siirt, Diyarbakır, Şanlıurfa, Isparta, Osmaniye gibi şehirlerde hastaların mahremiyetlerine saygı gösterilmiş, yasal hakları koruma altına alınmıştır.²⁸² Birçok devletin ve

²⁷⁸ Başağaoğlu vd., s. 209-230.

²⁷⁹ Kardaş, s.309-320.

²⁸⁰ Süleyman Tekir, “Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1923-1930)” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2019, C.0, S.65. s. 407-429.

²⁸¹ Cebail Yılmaz – Nermin Ersoy, “Malatya’da Yaşanan Bulaşıcı Hastalıklar ve Karantina Uygulamaları”, *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 2017, C.7, S.2, s.91-94.

²⁸² 01.08.1998 *Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete S. 23420*

DSÖ'nün yürüttüğü kapsamlı eradikasyon programları neticesinde çiçek hastalığı tamamen yok edilen ilk ve tek bulaşıcı salgın hastalıktır. 1977 yılında Somali de son vaka görülmüş olup 1980 yılında tamamen yok edildiği DSÖ tarafından duyurulmuştur.²⁸³

5.5. Çiçek'in Toplumsal Etkileri

5.5.1. Demografik Etkileri

Çiçek salgınları %25-30'ları bulan vaka ölüm oranı nedeniyle görüldüğü birçok bölgede demografik yapının yeniden şekillenmesinde önemli bir etken olmuştur. Biyolojik bir silah olarak görülen çiçeğin Mısır, Hindistan ve Çin'de çok sayıda çocuğun ateşlenmesi, havale veya felç geçirmesi çiçeğin habercisiydi. Çiçek bu bölgelerde günde ortalama 200 ile 500 çocuğu öldürme potansiyeline sahipti.²⁸⁴ 735 yılında Japonya'nın Nara bölgesine Çin ve Kore üzerinden geldiği düşünülen çiçek 500.000 insanın ölümüne neden olmuştur.²⁸⁵

8. ve 9. yüzyıllarda Roma kalelerini aşan çiçek, Roma'da günlük 2 binden fazla çocuğu yakınlarından ayırmıştır. 6. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar çiçek 60 milyondan fazla insanın hayatını karartmıştır. Avrupa nüfusunun yüzde 85'i çiçeğe karşı bağışıklık kazanmıştır.²⁸⁶

15. ve 16. yüzyılda Danimarka, İzlanda, Norveç ve Grönland'da binlerce cansız beden sokaklarda kalmıştır. 16. ve 17. yüzyıllarda ise çiçeğin anavatanı Amerika'dır. Kuzey ve Güney Amerika ülkelerinde çiçek salgını nedeniyle 3 milyona yakın insan yaşamını yitirmiştir.²⁸⁷

Sherman (2016) İngiliz, Fransız ve İspanyol keşifçilerin 1520'de hastalığı Amerika'ya götördüklerini savunur. Sherman Avrupa'nın bazı bölgelerinde sokaklarda cesetler nedeniyle adım atacak yerin kalmadığını belirtir. Öyle ki çiçekten

²⁸³ Snowden, s.160-161

²⁸⁴ Hardy, Smallpox in London, Factors in the Decline of the Disease in the Nineteenth Century, s. 111-128.

²⁸⁵ Köse vd., 2020, s.15

²⁸⁶ W. Sherman, s. 68-73.

²⁸⁷ Marc Simmons, New Mexico's Smallpox Epidemic of 1780–1781, *New Mexico Historical Review*, 1966, V. 41, I .4, s. 319-323.

hayatını kaybetmiş yerli ve yabancıların kafalarına basmadan sokaklarda adım atacak yerin olmadığı yazılır. Dayanılmaz ceset kokularının hayvanları bile tiksindirdiğini vurgular. Sherman; İspanya’da, Meksika’da ve Amerika Kıtası’nda bazı köy ve şehirlerde güvenliği sağlayacak askerlerin dahi kalmadığını belirtir. Çiçek benzer şekilde önüne gelen birçok coğrafyada hâkimiyetini kabul ettirmiştir. Yeni dünyanın biyolojik silahı olarak görülen çiçek, sadece Amerika’da 100 milyon insanın hayatını elinden almıştır. Benekli Canavar; Aztek, Maya, İnka ve Amazonda yaşayan Kızılderililerin yüzde 70’ine bulaşarak adeta bir kıyımın neden olmuştur. Kuzey Amerika yerlileri ile Kızılderililerin ortak kaderlerine çiçek hastalığının aldığı canlar yön vermiştir.²⁸⁸

Çiçek tıpkı bir ölüm makinası gibi önüne gelen medeniyetlerin tamamını yok etme potansiyeline sahiptir. Çiçek, Sibirya’nın kadim halklarından olan Yakut Türklerine en ölümcül darbesini 1832 yılında indirmiştir. Zaşiversk kale şehrinde salgın nedeniyle neredeyse nefes alacak tek bir insan kalmamıştır. Kamçatka yarımadasında Eylül 1769’dan Mart 1770 yılına kadar 5368 tane salgın kaynaklı ölüm gerçekleşmiştir.²⁸⁹ Afrika’nın Cape bölgesine hastalık Hollanda yük gemileriyle ulaşmıştır. Hollandalıların bulaştırdığı hastalık Cape halkının %90’ını hayattan koparmıştır. Bu bölgeden kaçan yerliler ise diğer vatandaşlar tarafından öldürülmüştür. Dünya Sağlık Örgütü Somali ve diğer Afrika ülkelerinde çiçek nedeniyle her yıl binlerce insanın yaşamını yitirdiğini belirtir.²⁹⁰ 10 milyona yakın nüfusu ile Peru’da İnkalılar ve Meksika’da nüfusu tahminen 20 milyonu bulduğu düşünülen Aztekler çiçek salgını nedeniyle yok olmuştur. Hispanyola’da yerli halkın bir milyonu bulduğu düşünülen nüfusu 1492-1520 yılları arasında 15000’e düşmüştür. Amerika’da gerçekleşen ölümler sonrasında dünya artık eskisi gibi olamamıştır. Çünkü büyük kıyım olarak nitelendirilen çiçek salgını zaman içerisinde aklın hayal edemeyeceği kadar ölümlere neden olarak dünyayı demografik bir dönüşümün içerisine sokmuştur.²⁹¹

Çiçek salgınının asıl düşmanı her ne kadar Kuzey ve Orta Amerika ülkeleri gibi görünse de Dominik Cumhuriyeti, Mississippi, Haiti gibi ülkelerde de bazı kent

²⁸⁸ Nıkıforuk, 93-102.

²⁸⁹ Köse vd., 2020, s.122-123

²⁹⁰ Kılıç, 2021, s. 138-139.

²⁹¹ Snowden, s.152-153

ve kasabalar tehdit altında kalmıştır. Çiçek salgını zamanla Floransa, İspanya, Küba ve Meksika'ya kadar ulaşmıştır. Ancak bahsi geçen ülkelerin hiçbiri Meksika kadar zarar görmemiştir. Meksika Kuzey Amerika'nın en kalabalık ülkelerinden biri iken çiçek ile birlikte bazı kent ve kasabaları haritadan silinmiş ve binlerce vatandaş göç etmiştir. Salgın sürecinde herkes Tanrı'ya yakındı. Tanrı'nın gazabına uğradığını düşünen halk, çiçek kabacıklarının gölgesinde sessiz sedasız bir şekilde yakarışlarını dile getirirlerdi. Guatemala ve Yucatan bölgeleri de çiçekten büyük oranda acı çeken yerlerdi. Bilim insanları bu süreçte nüfusun üçte ikisinin ölümle baş başa kaldığını ifade eder. Costa Rica, Panama, Nikaragua'da 20 yıl içerisinde yarım milyon insan çiçeğin kurbanı olmuştur.²⁹²

Çiçek öyle hızlı bir şekilde ilerlemekteydi ki bilim dünyası bile şoktaydı. Örneğin bütün dünya Avrupa'ya odaklanırken Ürdün, Batı Şeria, Suriye ve Osmanlı'da da çiçek hız kesmeden katliamlarını sürdürmüştür. 1864 ve sonrasında Karadeniz sahillerinde çok sayıda mülteciye çiçek belirtileri baş göstermiştir. Osmanlı'daki muhacirlerin büyük çoğunluğu çiçek şüphesi taşırdı. Çiçeğin yerli halka bulaşmaması için muhacirler dağlık alanlara yönlendirilmiştir. Takvim 1865 yılını gösterdiğinde ise Trabzon'da 55 bin civarında muhacir hayatını kaybetmiştir. Osmanlı coğrafyasının genelinde ise çiçek salgını nedeniyle 100 binden fazla muhacir yaşamını yitirmiştir.²⁹³

5.5.2. İktisadi Etkileri

İnsanlığın başlangıcından bu yana bazen yerel bazen de küresel mikropların ortaya çıkması devletlerde kalıcı ve derin ekonomik yaralar bırakmıştır. İnsanlığın ilk yarası olan salgınların anası vebadan sonra bu yaraları en çok derinleştiren hastalıklardan biri de çiçektir.²⁹⁴

Tarih, çiçek hastalığının Afrika, Latin Amerika ve Avrupa'daki acımasız etkilerini kayda alarak kıyametin nasıl olabileceğini az çok hatırlatmıştır. Çiçek

²⁹² Nikıforuk, s. 106.

²⁹³ Esat Aktaş, “Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, Erzurum 2015, s. 277-285.

²⁹⁴ Ercan Taşkın- Özden Sevgi Akıncı, “Covid-19 Küresel Salgınının Uluslararası Ticarete Etkileri”, *Alanya Akademik Bakış Dergisi*, 2021, C. 5, S. 2, s. 749-758.

salgını 15. ve 17. yüzyıl arasında büyük kıtlıklara, krizlere neden olduğu için bu şekilde anımsanmaktadır. Çiçek denilince bütün insanların aklına Amazon Kızılderilileri gelir. Çünkü çiçek Kızılderililerle özdeşleşmiş bir hastalıktır. Ayrıca Afrika ve Hint toplulukları da çiçekle çetin savaş vermişlerdir. Çiçek nedeniyle çok sayıda vatandaşını kaybeden ülkelerden biri de Hindistan'dır. Cansız bedenlerin sokaklarda kalması üzerine cesetler sokaklarda yakılmış ya da nehirlere atılmıştır. Bütün bu yaşanmışlıklara rağmen sosyal varlık olan insanoğlu gündelik iktisadi faaliyetlerini sürdürmek zorundadır. Afrika ve Çin'deki çiftçiler yapılan uyarılara aldırmadan tarımsal faaliyetlerine devam etmiştir. Binlerce insanın öldüğü bu günlerde variola virüsünün hayvanlardan bulaştığı söylemleri hayvanlara şiddeti doğurmuştur. Bu nedenle Afrika ve Hindistan'da milyonlarca hayvan telef edilmiştir. Nüfusu azalan kırsal alanlarda balıkçılık ve ara hizmette çalışanların yanı sıra dükkân, fırın, demir, mobilya gibi işleri yapan birçok insan işsiz kalmıştır. Çiçeğin en büyük etkisi tarım arazilerine ve çiftçilere yansımıştır. Çiftçilerin ölümü hasatların tarlalarda kalmasına neden olmuştur. Çobanların ölümü ise hayvanların başıboş kalmasına sebebiyet vermiştir. Hayvanların otlatıldığı alanlarda yabani hayvanlardan adım atılacak yer kalmamıştır. Yabani hayvanların saldırılarına maruz kalan bostan, pirinç, sebze ve meyve alanları açlık ve sefaleti derinleştirmiştir. Sefaleti ileri boyuta taşıyan bir diğer sektör ise küçükbaş hayvancılığa olan ilginin kaybolmasıdır. Oldukça büyük bir nüfusa sahip Amerika, Meksika, Hindistan gibi ülkelerde küçükbaş ve yumurta sektörü oldukça önemlidir. İnsanları saran korku ve telaş bu alanlara olan yönelimin önüne geçmiştir. Önem kaybeden bir diğer sektör ise avcılığa dayalı geçim kaynaklarıdır.²⁹⁵

Çiçek salgınının iktisadi yansımaları her yerde sürerken Asya ve Afrika'da gıda krizi oluşmuştur. Bu krizler çok geçmeden Avrupa ülkelerine de yansımıştır. Avrupa'da hane reislerinin büyük çoğunluğu salgın nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Bunun sonucunda aileler yardıma muhtaç hale gelmiştir. Hamalcılık, kunduracılık, aşçılık, mobilyacılık gibi sektörlerde ayakta duran esnaflar variola virüsüne yenik düşmüştür. Avrupa sokaklarında da açlık, isyan ve ayaklanma sesleri geniş sahalara yayılmıştır. Çiçeği kontrol altına alma çabalarına karantinalar da eklenince halk

²⁹⁵ Clive Bell - Maureen Lewis, The Economic Implications of Epidemics Old and New, *World Economics*, 2004, V. 5, N. 4, s. 2-38.

daha da yoksullaşmıştır. Avrupa'nın bolluk ve bereketini kaybedenler dükkânları, gıda depolarını yağmalamıştır. Durum sadece bundan ibaret değil, gıda fiyatlarına artışlar da eklenince halk iyice bunalmıştır. İngiltere, İtalya, İspanya, Almanya gibi Avrupa ülkelerinde el ürünlerini üreten zanaatkârların yaşamlarını kaybetmeleri sonucu birçok meslek dalında mesleki eğitim planları aksamıştır. Örneğin kundura tamirciliği, ipek giyimi, inşaat ustaları gibi meslek dallarında çalışan ustaların yokluğu yeni ustaların yetişmesini sınırlamıştır. Halkın satın alma gücü zayıflamıştır. Şarap, patates, mısır alanlarında çalışan hamallar uzak kentlerden şehir merkezilerine ürün taşımak zorunda kalmıştır.²⁹⁶

Çiçek salgını Kanada, Meksika, Küba, Latin ve Kuzey Amerika'da iflas bayraklarının çekilmesinde etken bir faktör olmuştur. Kanada ve Meksika'da asırlardır üretilen kürk ticareti, hayvanların ölümü sonrasında bölgedeki üretim sahasını yitirmiştir. Kanada'da hayvan sayısındaki azalmadan sonra kürk ticareti yapan birçok şirket iflas etmiştir. Çiçek salgını ile beraber sadece bu alanda çalışan esnaf ve ustalar değil aynı zamanda gemi üretim işçileri ve kunduz üreticilerinin de neredeyse tamamı hayatlarını kaybetmiştir. Bu sebeple kürk ticaretinde meydana gelen zararı azaltmak amacıyla Kanadalılar iktisadi kaynak arayışına yönelmiştir.²⁹⁷

5.6. Sosyokültürel Etkileri

Temelini Asya ve Afrika'ya dayandıran çiçek, benekli nohut tanesi büyüklüğüyle hafızalarda yer edinir. Benekli kabarcıklara maruz kalan bir kimse utancından dışarıya çıkamazdı. Kişi sosyal hayattaki gelişmeleri merak etse de damgalandığı için yaşam alanını terk edemezdi. Çiçek salgınına yakalananlar bu nedenle düğünlere, kurumlara, ibadet alanlarına katıyen giremezlerdi. Köle, bilgin, sanatkâr, asker her kim olursa olsun çiçeğin emir ve yasaklarına uymak zorundaydı.²⁹⁸ Bu durum sadece bir bölge için geçerli değildi. Bu evrensel kurallar ve ilkeler Çin, Endonezya, Mısır, Amerika gibi ülkelerdeki bütün vatandaşlar için de geçerliliğini korumuştur. Kurallara uymayanların yüzleri bitkilerin yaprakları gibi solardı. Bu nedenle çiçek en güçlü savaşçıları bile dize getiren bir hastalıktır. Çiçeğin

²⁹⁶ Pesen- Konak Özçelik, s. 227-232.

²⁹⁷ Nikıforuk, s. 93-120.

²⁹⁸ Michel B. A Oldstone, *Viruses Plagues History, Past, Present and Future, Oxford Universtiy*, 2020, s. 10-87.

görüldüğü bütün toplumlarda boşanmalar hızlı bir şekilde baş gösterirdi. Yüzlerdeki benekler, bedendeki bilyeler, kabarcıklar eşleri birbirine karşı soğutur hale getirirdi. Bu nedenle çiçek çok sayıda kültürün aile yapısını kolayca değiştirmiştir. Salgının vaka oranı yüksek dönemlerinde sosyal hayat sınırlıdır. Özellikle kadınlar bu virüslerden oldukça kötü etkilenmişlerdir. Erkeklerin aksine kadınlar çiçeğin bedenlerinde oluşturduğu tahribat nedeniyle uzun giysiler tercih etmek zorunda kalırdı. Bu şekilde güzelliklerinden eser kalmayan bedenlerini gizlemeye çalışırlardı. Kadınların makyaj ve hoş kokuları kendilerini psikolojik olarak cesaretlendirmeye yetmezdi. Çünkü kabarcıklar öyle sık olurdu ki bedeninin her tarafını sarardı. Mayın tarlası gibi vücudu kaplayan kabarcıklar iğne uçları ile patlatılır, iltihaplar akıtılır ve sonrasında dışarı çıkarılırdı. Küçük organizasyonlara katılan kadınlar hoş kokular sürmek için bahçelere, dağ yamaçlarındaki yabancı otların peşinden günlerce koşardı. Ancak bütün bunlara rağmen Afrikalı ve Hindistanlı kadınların görkemli geleneklerine bağlı yeminleri çiçek nedeniyle geçerli değildi. Modernleşme ve kentleşmenin başladığı dönemlerde kentlerin en kazançlı meslek kolları kuaförlerdi. Bununla birlikte uzun kollu elbise mağazaları, bitkisel ürün satan yerler en çok kazananlardı. Asya'nın yanı sıra Roma, Paris, Barcelona gibi Avrupa kentlerinde de kadınların kaşları, saçları ve kirpikleri dökülürdü ve kadınlar tanınmaz hale gelirdi.²⁹⁹

Andrew Nıkıforuk'un "Mahşerin Dördüncü Atlısı" eserinde çiçek hastalığının oluşturduğu toplumsal yıkım şu şekilde ifade edilmektedir: "*Çocuklar nefesimle bahar karında solan bitkiler gibi solardı. Yıkım getiririm. Bir kadın bir zamanlar ne kadar güzel olursa olsun bana bir kere baktı mı ölüm kadar çirkinleşir. Erkeklerde ise yalnızca ölüm değil, çocuklarının ölümünü ve kadınlarının yıkımını getiririm. En güçlü savaşçılar bile önümde eğilir. Bana bakan hiç kimse eskisi gibi olmaz.*"³⁰⁰ Nıkıforuk'un da ifade ettiği gibi çiçek hastalığının yayıldığı toplumlar hiçbir şekilde iflah olmamıştır. Milyonlarca insan ölürken milyonlarca insan da benekli canavarın getirdiği sosyal eşitsizliklerden kurtulmanın reçetesini aramıştır.

Yoksulluğun baş gösterdiği bazı kasaba ve köylerde hırsızlık, yol kesme, organ mafyacılığı, korsanlık gibi suçlar artmıştır. Meksika, Kanada, Brezilya ve

²⁹⁹ Sherman, 71-89.

³⁰⁰ Nıkıforuk, s. 94.

Latin Amerika’da kölelerle yerli halk arasında çatışmalar başlamıştır. Afrikalı çiçekli hastalar ile İnkalılar, Portekiz ve İspanyolların kurnaz planlarına maruz kalmıştır. Çiçek virüsünden yaşamını yitirenlerin battaniyeleri köleler aracılığıyla Amazon bölgesine sevk edilmiş, bu acımasız planlar Kızılderililerin ve yerli kabilelerin adeta sonunu getirmiştir. Çiçek hastalığı koskoca uygarlıkları yok etmekle yetinmedi, aynı zamanda dünyada yeni bir diaspora alt yapısını da hazırlamıştır. Amerika ve Meksika’da yaşanan gelişmeler milyonlarca yerlinin ölümüyle sonuçlanmıştır. Yerli nüfusun azalması işgücü eksikliğini doğurduğundan sömürgeci güçler Afrika’dan Amerika’ya köle sevkiyatı gerçekleştirmiştir. Bu durum Amerika’nın demografik yapısında olduğu kadar kültürel yapısında da dönüşümlere neden olmuştur. Siyahi ırkın virüse direnç göstermesi kısa süre içerisinde boş arazileri, meraları, mısır tarlalarını, kontrol altına almasını sağlamıştır. Kendi gelenek ve göreneklerini Amerika’ya taşıyan siyahi köleler sosyal hayatın her alanında kültürel değerlerini inşa etme çabasına girişmiştir.³⁰¹

Anadolu coğrafyasında virüsün hayvanlardan bulaştığı düşüncesi insanları evcil hayvanlardan soğutmuştur. At kültürüne dayalı mızrak, cirit vb. oyunlar önemini kısa süreliğine kaybetmiştir. Kervanların ve gezginlerin uğramadığı kervansaraylar misafir ağırlamadıkları için harabeye dönüşmüştür. Bununla birlikte insanların yemek alışkanlıkları da çiçek nedeniyle değişmiştir. Yakut Türklerinin dünyevi inançlarında çiçek virüsleri, kırmızı bir sincap, kuş veya yalın ayaklı bir kadın şeklinde tasvir edilmiştir. Çiçek virüsü kimisine göre de mezarlıklarda, harabe evlerde, tek kollu, tek bacaklı, saçsız, kirpiksiz, büyük bir canavardı. Bütün bunlar insanların gözünü korkutmuş ve sosyal hayattan soğutmuştur. ³⁰² Osmanlı İstanbul’unda çiçek salgını sonrasında birçok insan damgalanmıştır. Sokaklarda samimi komşuluk ilişkileri zayıflamıştır. Çiçeğin yayılmaması için kamu kuruluşlarında, medreselerde, askeri alanlarda aşılama zorunlu hale getirilmiştir.

³⁰¹ Nikıforuk, s. 93-120.

³⁰² İrfan Polat, “Yakut ve Yukagirlerin Geleneksel Dünya Görüşünde Salgın Hastalıklarla İlgili Anlatı, İnanış ve Uygulamalar”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020, S. Özel Sayı, s. 189-208.

Aşıya alışık olmayan insanlar hem ön yargılarıyla hem de tepkileriyle çalışanları zor durumda bırakmışlar.³⁰³

Bütün bu olumsuz etkilerin haricinde çiçek, birçok edebi ürüne ilham kaynağı olmuştur. Bu eserlerde halkın çiçeğe yüklediği anlam ve toplumsal bakış açısı ele alınmaktadır. Ünlü halk ozanlarımızdan Aşık Veysel'in çiçek hastalığından gözlerini kaybetmesi ve sanata yönelmesinin ardından dile getirdiği şu beyit hastalığın toplum nazarında bir kadercilik ekseninde ele alındığını göstermektedir.

“Üç yüz onda gelmiş idim cihana,

Dünyaya bakmadım ben kana kana,

Kader böyle imiş çiçek bahane,

Levh-i kalem kara yazmış yazımı”³⁰⁴

Batı edebiyatında Charles Dickens'ın Kasvetli Ev'i, Henry Fielding'in Joseph Andrews ve Tom Jones'u, William M. Thackeray'ın The History Of Henry Esmond'ında da görüldüğü üzere çiçeğin ana karakterlerin yaşam döngülerinde oluşturduğu sosyal etkiler günümüz araştırmalarına ışık tutmaktadır.³⁰⁵

5.7. Politik Etkileri

MÖ 1600'lü yıllarda Mısır, Çin ve Afrika ülkelerinde belirginleşen çiçek virüsleri birçok dini lider ve kabile reisinin ölümüne neden olmuştur. Mısır 1200'lü yıllarda 5. Firavun Ramses ile adeta şahlanmıştır. Mısır'ın Yeni Krallık sürecinde oldukça önemli roller üstlenen Ramses ülkenin birçok yerinde saltanatını kabul ettirmiştir. Ramses ile birlikte Suriye, Irak ve diğer komşu ülkelere yapılan ticari anlaşmalar halkın refah seviyesini yükseltmiştir. Ramses'in sözünden çıkmayan halk savaş zamanlarında canını hiçe sayarak liderlerini korumaya çalışırlardı. Bu bağlılık Ramses'in saltanatını uzatmıştır. Birçok muharebede hayatını kaybetmeyen Ramses amansız bir deri hastalığına yakalanarak vefat etmiştir. Bilimsel çalışmalar

³⁰³ Gamze Ketrez vd., “Geçmişten Günümüze Türkiye’de Salgınlar”, *Türkiye Sağlık Okuryazarlığı Dergisi*, 2020, C.1, S.2, s. 98-106.

³⁰⁴ Fadime Türkölmez, Tarihe Çiçek Bozuğu Bir Efsane Bırakan Hastalık: Yüze Leke Kalbe Dert Folklorde Çiçek, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Çiçek (içinde)*, ed. Şükran Köse vd., Gece Kitaplığı, Ankara, 2020, S.108

³⁰⁵ Snowden, s.148-150.

neticesinde bu deri hastalığı çiçek olarak kabul görür. Bütün orduları dize getiren Ramses'in hükümdarlığı çiçeğe yakalanmasıyla son bulmuştur. Mısır halkı liderlerini mumyalayarak koruma altına almıştır. Ramses'in mumyaları üzerinde yapılan çalışmalar çiçek salgınının işaret etmektedir.³⁰⁶

Roma İmparatorluğu'nun feodal ve dini otoritesini sarsan en büyük olaylardan bir tanesi çiçek virüsleridir. Roma İmparatoru Marcus Aurelius Venedik yakınlarındaki ordugâhında yayılan bir hastalığın haberini alır almaz o bölgeye intikal eder. Hastalığın belirtilerini inceleyen imparator dönemin en iyi hekimlerine askerlerin detaylı bir şekilde tedavi edilmesi emrini verir. Aurelius bu hastalığın oldukça ciddi bir salgın olacağını öngörür. Çok geçmeden İmparatorun oğlu Commodos da bu amansız hastalığa yakalanır. Kulak ve burun bölgeleri derken bedenin her yerinde şişen kabarcıklarla tanınmaz hale gelir. Daha önce buna benzer bir hastalığı görmediklerini ifade eden doktorlar Commodos'a bitkisel tedaviler uygulamaya başlar. Commodos ve himayesindeki askerler Roma'yı terk ederek dağlık alanlara göç eder. Temiz hava, bol oksijen ve stressiz bir yaşam belki hastalığın etkisini düşürür düşüncesiyle burada bitkisel tedaviye başlanır. Doktorların tüm müdahalelerine rağmen Commodos hayatını kaybeder. Oğlunun ölümünden sonra adeta sarsılan Aurelius elini ayağını devlet işlerinden çeker. Uzun süre psikolojik rahatsızlık yaşar ve ilaçlarla ayakta kalmaya çalışır.³⁰⁷

Virüs, bütün dünyayı bir diplomat gibi tek tek ziyaret eder. Bir sonraki durağı ise Yunanistan ve Arabistan olur. Dini kutsal mekânları koruyan birçok üst düzey asker ziyarete gelenlerin taşıdığı virüslere maruz kalır. Kiliselerde düzenlenen ayinlerden sonra birçok katedral ve kilise yetkilisi virüse yakalanır. Bu sebeple ayinler bir süreliğine ertelenir ve insanlar geçici süreliğine ibadetlerinden uzaklaşır. Virüs öyle hızlı yayılıyordu ki nesnelere bulaştıktan sonra bir ülkenin veya topluluğun kaderini değiştirebiliyordu. Örneğin 1521 yılında komutan Hernan Cortes ve emrindeki 600 civarında çiçekli asker Aztek İmparatorluğu'na oklarla saldırmış ve imparatorluğa bağlı askerlerin büyük çoğunluğunu etkisiz hale getirmiştir. Benzer taktikler 1760 yıllarında da sürmüştür. Fransız ve İngiliz siyasetçilerin, Amerika'yı

³⁰⁶ Raika Durusoy, Çiçek: Bir Eradikasyon Öyküsü mü? *Toplum ve Hekim*, 2003, C.18, S.5, s. 367-368.

³⁰⁷ Sayar, s. 16-22.

ele geçirme hedefleri Kızılderilileri yenebilmekle mümkün görülmüştür. İngiliz komutan Jeffrey Amherst tarafından kontamine olmuş (iek virşl) battaniyeler ve giysilerin Kızılderililere ulaştırılması sonucunda Kızılderililer arasında büyük kıyımlar yaşanmıştır. Söz konusu bu acı travmalar sadece Kızılderililer arasında görülmemiş milyonlarca yerli Amerikalının da kaderini belirlemiştir.³⁰⁸

iek her zaman her yerde can almaya hazırdı. “Sevilen Louis” olarak bilinen Fransa Kralı XV. Louis 1774’te, XIV. Louis 1647’de, Rus arı II. Petro 1730 yılında, Kutsal Roma İmparatoru I. Joseph 1711’de ieēe yakalanarak vefat etmiştir. Bunun yanı sıra Batı Hint Adaları, Dominik Cumhuriyeti, Küba, Meksika ve diēer ülkelerde askerler, bürokratlar ve çok sayıda kabile reisi de ieēe kurban gitmiştir. Aztek, İnka, Maya ve Amazon Kızılderilileri arasında artan lmler Kuzey Amerika’da politik ve stratejik simaları yeniden şekillendirmiştir.³⁰⁹

Benzer şekilde Meksika’da köleleştirilen Aztekler, İspanyolların topraklarını işgal etmesini kabullenememiştir. Bu nedenle stratejik hamleyle İspanyolların tkettiēi gıdalara iek virşn bulaştırmışlardır. iek hastalıēından ölen bütün İspanyolları kuyuya atan köleler kale ve pazar girişlerindeki stratejik noktaları ele geçirmiştir.³¹⁰

Bu taktikler daha sonraları büyük orduların da bertaraf edilmesi için kullanıldı. 1700 ve 1800’l yıllarda İngiltere ile Fransa arasında yaşanan savaşlarda İngilizler tarafından iek hastalıēına yakalananların battaniyeleri, çarşafları, ayakkabıları, şapkaları, silahları Fransa ordusuna gönderilmiştir. Virşn bulařtıēı Fransız askerler görevlerini bırakarak canlarını kurtarmaya çalışmıştır. Bu nedenle İngilizler hedeflerindeki birçok stratejik bölgeyi rahatlıkla kontrol altına alabilmiştir. iek hastalıēının siyasi etkileri savaşlarla sınırlı kalmamıştır. Afrika, Avrupa ve Asya lkeleri arasındaki ticaret yollarının, uluslararası pazar sahasına da yansımıştır. Özellikle 17. ve 18. yüzyılda İngiltere, Fransa, Hollanda, İspanya, Amerika gibi ülkelere kaçak yollarla göç eden Afrikalı, Hintli, Çinli, göçmenlerin biroēu iek

³⁰⁸ Adrienne Mayor, the Nessus Shirt in the World: Smallpox Blankets in History and Legend, the Journal of American Folklore, 1955, V.108, N. 427, s. 55-77.

³⁰⁹ Nikiforuk, s. 93-110.

³¹⁰ Nikiforuk, s. 93-110.

virüsü sonucunda hayatını kaybetmiştir. Sadece Amerika Kıtası'nda yarım milyona yakın göçmen çiçek nedeniyle ölmüştür.³¹¹

6. COVID-19

İnsanoğlu; deprem, yangın, sel, heyelan, çığ ve salgın hastalıklar gibi doğa olayları ile mücadelesini ilk çağlardan beri sürdürür. İnsanlığın her döneminde etkili olan bu tür olaylar toplumları değiştirir ve dönüştürür. Veba, kolera, İspanyol gribi, frengi gibi salgın hastalıkların travmaları uzun yıllar boyunca devam etmiştir. Bu travmalara 2019 yılında bir yenisi daha eklenmiştir. Çin'de başlayıp kısa sürede pandemiye dönüşen bu travmatik salgın ise Covid-19'dur.³¹²

6.1. COVID-19'un Ortaya Çıkışı

Çin'in Wuhan kasabasında bir canlı hayvan pazarında ilk olarak başlayan bu hastalık kısa sürede binlerce insanın hastanelere başvurmasına neden olmuştur. Yapılan çalışmalar sonucunda şikâyetlerini dile getiren vatandaşların büyük çoğunluğunun bu pazarla doğrudan veya dolaylı olarak ilişkisi tespit edilmiştir. Zatürre tarzı bulgular sebebiyle ortaya çıktığı sıfır noktasında ilk zamanlarda önlenemeyen bir grip olarak görülmüştür. Ancak 11 Ocak 2020'de Çin'de Covid-19 kaynaklı ilk ölüm vakasının gerçekleşmesiyle durumun vahameti ortaya çıkmıştır. DSÖ'nün 11 Şubat 2020'de yaptığı açıklamada yaşanan bu durumun temel etkeninin 1960'lı yıllarda ortaya çıkan Coronavirüs ailesinden gelen, SARS-COV-2 virüsünün neden olduğu belirtilmiştir. 11 Mart 2020'de SARS-COV-2'nin Wuhan'daki sporadik seyrini aşıp dünyada 113 ülkeyi etkilemesi sebebiyle DSÖ yaşanan durumu pandemi olarak duyurmuştur. Süreç içerisinde DSÖ Çin'i yakın markaja almış ve gelişen olaylar hakkında dünya kamuoyuna gerekli bilgilendirmeleri yapmıştır. 13 Mart 2020'de Dünya Sağlık Örgütü Genel Direktörü Dr. Tedros, basına verdiği

³¹¹ Nurullah Gür, "Köle Ticareti ve Ekonomik Gelişme", *International Review of Economics and Management*, 2014, V.2, N.2, s.49-60.

³¹² Çağlar Kurttaş, "Covid-19 Toplumsal Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Şehir ve Medeniyet Şehir Araştırmaları Dergisi*, 2020, C. 532-540.

demeçte üst solunum yollarına bağlı yüksek ölüm riski olan bir salgının bütün dünyayı risk altında bıraktığını belirtmiştir.³¹³

Durumu ağırlaşan binlerce hastanın hastanelerde uzun süre tedavi görmelerine rağmen sağlıklı bir neticeye ulaşılamaması sonucu Wuhan'da denetimler arttırılmıştır. Dünya Sağlık Örgütü'nün yapmış olduğu analizlerden sonra Wuhan'daki hastaların şikâyetlerine benzer vakalar Tayland'da da tespit edilmiştir. Bu nedenle Dünya Sağlık Örgütü muhtemel bir salgınla karşı karşıyız diyerek bütün ülkeleri acil önlem almaya davet etmiştir.³¹⁴

Kişiler arası temas yoluyla bulaştığı teyit edilen virüs, Wuhan sokaklarını cehenneme çevirmiştir. Nefessiz kalan binlerce Çinlinin içler acısı görüntüsü dünya basınına yansımıştır. Sokakta ölen insanlara doğrudan temasın mümkün olmadığı görülmüştür. Bilim insanları virüs nedeniyle özel ekipmanlı elbiselere ihtiyaç olduğunu duyurmuştur. Çin'i kasıp kavuran bu salgında benzer vakaların komşu ülkelerde de baş göstermesi sonucu dünya kamuoyunun gözü ve kulağı Çin'e yönelmiştir.³¹⁵ Wuhan, Çin veya dünyanın herhangi bir yerinde benzer şikâyetleri olan herkesin acilen sağlık birimlerine haber vermesi gerektiği konusunda uyarılar yapılmıştır.³¹⁶

6.2. COVID-19'un Yayılma Sahası

Çin'de başlayıp İran, İtalya, Hindistan, Pakistan, Türkiye, İspanya, Birleşik Krallık ve dünyanın farklı noktalarında yayılan Covid-19 oldukça hızlı bir seyir izlemiştir. Çin'deki panik, stres, ölüm korkusu dünyanın her tarafında hissedilmiştir. Milyonların ölümüne neden olacak olan Covid-19 virüsü bir uçak seyahati kadar yakın olmuştur.³¹⁷ Dünya Sağlık Örgütü 2020 Ocak ayının son günlerinde acil bir toplantı ilan etmiştir. Bu toplantının temel amacı Covid-19 salgınının yerel ve

³¹³ Çağatay Üstün- Seçil Özçifti, "Covid -19 Pandemisinin Sosyal Yaşam ve Etik Düzlem Üzerindeki Etkileri: Bir Değerlendirme Çalışması", *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, 2020, C.25, Özel S. s.142-153.

³¹⁴ Abdullah Karaca, *Salgın Hastalıklar ve Koronavirüs (Covid-19 Hakkında Önemli Bilgiler)*, Koloni Yayıncılık, İstanbul 2020, S. 53-55.

³¹⁵ Fatih Budak- Şerife Korkmaz, "COVID-19 Pandemi Sürecinde Genel Bir Değerlendirme: Türkiye Örneği", *Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi*, 2020, C. 1, S.1, s.62-70.

³¹⁶ Budak - Korkmaz, s. 62-71.

³¹⁷ Nazan Apaydın, *Corona Covid-19*, Gece Kitapçılığı Yayınları, Ankara 2020, s. 93.

küresel düzeyde oluşturacağı muhtemel krizi ele almaktır. Bilim insanları bu kriz durumunun sadece bir halk sağlığı sorunu olmadığını, aynı zamanda sosyal, toplumsal, dini ve ekonomik bir sorun olduğunu ifade etmişlerdir.³¹⁸

Virüs; nüfus, ekonomi, askeri gelişmişlik, teknolojik güç gibi unsurları gözetmeden birçok yaşam alanında hüküm sürmüştür. Çin'in devasa nüfusunu tehdit altında bırakan virüs, beşerî çalışmaların ve insani unsurun olduğu her yere bulaşmıştır. Çin'in dünya ile olan güçlü ticari ilişkilerinin yanı sıra, küresel ve yerel oyuncuların ilgi odağı olması virüsün yayılmasını hızlandırmıştır. Aynı şekilde Covid-19 Çin ile sürekli etkileşim halinde olan küresel şirketlerin çalışanları aracılığıyla da yaygınlık kazanmıştır. Çin'in ucuz pazar sahasına ev sahipliği yapması nedeniyle, araba şirketleri, fast food restoranları, büyükelçilikler, özel okullar, bankalar, üniversiteler ilk etapta dijital hayata geçmiş ve daha sonra salgının ciddi boyutlara ulaşmasıyla belirli bir süreliğine kapatılmıştır.³¹⁹

Sağlıklı bir toplumun temel argümanları arasında yer alan toplumsal ilişkiler pandemi ile mücadelede önemli aktörlerdir. Keza pandeminin etkilerini azaltmak için teknolojik imkânlar bazen yeterli olmamaktadır. Salgın sürecinde küresel ekonominin başkentleri tarafından bütün teknolojik imkânların kullanılmasına rağmen virüs engellenememiştir. Yapılan özverili çalışmalara rağmen netice alınamaması sebebiyle siyasi rejimlerin tamamı günümüz teknolojik gelişmelerin yeterli olmadığı kanaatine varmışlardır. Bu sebeple pandemiye yaklaşımda sosyolojik bir analiz zaruri görülmüştür. Çünkü Covid-19 pandemisi sadece insan sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yaratmamış aynı zamanda toplumsal yapı ve işleyişte de ciddi hasar bırakmıştır.³²⁰

6.3. COVID-19'un Sağlık Boyutu

Coronavirüs zoonotik kaynaklı bir virüstür ve insanlarda üst solunum yolu enfeksiyonlarına neden olmaktadır. Ancak SARS-COV-2 virüsünün insan bedeninde oluşturduğu tahribat bunun çok üzerindedir. Coronavirüs Alfa, Beta, Gama ve Delta

³¹⁸ Fuat İnce vd; "COVID-19 Krizinin Sağlık Sektöründe Faaliyet Gösteren İşletmeler Üzerindeki Etkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 2021, C. 12, S.30, s.434-445.

³¹⁹ Eren Alper Yılmaz, "Koronavirüs Sonrası Küreselleşme Hareketleri ve Ulus Devletlerin Konumu", *Turkish Study Social Science Dergisi*, 2020, C.15, S.4, s.2221-2226.

³²⁰ Kurttaş, s. 542-543.

olarak dört kategoriye ayrılır. Covid-19’a sebebiyet veren SARS-COV-2 virüsü ise beta grubundandır. Coronavirüs insan nesline aktarımın gerçekleştiği andan itibaren birçok defa mutasyona uğramış ve farklı varyantlar meydana getirmiştir. Çoğunlukla insandan insana aktarımla klinik bulguları ortaya çıkan SARS-COV-2’nin insandan hayvana aktarımının olduğuna dair vaka örneklerine de rastlanmıştır. Virüs, enfekte olan bazı vakalarda asemptomatik seyir izlerken bazı vakalarda ise ortalama 5-6 günlük bir kuluçka süresinden sonra öksürük, balgam, yüksek ateş, nefes darlığı, halsizlik, ishal, bulantı, tat ve koku kaybı gibi semptomlarla baş göstermektedir. Bunun haricinde bağışıklık sistemi zayıf olan veya kronik rahatsızlığı bulunan hastalarda akut solunum yetmezliği veya çoklu organ yetmezliğine de neden olabilmektedir. Bütün yaş gruplarında etkili olabilen Covid-19’u tanılamak amacıyla ağırlıklı olarak PCR testi kullanılmaktadır. Bunun haricinde akciğer grafisi ve bilgisayarlı tomografi de sık kullanılan diğer yöntemlerdendir.³²¹

Covid-19 salgınının hastalarda görülen belirgin semptomları dikkate alınarak yürütülen aşı çalışmaları tüm dünyada hız kazanmıştır. Dünya Sağlık Örgütü’nün verilerine göre 11 Aralık 2020 tarihinden itibaren 28 ülkede Covid-19 aşı çalışmalarının yapıldığı belirtilmiştir. 2020 itibari ile tüm dünyada 9 ayrı kategoride 214 farklı aşı üretilmiştir. Bu aşılardan 52’si klinik fazda, 13’ü Faz 3 aşamasındadır. Farklı ülkeler tarafından Faz 3 aşamasında olan 7 aşının acil kullanımına başlanmıştır. Çin bütün ülkelerden önce Covid-19 aşısını bulduğunu ilan eden ilk ülkedir. Çin’de bulunan aşuya CoronaVac(Sinovac) ismi verilmiştir. Her ne kadar Çin aşısına yönelik bilim insanlarından tepki olmamış olsa da insanlar Covid-19’un hem Çin’de ortaya çıktığını hem de ilk aşının orda bulunmasını eleştirmişlerdir. Çin’den hemen sonra Türk asıllı Alman bilim insanları da bir aşı bulduklarını ilan etmişlerdir. Biontech olarak duyurulan aşı Ocak ayından itibaren COVID-19 tehdidi altında olan insanlara umut olmuştur. Mart ayında ise New York’ta ilaç şirketi Pfizer klinik çalışmalarını Mayıs ayından itibaren tamamlayacağını duyurdu. Sonrasında ise Pfizer iki farklı aşı denediğini ve aşının hastalara antikor kazandırdığını ilan etti. “BNT162b2” kodu verilen BioNTech aşısı kısa süre zarfında dünyanın bir numaralı Covid-19 aşı markasına dönüştü. Çin, Almanya, Amerika, Rusya, İran gibi

³²¹ Abdurrahman Şenyiğit, “Covid-19 Pandemisi, Klinik, Tanı, Tedavi ve Korunma”, *Dicle Tıp Dergisi*, 2021, C.48, Özel Sayı, s. 183.

lkelerden sonra Türkiye’de geliştirilmekte olan 12 aşının olduğu kamuoyu ile paylaşıldı. Erciyes niversitesi’ndeki bilim insanlarının yrttğu inaktif virüs aşısına TURCOVAC ismi verilerek birçok ülkeye ithalatı yapıldı.³²²

6.4. COVID-19’a Karşı Tedbir ve Mücadele

Dünya Sağlık rgt’nün “Covid-19 bir salgındır” açıklamasından hemen sonra yetkililer tedbirlere yönelmiştir. Salgının yayılım noktasının Çin olması sebebiyle alınan tedbirlerin ilk örnekleri Çin’de görülmektedir. Başta Wuhan olmak üzere bütün yaşam alanlarında giriş-ıkışlar yasaklanmıştır. Wuhan’da canlı hayvan pazarını görüntüleyen bütün kameralar titizlikle saatlerce izlenmiştir. Kimliği tespit edilenlerin kapıları demirlerle kapatılmıştır. Dünya basınına yansıyan bu enteresan görüntüler salgının ne düzeyde korkunç bir hastalık olduğunu göstermiştir. Çin hkmeti ulusal düzeyde acil önlem aldığını belirttikten sonra ikinci bir emre kadar ilişkileri askıya aldığını duyurmuştur. Böylece hem kendi içinde hem de küresel düzeyde ticari, sosyokültürel, seyahat, turizm, spor ve sanat alanlarında yapılan çoklu etkinliklerin tamamını ertelemiştir. Kısacası Çin başta olmak üzere bütün ülkeler olası virüs ihtimallerini değerlendirmiş ve kalabalık grupların bir araya gelmemesi için önlemleri had safhaya çıkarmıştır. Gençlerin yüksek enerjiye sahip olmaları sebebiyle oluşabilecek sosyal hareketliliği engellemek için okul ve iş yerleri kapatılmıştır.³²³ Alınan bu önlemler sadece Çin ile sınırlı kalmamıştır. Çin’de yaşanan vakalar ve artan ölümler çok geçmeden İran, Tayvan, Hindistan’da da grldğu için bazı kısıtlamalara gidilmiştir. Her lke stratejik konumuna göre salgının yayılmasını önlemek için bazı kararlar almıştır.³²⁴

Covid-19 vakaları Çin’den sonra Japonya, Tayland, ABD, Güney Kore’de de grlmştir. Bu nedenle bu ülkeler ilk olarak sınırlarını kapatma kararı almıştır. Aynı şekilde Covid-19’un bilindik belirtilerinden zatürre, öksürme, ateş yükselmesi olan bütün hastaların sağlık kurumlarına görünmeleri kararlaştırılmıştır. Sınırları kapatan bu ülkelerde sosyal hareketliliği azaltmak için hafta sonları sokağa çıkma yasağı uygulanmıştır. Vaka oranının artması sonucu toplu taşıma alanları, marketler,

³²² Erdinç Yavuz, “COVID-19 Aşıları”, *Türk Aile Hekimliği Dergisi*, 2020, C. 24, S.4, s. 227-234.

³²³ olak, s. 114-116.

³²⁴ İzzet Erdem, Koronavirüse (Covid-19) Karşı Türkiye’nin Karantina ve Tedbir Politikaları, *Turkish Studies*, 2020, C.15, S.4, s.377-388.

mağazalar, ekmek fırınları, lokantalar vb. sosyal alanlarda yeni yaptırımlar gündeme getirilmiştir. İtalya, İspanya, Fransa gibi ülkelerde ölü sayılarının artmaya başlamasıyla birlikte Avrupa ve Türkiye’de de ülke girişlerindeki hassasiyet arttırılmıştır. Sağlık Bakanlığı ve İçişleri Bakanlığı iş birliğinde düzenlenen kabine toplantısı sonrasında 21 ülke ile olan hava yolu uçuşlarının iptal edilmesi kararlaştırıldı. 21 Mart 2020’den itibaren Çin Halk Cumhuriyeti, İran, Irak, İtalya, İngiltere, İsviçre, Suudi Arabistan ve diğer birçok ülke ile olan tüm uçuşlar durdurulmuştur.³²⁵ Covid-19 virüsünün yayılmasını sınırlamak amacıyla uygulamaya konulan sosyal mesafe, maske ve hijyen kuralları toplumsal düzenin bir parçası haline gelmiş ve bu uygulamalarla toplum yeni bir sürece girmiş toplumsal hayatta “yeni normal” dönem başlamıştır.³²⁶

Yeni normal ifadesi bazı ülkelerde beklenmedik tartışmalara neden olmuş ve çok geçmeden bu ifade siyasallaştırılmıştır. Hamileler, yaşlılar, diyabet ve kronik hastaların maske ve mesafe kurallarına uyma eğilimlerinin, toplumun diğer kesimlerine nazaran daha yüksek olduğu görülmüştür. Hamilelerin yaşadığı travmalar çocuklara ve anne karnında olan bebeklere yansımıştır. Geleceğin sağlıklı neslini korumak adına hamile kadınlara yönelik psikolojik ve manevi destek arttırılmıştır.³²⁷ Covid-19 pandemisinin yayılım hızını kontrol altında tutabilmek amacıyla dünya bütüncül bir dönüşümün içerisine girmiştir. Ülkeler arası sosyal ve siyasal faaliyetler kısıtlanmıştır. Kamu ve sivil sektörde esnek çalışma dönemi başlamıştır. Bu süreçte devreye konulan “Home Office” çalışma sistemiyle virüse yakalanma riski düşürülmüştür.³²⁸ Ülkemizde de stadyum, kafe, alışveriş merkezleri, pazar, hayvanat bahçeleri, ahır ve diğer alanlarda insanların hem birbiriyle hem de diğer canlı varlıklarla olan teması en aza indirilmiştir. Sağlık Bakanlığı’nın talimatıyla hayvansal gıdaların iyice pişirilerek tüketilmesi, kapalı alanların havalandırılması, bağışıklık sisteminin güçlendirilmesi, hastane vb. kalabalık ortamlarda tulum, eldiven kullanımına özen gösterilmesi istenmiştir. Bu durum

³²⁵ Erdem, s. 377-383.

³²⁶ Kemal Ataman vd., COVID-19 Küresel Salgınının Toplumsal Etkileri, *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, 2021, C.78, S.3, s. 235-244.

³²⁷ Mevlüde Alpaslan Arar vd., “Covid-19 Sürecinde Gebelerde Görülen Ruh Sağlığı Sorunları ve Sosyal Destek Algısı”, *Journal of Samsun Health Sciences*, 2021, V.6, I. 1, s. 3-8.

³²⁸ Dilek DulayYangın vd., “Covid-19 Pandemisinde Uzaktan Çalışma: Tespit ve Öneriler”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2021, C.3, S.70, s. 1683-1721.

ülkenin tümünde sosyokültürel faaliyetlerin askıya alındığının bir göstergesidir. Covid- 19 sürecinde sorumluluk alan en önemli kuruluşlardan bir de Vefa'dır. Vefa; yaşlıların, hamilelerin, kanser hastalarının, felç pozisyonunda olanların bütün ihtiyaçlarını güvenli bir şekilde koordine ederek kendilerine teslim etmiştir. ³²⁹ Toplumsal sahanın hemen hemen tarafında dijitalleşme aktif kullanılmıştır. Google Drive- Microsoft Team uygulamaları oldukça tercih edilmiştir.³³⁰

Covid-19'un etki alanına giren en önemli saha sağlık sektörüdür. Covid-19 sürecinde sağlık politikalarında radikal kararlar alınmıştır. Covid-19 salgını öncesinde yıllık bütçe yeterliliği, sağlık hizmetlerine erişimin kolaylığı, sağlık sektöründeki personel sayısı, maske, dezenfektan, eldiven, oksijen tüpleri, yatak sayısı ve hastanelerin yatak potansiyeli adeta yeniden şekillenmiştir. Bu durum gösteriyor ki Covid-19 salgını devletlerin sağlık sistemlerini hazırlıksız bir şekilde yakalamıştır.³³¹

İngiltere, İspanya, İtalya, Belçika, Fransa, Almanya hatta ABD ve Kanada gibi ülkeler sağlık alanında fark edemedikleri eksiklikler nedeniyle adeta şok geçirmişler. Covid-19 salgını uzun yıllardan beri silah ve savunma sanayisine yönelmiş ülkelerin sağlık politikalarında ne kadar eksik kaldıklarını açığa çıkarmıştır. Avrupa ülkeleri Covid-19 sürecinde maske, eldiven, sipernik ve koruyucu tulum gibi malzemeleri üretmede zorlanmışlardır. Bu nedenle Avrupa'daki devletler yıllık milli gelirlerinin çoğunluğunu sağlık politikalarına aktarmışlardır.³³²

Hindistan, Pakistan, Bangladeş, Güney Afrika gibi gelişmişlik düzeyi düşük ülkelerde pandemi daha çok problemi beraberinde getirmiştir.³³³ Covid-19 pandemisi tüm dünyada sağlık altyapısının oldukça kırılgan olduğunu göstermiştir.³³⁴ Covid-19

³²⁹ Mahir Özhan-Mehmet Dağ, *COVID-19 Sosyoekonomik Etkileri*, Gazi Kitabevi Yayıncılık, Ankara 2020, s. 131-149.

³³⁰ Cem Gençoğlu- Metin Çiftçi, "COVID-19 Salgınında Eğitim Türkiye Üzerinden Bir Analiz", *Tarih okulu Dergisi*, 2020, S.46, s.1648-1670.

³³¹ Canan Alev Mevlana-Meryem Karaaziz, "Sosyal İzolasyon, Karantina ve Psikolojik Etkileri", *Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2021, C.3, S.2, s.158-168.

³³² Abdurrahman Yunus Sarıyıldız vd., "Türkiye, Çin, ABD, Fransa Sağlık Sistemleri ve COVID-19 Politikaları", *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, C.10, S.2, s.314-324.

³³³ Didem Daymaz, "Pakistan Sağlık Sisteminin COVID-19 Pandemisine Yanıt", *Toplum ve Hekim Dergisi*, 2022, C.37, S.1, s.4-5.

³³⁴ Ömer Faruk Tekbaş, "COVID-19 Pandemisinde Hindistan", *Toplum ve Hekim Dergisi*, 2021, C.36, S.6, s. 475-479.

sürecinde Sağlık çalışanlarının uzun çalışma saatleri, psikolojik ve toplumsal baskılara maruz kalmaları onları oldukça zorlamıştır. Birçok sağlık çalışanı taciz ve şiddet altında görevlerini icra etmek zorunda kalmışlardır.³³⁵ Batı’da İngiltere, İspanya ve İtalya emekli sağlık çalışanlarını tekrar göreve davet etmişlerdir.³³⁶

Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Kanada, Almanya gibi ülkeler 1960’tan sonra sağlığın dijitalleşmesine önem vermişlerdir. Covid-19 her ne kadar insani unsurlarla bulaşıcılık kazansa da alınan tedbirler salgınla mücadelede oldukça önemli olmuştur. Bu kapsamda fiziksel teması en aza indirmek amacıyla sağlıkta dijital alt yapı uygulanmıştır. Covid-19 sürecinde dijital alt yapının etkin kullanımıyla sağlık çalışanlarının yükleri hafifletilmiştir. Dijital sağlık alanında devreye konulan uygulamalar sayesinde hastalar kısa sürede sağlık bilgilerine erişme imkânını elde etmişlerdir.³³⁷ Brezilya, Japonya ve Rusya’nın ilaç sanayisinde aldıkları aktif dijitalleşme rol vaka seyrinin düşmesini sağlamıştır.³³⁸

6.5. COVID-19’un Toplumsal Etkileri

6.5.1. Demografik Etkileri

İnsanoğlu ilk çağlardan beri zorlu yaşam olaylarına alışıktır. Salgın hastalıklar, depremler, orman yangınları gibi afetler bunlardan bir kaçıdır. Çin’de ortaya çıkan Covid-19 salgını diğer zorlu yaşam olayları gibi tüm insanları doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir. İnsanoğlu Covid-19 salgınını farklı şekillerde değerlendirmiştir. Kimine göre biyolojik silah denemesi, kimine göre ise Tanrı’nın gazabı olan bu salgın çok geçmeden milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur. Çin’de başlayan bu süreç dünyayı hapishaneye çevirmiştir. Korku ve paniğin hüküm sürdüğü Covid-19 günlerinde sağlıklı bir yaşam için pazarlara, hava alanlarına,

³³⁵ Rengin Güvenç- Ersin Baltacı, “COVID-19 ve Sağlık Çalışanlarının Ruh Sağlığı”, *Türk Tabipler Birliği COVID-19 Altıncı Ay Değerlendirme Raporu*, 2020, s. 349-355.

³³⁶ Volkan Yüncü- Yunus Yılan, COVID-19 Pandemisinin Sağlık Çalışanlarına Etkilerinin İncelenmesi: Bir Durum Analizi, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2020, C., S. Ek Sayı, s. 373-390.

³³⁷ Mehmet Yorulmaz, vd., “Dijital Sağlık ve E- Nabız Farkındalık Düzeyi Belirleme Çalışması”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, 2018, C. S.16, S. 3-9.

³³⁸ Şule Batbaylı, “Sağlık Ekonomisi Perspektifinde Seçilmiş Ülkelerin Sağlık Göstergelerinin Değerlendirilmesi”, *International Anatolia Academic Online Journal*, 2022, C.8, S.1, s.43-55.

otobüslere, trenlere, uçaklara, okullara, spor salonlarına, sanat merkezlerine kısıtlamalar getirilmiştir.³³⁹ Dünya Sağlık Örgütü bütün dünyayı sağduyulu, daha anlayışlı ve dayanışmacı bir ruha davet etmiştir.³⁴⁰

Veba, kolera, sıtmadan farklı olarak Covid-19 salgını küreselleşme ile birlikte ivme kazanmıştır. Çin’de sadece ilk haftada resmi rakamlara göre 40 milyon insan karantinaya alınmıştır. Dünya Sağlık Örgütü’nün resmî açıklamalarına göre 2021’in sonlarına doğru sadece Çin ve Hindistan’da 2 milyon insan yüksek ölüm riski altında kalmış ve 500 milyondan fazla insanın hayat standartları olumsuz etkilenmiştir.³⁴¹

Hindistan, Covid-19 salgınında en çok kayıp veren ülkelerden biridir. Covid-19 salgını Hindistan’da fakirliğin ve sefaletin boyutlarını son 50 yılın en üst seviyelerine çıkarmıştır. Dünya Sağlık Örgütü ve Birleşmiş Milletler’in raporlarında Hindistan’da 2 milyona yakın insanın ölümü doğrulanmıştır. Hayatını kaybedenlerin sokaklarda kokmaması için cesetler krematoryumlarda yakılmıştır. Hatta bazı zamanlarda krematoryumlar için yakacak odunların temin edilememesi büyük tepkilere neden olmuştur.³⁴²

Pakistan, Bangladeş, Güney Afrika gibi ülkelerde de demografik yapının değişmesinin önemli nedenlerinden bir tanesi hayat standartlarının oldukça zayıf kalmasıdır. Yeterince düzenli beslenemeyen 2 milyona yakın insan ölüm riski altında kalmıştır. Bunun yanı sıra dünya genelinde sokaklarda kalan çok sayıda insan Covid-19 ile yeni arayışlara yönelmiştir. Market, fırın, kahve, toplu taşıma gibi sosyal alanların yeni bir döneme girmesi onları doğrudan etkilemiştir. Yaşlı ve geçime muhtaç insanlar bu süreçte oldukça zorlanmıştır. Birçok ülkede yaşlılar ikinci planda kalmıştır. Covid-19 insanları adeta kültürlerine yabancılaştırmıştır. Evsiz ve

³³⁹ Paolo Giordano, *Salgın Zamanlarında*, çev. James Cem Yapıcıoğlu, Profil Kitap Yayınları, İstanbul 2020, s. 19-53.

³⁴⁰ Ali Arslan, *Salgın Hastalıkların Tarihi Dönüşümlere Etkisi ve Korona Kartı*, Stratejik Rekabet Yayınları, İstanbul 2020, s. 65-77.

³⁴¹ Asv Prasad, The Resurgence of Black Fungus in the Context of Covid -19 Second Wave Epidemic in India, *Department of Internal Medicine, G.I. T.A.M. Dental college*, 2021, V. 11, I.2, s. 1-11.

³⁴² Ömer Faruk Tekbaş, “India in the COVID-19 Pandemic”, *Toplum ve Hekim Dergisi*, 2021, C.36, S.6, s. 470-480.

barksız gençler arasında uyuşturucu madde kullanımı yaygınlaşmış, fuhuşa yönelen kadın oranında artış görülmüştür.³⁴³

Covid-19 Asya Kıtası'nda olduğu gibi Avrupa Kıtası'nda da benzer etkileri meydana getirmiştir. Avrupa'da yaşlı nüfusun demografik yapısı hızla değişime uğramıştır. Örneğin İtalya, İspanya, Almanya, İngiltere, Portekiz, Yunanistan'da günlük ölü sayısı beklenilenin üzerinde bir seyir izlemiştir. Dağcıoğlu ve Keskin (2020)'in çalışmasında İtalya, Birleşik Krallık, İspanya ve Portekiz'de salgınla birlikte triyaj uygulanmış bu durumun yaşlı nüfusundaki kayıpları artırmıştır. Nitekim Covid-19 sürecinde yaşlı hastalar hastanelere yatırılmaması bu ihtimalleri doğrulamıştır.³⁴⁴ Amerika Birleşik Devletleri tarihinde belki ilk defa böyle bir salgına karşı seferberlik ilan etmiştir. ABD'de 35-50 milyon kişi enfekte olmuştur. Resmi rakamlara göre 2021 yılı itibarı ile 600 bin kişi hayatını kaybetmiştir.³⁴⁵ 2023 yılı itibarı ile de 100 milyondan daha fazla insan Covid-19'a yakalanmış ve 6 milyona yakın insan yaşamını yitirmiştir.

Covid-19 salgını tüm dünyayı etkilediği gibi Türkiye Cumhuriyeti'nin demografik yapısında da önemli sonuçlar doğurmuştur. Covid-19 sürecinde Sağlık Bakanı ve diğer yetkililer tarafından günlük vaka tabloları kamuoyu ile paylaşılmıştır. Hemen hemen her gün kameralar karşısına geçen Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanı kamuoyunu bilgilendirmiştir. Doktorların uyarıları daha çok 65 yaş üstü, kanser hastaları, diyabet hastaları, hamile kadınlar, kalp ve diğer kronik sağlık problemi yaşayanlara yöneliktir.³⁴⁶ Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanı Covid-19 sürecinde hayatını kaybeden vatandaşların yaş ortalamasının 74 olduğunu ve bu oranın % 93'ünün 65 yaş üstü olduğunu açıklamıştır.³⁴⁷ 2023 yılı

³⁴³ Debanjan Banerjee- Prama Bhattacharya, the Hidden Vulnerability of Homelessness In the COVID-19 Pandemic: Perspectives From India, *International Journal of Social Psychiatr*, 2021, V. 67, I. 1, s. 2-4.

³⁴⁴ Basri Furkan Dağcıoğlu-Ahmet Keskin, "Data Comparison of Turkey, Europe, and USA During COVID-19 Process: A Cross-Sectional Study", *Ankara Medical Journal*, 2020, C.2, s. 360-368.

³⁴⁵ Turgut Çılğın, "Socio-Economic Support Policies of Welfare States In The Covid-19 Process: Germany, United States, Denmark", Sweden, *Hacettepe University Journal of Social Sciences*, 2022, V. 4, I. 1, s. 2-35.

³⁴⁶ Zeki Karataş, "Social Impacts of COVID-19 Pandemic, Change and Empowerment", *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 2020, C.4, S.1, s. 7-15.

³⁴⁷ Altuğ Çağatay, "Acil Servise Başvuran Covid-19 Tanısı Almış Hastalarda Vaka Ölüm Oranlarının İncelenmesi (Türkiye'deki Bir Devlet Hastanesi Örneği)", *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2022, C.11, S.1, s. 1-10.

itibarıyla kesin olmamakla beraber Türkiye’de 100 binden fazla vatandaş Covid-19 nedeniyle yaşama veda etmiştir.

6.5.2. İktisadi Etkileri

Covid-19’un iktisadi etkilerinin en belirgin yaşandığı yer Çin’dir. Salgınla binlerce gıda şirketi nitelikli elemanlarını kaybetmiştir. Salgınla beraber küresel pazarlarda söz sahibi olan büyük şirketlerin gıda sevkiyatına yeni düzenlemeler getirilmiştir. Bu düzenlemeler ile birlikte birçok irili ufaklı market, kasap vb. iflas etmiştir. Gıda ürünlerinde yaşanan bu aksaklıklar hammaddeye erişimi zorlaştırmış, stok malların fiyatını yükseltmiştir. Birçok mal depolarda bozulmuş, depolama alanlarının kiralama bedelleri artmıştır.³⁴⁸

Salgının kısa sürede fark alanları etkilemesi toplumsal işleyişin ana mekanizmalarına da yansımıştır. Havacılık sektörü bu alanlardan biridir. Milyarlarca insanın seyahatini kolaylaştıran havalimanlarında park yerleri, oteller, küçük işletmeler virüs nedeniyle üst düzey önlemler almış ve yüksek risk altında çalışmalarını sürdürmüştür. Ancak virüsün yayılmasıyla birlikte sınırlar kapatılmıştır. Hem hava ulaşımını sağlayan şirketler hem de bunlara bağlı alt kuruluşlar uzun yılları kapsayan bazı antlaşmalar gereği çektikleri kredilerin ödemelerini yapamamıştır.³⁴⁹

Covid-19 salgını ulaşım ile birlikte tarım, sanayi, ticaret, finans, turizm, eğitim, spor ve bankacılık gibi birçok sektörün küçülmesine neden olmuştur. Hizmet sektöründeki birçok işletmeci borcunu ödeyememiştir. Dünya genelinde küresel şirketlerin günlük ciroları beklenilenin altına düşmüştür. Bu durum para politikalarına yansımıştır. Faiz lobilerinin eline düşen birçok şirket yüksek faizle borçlanmayı kabul etmek zorunda kalmıştır.³⁵⁰

Covid-19 nedeniyle ekonomik faaliyetlerde yaşanan bu aksaklıklar gelir düzeyini düşürmüştür. Yoksulluk sınırının altında yaşayan toplumsal kesim daha da

³⁴⁸ Aydın- Güner, 161-165.

³⁴⁹ Berke Hopancı, “COVID19 Pandemisinin Havacılık Sektörü Üzerine Etkileri”, *Mühendis ve Makine*, 2021, C.62, S. 704, s. 452-460.

³⁵⁰ Harun Kılıçaslan, *COVID-19: Küresel Pandeminin Ekonomik ve Mali Etkileri*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2020, s 446-458.

yoksullaşmıştır. Bu hızlı geçişleri durdurmak için politikacıların aldığı tedbirlerden ilki turizm sektöründe uygulanmıştır. Konaklama ve yiyecek hizmetleri, kara, deniz ve havayolu taşımacılığı, dünya çapındaki spor takımlarının yaz ve kış kampları, kongre, konferans ve sempozyumlar iptal edilmiştir. Bu durumun turizm sektörünün milyonlarca çalışanını olumsuz etkilemiştir.³⁵¹

Covid-19'un etkilediği bir diğer alan ise tarım sektörüdür. Tarımsal üretim faaliyetleri ülkelerin sosyoekonomik yapılarını güçlü kılmakta ve toplumsal gıda güvenliğinin sağlanmasında önemli bir rol üstlenmektedir. Tarımsal ürünlerin üretim aşamasında yaşanan aksaklıklar kıtlığa neden olmakta ve ülkeleri iç savaş riski ile karşı karşıya getirmektedir. Petrol fiyatlarında artışların yaşanması, gübre ve hammadde fiyatlarının değişmesi gibi ön görülemeyen keskin kırılmalıklar tarım alanında çalışan birçok çalışanın gelecek planlarını ve gelirini etkilemiştir. Bu durum Asya'dan Amerika'ya kadar bütün çiftçilerin yaşam memnuniyetlerini değiştirmiştir.³⁵²

Covid-19 sürecinde geliştirilen politikalar her zamankinden daha hassas olmuştur. Çiftçiler tarımla uğraşmak yerine sağlıklı kalmanın çarelerini aramıştır. Bu haklı tutum üretimi doğrudan veya dolaylı sekteye uğratmıştır.³⁵³ Covid-19 önlemleri kapsamında alınan seyahat kısıtlamaları, sokağa çıkma yasakları gibi önlemler birçok ülkede tarım ürünlerinin ekim zamanını değiştirmiştir. Özellikle mevsimlik işçilerin işgücü talebinin zayıflamasına neden olmuş ve mevsimlik işçilerinin üretim sürecine katılmalarını olumsuz etkilemiştir. Avrupa Birliği ve Schengen Bölgesi'nin kısmen kapatılması, meyve-sebze teminini aksatmıştır.³⁵⁴

Salgın seyahat, turizm, transfer hizmeti, medya, yeme ve barınma hizmetinin yanı sıra sosyal hayatın ayrılmaz bir parçası olan spor sektörü de olumsuz

³⁵¹ Gülşen Yurdakul vd., Üretim ve Hizmet Sektörlerinin Covid-19 Süreci ve Sonrasındaki Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme, *Gaziantep University Journal of Social Sciens*, 2020 Özel Sayı, s. 212-225.

³⁵² Aykut Aydın- Ayşe Güner, COVID-19 Salgının Tarım Sektörü ve Gıda Güvenliği Üzerine Etkisi: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme, *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 2020, C3, S.2, s. 162-169.

³⁵³ Esin Candan Demirkol, "Pandemi Döneminde Küçük Aile Çiftçilerinin Sorunları Üzerine nitel Bir Araştırma : Torbalı Örneği", *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 2022, C.28, S. 1, s.71-74.

³⁵⁴ Muzaffer Akdoğan vd., "Avrupa Birliğinin COVID-19 Yönetimi", *Ekonomi Politika ve Finas Araştırmaları Dergisi*, 2020, C.5, Özel S., s. 44-57.

etkilenmiştir. Dünyanın birçok bölgesinde spor faaliyetleri iptal edilmiş veya ertelenmiştir. Ortaya çıkan toplumsal kriz spor faaliyetlerine katılımı zayıflatmıştır. Bu durum spor pazar endüstrisini ve bu sektörde çalışan birçok meslek grubunu zarara uğratmıştır.³⁵⁵

Tüm bu erteleme ve iptal kararları yalnızca spor müsabakalarıyla sınırlı kalmamıştır. EURO 2020'nin ertelenmesinden sonra futbol, basketbol, voleybol takımlarının sponsorluk veya yayın gelirleri düşmüştür. Bu durum dünya genelinde yapılması hedeflenen birçok uluslararası turnuvaya yansımıştır. Dünya genelinde spor sektörü tahmini olarak 2-3 milyar euroluk gelirden mahrum kalmıştır. Liglerin ertelenmesi ve iptaline karar verilmesi takımları en önemli gelir kaynakları olan medya, reklam, sponsorluk, maç gelirinden yoksun bırakmıştır.³⁵⁶ Bu duruma binaen takımlara getirilen taraftar yasakları iktisadi olarak takımları oldukça önemli zarara uğratmıştır.³⁵⁷

Pandemi sürecinden en çok etkilenen alanlardan biri de eğitim sektörüdür. Covid-19'un yaygınlık kazanmasından hemen sonra neredeyse bütün ülkelerin endişe duyduğu konulardan bir tanesi eğitimde yaşanabilecek olumsuzlukların ortadan kaldırılmasıdır. Pandeminin hemen başlarında okullarda bir araya gelen öğrencilerin sağlık ve psikolojik durumları göz önünde bulundurularak eğitim verilmiştir. Covid-19 salgını, dünyada 200'den fazla ülkenin eğitimcilerini ve eğitim sahasındaki diğer çalışanlarını etkilemiştir. Okulların ve diğer eğitim alanlarının kapatılması, dünyadaki öğrenci sayısının %94'ünden fazlasını dijitalleşmeye yöneltmiştir.³⁵⁸ Covid-19 salgınında yaygınlık kazanan dijital eğitim öğrencilerin sosyal yaşantısını etkilemiştir. Üniversitelerin dijital hayata geçmesi yurt dışında kendini geliştirmek isteyen öğrencilerin moral ve motivasyonlarını düşürmüştür.

³⁵⁵ Dejan Dašić, "The Impact of the COVID-19 Pandemic On Sports and The Sports Industry Proceedings, Book from First International Scientific Conference" *Covid-19 and Challenges of the Business World*, 2021 Belgrad, s. 133-145.

³⁵⁶ Mutlu Türkmen- Arif Sarı, "Covid-19 Salgını ve Spor Sektörüne Etkileri", *International Journal of Sport Culture and Science*, 2020, C.8, S.2, s. 62-66.

³⁵⁷ Ebru Aydoğan, "The Financial Performance of Football Clubs During Covid-19: Case of Turkey", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 2022, S.95, s. 142-148.

³⁵⁸ Sumitra Pokhrel- Roshan Chhetri, "A literature review on impact of COVID-19 Pandemic on Teaching and Learning", *Higher Education for the Future*, 2021, V.8, I.3, s.133-140.

Dijital eğitim; dil okullarını, konaklama alanlarını, özel dershaneleri ve kolejleri iktisadi ve kültürel olarak olumsuz etkilemiştir.³⁵⁹

6.5.3. Sosyokültürel Etkileri

Covid-19 pandemisi küresel anlamda faaliyette bulunan turizm, sanat, spor, eğitim, lojistik, ulaşım, taşımacılık, lokantalar, alışveriş merkezleri ve benzeri birçok alanındaki hareketliliği ilk günlerden beri durma noktasına getirmiştir. Pandemi sebebiyle insanlık yeni adımlar atmak zorunda kalmıştır. Bu yönüyle ilgili olarak en çok merak edilen hususlardan bir tanesi de kontrollü sosyal hayatın yeni dünya düzeninde toplumsal ahengin sosyoekonomik politikalarını, alışılmış gündelik sosyokültürel gelenek ve göreneklerini ne derecede etkileyecek sorusu olmuştur.³⁶⁰

Salgına yakalanan birçok kişinin can vermesi toplumun bütün kesimlerini korkutmuş, herkesi ölüm riski ile baş başa bırakmıştır. Sosyal teması en aza indirmek için yerel ve küresel organizasyonlara ara verilmiştir. Bilim insanları bu organizasyonların sosyokültürel boyutuna da dikkat edilmesi gerektiği uyarısında bulunmuştur. Bu bağlamda bütün ülkeler sosyal ilişkileri kısıtlamaya çalışmıştır. Yeme ve içme kültürü, sanat ve eğlence mekânları, eğitim, spor, turizm ve alışveriş merkezlerinde pandemi kuralları uygulanmıştır bu süreçte toplumsal normların, gelenek ve göreneklerin değişmesi kültürel şok etkisini beraberinde getirmiştir.³⁶¹ Sosyalleşme, dayanışma, kültürleşme ve kültürlenme süreci kişilerarası etkileşimle pekiştirilir. Turistik faaliyetler, spor müsabakaları vb. organizasyonlar vasıtasıyla farklı kültürel unsurlar bir araya gelerek kültürel melezleşmeyi (sentez) meydana getirir. Pandemi sürecinde toplu organizasyonlara kısıtlama getirilmesiyle kişilerarası etkileşimin zayıflaması yeni kültürel birikim oluşumunu da sekteye uğramıştır. Kültürel unsurları barındıran birçok norm Covid-19 karşısında şaşkına

³⁵⁹ Schleicher, s. 5-29.

³⁶⁰ Selameddin Baysal- Kemaleddin Taş, “Covid-19 Pandemisi ve Dijitalleşme: Aile, Eğitim ve Din Kurumları Üzerine Sosyolojik Bir Çözümleme”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 2022, C. 16, S.32, s.101-110.

³⁶¹ M. Yıldırım, “Kültürel Pratikler ve Salgın İlişkisi Bağlamında Covid-19”, *Türküloji Dergisi*, 2020, C.3, S. 101, s. 91-103.

dönmüştür.³⁶² Birden fazla alt kültürün yer aldığı Hindistan, Çin vb. gibi ülkelerde düzenlenen düğünler, spor salonları ve okulların kapanmasına rağmen vaka sayıları her geçen gün artmıştır. Ölülerin diri diri yakıldığı sokaklarda halkın odun ve yakacak başka materyal bulamaması halkı farklı ölüm ritüellerine yöneltmiştir. Hindistan’da sosyal yaşantının merkezine yerleşen Covid-19 birçok sanatsal faaliyetin ana teması olmuştur.³⁶³

Covid-19 yasakları kentlerdeki hengâmeyi sakinleştirmiş, gürültünün önüne geçmiştir. Covid-19 insanları eve tıkarken hayvanlara yeni yaşam alanları açmıştır. Çin’de Bahar Bayramı ertelenmiş, kutlamalar sonraki yıla bırakılmıştır. Covid-19 seyahat yasakları dünyada fast food kültürünü yaygınlaştırmıştır. Covid-19 sağlık çalışanlarını ve dezavantajlı grupları damgalanmaya maruz bırakmış, sokağa çıkma kısıtlamalarına tabi tutulan yaşlıların Covid-19 yayılım zincirini hızlandırıyor düşüncesi onları psikolojik baskılara maruz bırakmıştır. Yaşlıların birçoğu bu süreçte bunalıma girmiş, depresif ilaç kullanımına başlamıştır. Toplumsal hafızadan silinmeyecek pandemi günlerinde yaşlılar yalnızlığa itilmiştir. Avrupa kültüründe yaygın olan yaşlı bakım evlerinin işleyişi bu süreçte aksamış, birçok yaşlı bakımsızlıktan ve tedbirsizlikten hayatını kaybetmiştir. Çadır kent yetersizliği ile yaşlı bakım evlerinin birçoğu seyyar hastane olarak kullanılmış ve yaşlıların sosyal ve hukuki hakları göz ardı edilmiştir.³⁶⁴ Covid-19 sürecinde evsiz insanlara hizmet veren toplumsal kurumların kapatılması yaşlılardaki stresi artırmış birçoğunu alkole ve madde kullanımına yöneltmiştir. Yalnız kalan birçok yaşlının ölüm nedeninin Covid-19 olmadığı anlaşılmıştır.³⁶⁵

Bütün dünyada olduğu gibi ülkemizde de sosyal hareketliliğin önüne geçmek için yetkililer tarafından “Evde Kal Türkiye” çağrısında bulunulmuştur. Ancak şehirde kalmak istemeyen birçok vatandaş virüsten sakınmak amacıyla kiraladıkları

³⁶² Mustafa İnce-Mesut Yılmaz, “The Effect of Extraordinary Events on Social Life and Cultures; An Investigation on the Effect of Covid-19 Outbreak on Turkish Culture”, *International Journal of Cultural and Social Studies*, 2020, C. 6, S.2, s. 564-578.

³⁶³ Bilge Tüzel, “The Experiences of Traditional Craftsmanship in the Process of Covid-19 Pandemic”, *Milli Folklor Dergisi*, 2020, V.16, I, 127, s. 87-93.

³⁶⁴ Çile Maden Kalkan, Potential Impacts of the Covid-19 Outbreak on Urban Quality of Life: The Case of China, | *Journal of Urban Culture and Management*, 2021, V. 14, I.4, s.1283-1293.

³⁶⁵ Nora D. Volkow, Collision of the COVID-19 and Diction Epidemics, 2020, *Annals of Internal Medicine*, V.173, N. 1, s. 61-65.

ikincil konutlara göç etmiştir. Bodrum, Marmaris, Çeşme, Kaş, Bozcaada, Gökçeada, Ayvalık, Datça gibi tatil beldeleri yüksek düzeyde insan hareketliliği ile karşı karşıya kalmıştır. Bu tatil beldelerinin alt yapıları yeterli düzeyde önlem alınmadığı gerekçesiyle birtakım problemleri beraberinde getirmiştir. Bu beldelerde trafik yoğunluğu kısa süreliğine rahatsız edici seviyeye yükselmiştir. Tersine göç olarak da ifade edilen bu süreç Türkiye’de birçok bölgede giderek yaygınlaşmıştır. Hükümetin uzun zamandır planladığı ve desteklediği şehirlerden kırsal alana göç hareketleri Covid-19 sürecinde hız kazanmıştır.³⁶⁶

Kentlerde yaşayan insanların uzun süre evde kalmaları aile içi ilişkileri yeniden şekillendirmiştir. Bütün bireyler için güvenli olan ev ortamı kadınlar ve çocuklar için tehlike oluşturabilecek noktaya ulaşmıştır. Sosyal hayatla zayıflayan aile içi ilişkilerde, pandemi süreci yaşanan tahammülsüzlükleri üst noktaya çıkarmıştır. Bireyler kendi davranışlarını kontrol etme de bazı problemler yaşamıştır. Covid-19 pandemi sürecinde uzun süre evde kalmak kadınların iş yükünü arttırmıştır. Bu süreç cinsiyet merkezli eşitsizliği derinleştirmiştir. Salgınla birlikte okulların ve kreşlerin kapatılması, uzaktan eğitime geçilmesi bütün ev yükünün kadınların omuzuna yüklenmesine neden olmuştur.³⁶⁷

Covid-19 sürecinde birçok aile kirasını verememiş, düzenli beslenememiştir. Kadınlar ev ekonomisine katkı sağlamak maksadıyla el işlerine ağırlık vermiştir. Aile bireylerinin bu denli yoğun çalışması, birbirlerine yeterince zaman ayıramadıklarını göstermektedir. Erkeklerin salgın sebebiyle iş bulamamaları ve kadınların bu süreçte aşırı enerji sarf etmeleri ister istemez aile içi krizi tırmandırmıştır.³⁶⁸ Sosyal hayatın enerjisini dışarıda atamayan eşler moral ve motivasyon düşüklüğü yaşamıştır. Bu durum bireylerin cinsel ilişkilerine yansımıştır. Artan tartışmalar bireyleri aile içinde yalnızlaştırmıştır. Eşler arasında küskünlüklerin artması, onları alkol kullanımına, bahis oynama vb. zararlı

³⁶⁶ Eren Dağlı- Metin Mutlu Aydın, “Şehir İçi Ana Arterlerde COVID-19 Kısıtlamalarından Dolayı Trafik Akımlarında Meydana Gelen Değişimlerin İncelenmesi: Antalya Örneği”, *İdealkent*, 2021, C.,12, S.34, s. 1199-1222.

³⁶⁷ Burcu Ünal- Leyla Gülseren, “COVID-19 Pandemisinin Görünmeyen Yüzü: Aile İçi Kadına Yönelik Şiddet”, *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 2020, S. 6, s. 89-96.

³⁶⁸ Emine Abay- Ayşe Akın, “Covid-19 Salgınında; Dünyada ve Türkiye’de Kadınlara Yönelik Şiddet ve Toplumsal Cinsiyet”, *Sağlık ve Toplum*, 2021, C. 31, S. 3, s.13-17.

davranışlara sürüklemiştir.³⁶⁹ Eşlerin sosyal medya platformlarında gereksiz zaman harcamaları ve birbirlerine karşı ilgisiz tutumları eşler arasındaki saygının yitirilmesine sebebiyet vermiştir. Kadına yönelik şiddet artmıştır. Kadınlar hem fiziksel hem de psikolojik şiddete maruz kalmış ve boşanmalar baş göstermiştir.³⁷⁰

Boşanmaların baş gösterdiği bu zorlu pandemi günlerinde manevi desteğe ihtiyacı olan çocuklar aile bilincinden mahrum kalmıştır. Eşlerin boşanması çocukları yeterli ebeveyn sevgisinden yoksun bırakmıştır. Çocukluk çağında karşılaşılan bu problemlerin, ileride sosyal yaşantıyı olumsuz etkileyebileceği öngörülmektedir. Bu bağlamda Covid-19 ekseninden bakıldığı zaman boşanmış ailelerin çocukları başta olmak üzere dezavantajlı gruplarda büyüyen masum çocukların suça bulaşma oranındaki eğilimleri artmıştır. Covid-19 ile birlikte ülkemizde ve dünyada bazı geleneksel değerlerin ve davranışların yeniden şekillendiği görülmüştür. Covid-19 insanları evlerinde üretime sürüklemiştir. Salgın döneminde birçok vatandaş ekmeği fırından almak yerine evinde yapmayı tercih etmiştir.³⁷¹

Salgın sürecinde toplumsal mekânlarda alışık olunmayan birtakım tedbirlere başvurulmuştur. Otobüs, hastane, postane vb. ortamlarda yan koltuklar boş bırakılmıştır. Dünyanın hemen hemen her yerinde konserler, müzeler, sanat evleri ve galeriler, fuarlar, tiyatrolar geçici olarak kapatılmıştır.³⁷² Bunların yanı sıra Covid-19 salgınına yakalananlara moral ve motivasyon vermek amacıyla düzenlenen seyyar ve dijital konserler önem kazanmıştır. Birçok sanatçı kendi sosyal hesaplarından online konserler vererek hayranlarıyla bir araya gelmiştir. Asker uğurlama kutlamaları yasaklanmış, yemek vermek, mevlit okutmak gibi toplu etkinliklerden kaçınılmıştır. Kültürümüzün önemli parçası olan selamlaşma, tokalaşma, kucaklaşma gibi davranışlar yerini daha çok uzaktan baş selamına bırakmıştır.³⁷³

³⁶⁹ Yunus Kaya –Rabiye Akın Işık, “Covid-19 ile Yaşanan Sosyal İzolasyonun Aile ve Evlilik Yansımaları: Fenomenolojik Bir Çalışma”, *Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care*, 2021, C.15, S.3, s. 512-517.

³⁷⁰ Ünal- Gülseren, s. 91-93.

³⁷¹ Kübra Aşan-Aysun Gargacı Kınay, “Covid-19 Salgın Döneminde Bir Rekreatif Beslenme”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 2021, C.9, S. 3, s. 1662-1675.

³⁷² Mehmet Emin Kahraman, “The Effectt of COVID-19 Outcome o the Culture and Art Organization” *Yıldız Journal of Art and Culture Design*, 2020, V.7, I. 1, s. 9-104.

³⁷³ Şişman, s. 330-343.

6.5.4. Politik Etkileri

Küresel dünyanın karşı karşıya kaldığı Covid-19 virüsü insanlığı her alanda etkilediği gibi politik anlamda da etkilemeyi sürdürmüş, ülkeleri toplumsal ve siyasal değişimlere zorlamıştır. Teknolojik gelişmelerin, haberleşmenin, sosyal medyanın, küresel ticaret kurallarının ve uluslararası etkileşimin olduğu bu bilim çağında devlet politikalarının toplumsal tabanın isteklerine kulak vermemesi gibi bir lüksü kalmamıştır. Covid-19 sürecinde politik hamleler devletlerin prestijini, itibarını ve politik yaptırım gücünü ortaya koymuştur.³⁷⁴

Birçok ülke salgınla mücadele kapsamında sosyokültürel, sağlık, hukuk, politik vb. alanlarda iyileşme çalışmalarına başlamıştır. Covid-19 virüsü Çin başta olmak üzere birçok ülkenin gündelik yaşantısını ve kurumsal çalışmalarını etkilemiş, ülkeleri olağanüstü durumla baş başa bırakmıştır. Salgından etkilenen Asya, Avrupa ve Amerika, Çin'i günah keçisi ilan etmiştir. ABD ve Avrupa ülkeleri tarafından virüsün olası bir biyolojik silah olarak görülmesi dünyayı korkutmuştur. Çin'in, Hubey kasabasında 60 milyon insanın zorunlu olarak evlerine kapatılması anti-demokratik bazı görüntülere sebebiyet vermiştir. Karantina uygulamaları Çin'de bulunan büyükelçilik ve konsolosluk çalışanlarının bir süreliğine yasal haklarından mahrum bırakılmasına neden olmuştur.³⁷⁵

Hükümetlerin yürütme imajlarının zedelenmemesi için kısa süreliğine pratik zekâyâ dayalı aldıkları bağlayıcı kararlar ve uyguladıkları politikalar liderlerin vizyonunu ön plana çıkarmıştır. Bu yönüyle Covid-19 birçok ülkeye ve lidere jeopolitik ve toplumsal anlamda tarihi yeniden şekillendirme fırsatı vermiştir. Covid-19, küresel liderlik ve iş birliği açısından bazı ülkelere güç kaybettirirken beraberinde siyasi anlaşmaların olumsuz bir sürece girmesine zemin hazırlamıştır.³⁷⁶ Birçok ülke salgında yaşanan olumsuz süreci politikaya dâhil etmemek için bazı yasaklar getirmiştir. Bu kararlardan bir tanesi de ölümlerin arttığı ve sağlık hizmetlerinin yetersiz kaldığı Pakistan, Bangladeş, Hindistan gibi Asya ülkelerindeki

³⁷⁴ Osman Ağır, "Covid-19 Sonrası Uluslararası Politikadaki Olası Değişimlere Yönelik Bir Değerlendirme", *Journal of Social Sciences*, 2021, C.31, s.2, s.888-890.

³⁷⁵ Fatma Güngörer, "Covid-19'un Toplumsal Kurumlara Etkisi", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020, S. Salgın Hastalıklar Özel Sayı, s. 393-425.

³⁷⁶ Seyfettin Aslan, "Covid-19 Salgınının Küreselleşmeye ve Ulus Devletlere Etkisi", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 2021, V. 20, I. 80, s. 1735-1748.

internet yasaklarıdır. Bu ülkelerde vatandaşların rejim aleyhine örgütlenmemesi için internet erişimi uzun süreliğine kısıtlanmıştır.³⁷⁷

Birçok ülkede sivil vatandaşlar Covid-19 sürecinde siyasi baskılara olan tepkilerini sosyal medya platformları üzerinden sürdürmüşlerdir. Yerel ve uluslararası sosyal medya platformları Covid-19 sürecinde Çinli yetkilileri büyük zan altında bırakmıştır. Çin sokaklarında hayatını kaybedenlerin haftalarca sokaklarda kalması halkın ayaklanmasına neden olmuştur. Haber kanallarının ve sosyal medya platformlarının Çin aleyhine kullandığı ideolojik ve motivasyonu düşük anti demokratik söylemler Çinli yetkilileri ve vatandaşları olumsuz etkilemiştir. Bu söylemlere ülke liderlerinin de dâhil olması devlet yöneticilerinin karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Covid-19 sürecinde ABD başkanı Donald Trump'ın Covid-19 ve Çin üzerine yaptığı bir söyleşi uzun süre dünya gündemini meşgul etmiştir. Trump'ın sert söylemleri Çinli yetkililer tarafından tepki ile karşılanmıştır. Başkan Trump'ın kutuplaşmayı tırmandıran söylemleri dünya siyasetinde ABD taraftarı birçok ülkenin Çin ile olan ilişkilerini aksatmıştır. ABD ve diğer Avrupa ülkelerinin Covid-19 sürecinde Çinli vatandaşlara karşı yürüttüğü algı operasyonu, nefret söylemlerini yaygınlaştırmıştır. Birçok ülkede Çin lokantalarına ve Çinli vatandaşlara saldırılar baş göstermiştir. Rusya, ABD, Fransa ve diğer Latin Amerika ülkelerinde Çinli vatandaşlara yapılan saldırılar politik ve resmi ilişkilere yansımıştır.³⁷⁸

Çin, Hindistan, Bangladeş, İran, Rusya vb. Asya ülkelerinde vakaların artması ABD ve Avrupa destekli Hristiyan Birliği'ni adeta bir araya getirmiştir. Dünya siyasetinde soğuk savaş döneminden sonra zıt kutuplu yeni bir sürecin oluşması hem yetkilileri hem de sivil vatandaşları endişelendirmiştir. Covid-19 sürecinde birçok ülke sağlık ve sosyal alana yönelirken fırsatçı bazı devletlerin ise askeri ve politik hesaplara yöneldiği görülmektedir. Çok yakın tarihte Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısı ve Ukrayna ekonomisinin Covid-19 ile zayıflaması ABD destekli Avrupa ülkelerini korkutmuştur. ABD ve Avrupa bloğu yeni dünya siyasetinde jeopolitik konumunu ve siyasi itibarını yitirmemek için var gücüyle

³⁷⁷ Üstün-Özçifti, s. 142-153.

³⁷⁸ Turancan Şirvanlı, "COVID-19 Haberlerinde Siyasi Kutuplaşmanın Yansımaları: Hürriyet ve Gazete Pencere Üzerine Bir İnceleme", *Selçuk İletişim Dergisi*, 2021, C.14, S. 2, s. 1008-1027.

Ukrayna ordusunu teçhizat ve milyon dolarlarla desteklemiştir. Bu hamleler iki bloğun rekabet halinde olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu iki zıt kutup güçlerini ve politik ideolojilerini Ukrayna savaşında adeta birbirlerine kenetlemiştir.³⁷⁹

Dünya düzeni Covid-19 ile beraber otoriter, demokratik ve liberal devlet anlayışı söylemlerini tartışmaya açmıştır. Covid-19 sürecinde vatandaşlarını baskılamaya çalışan otoriter devletler, sivil halk ve yöneticileri birbirine yabancılaştırmıştır. Zorunlu kısıtlamalar siyasetin baskıcı yüzünü göstermiş, sivil vatandaşları korku ve paniğe sürüklemiştir. Çin’de apartman ve daire kapılarının demirlerle kapatılması, hürriyetin gaspı şeklinde tezahür görmüştür. Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri Çin’deki bu olup biteni insan haklarına aykırı bir tutum şeklinde değerlendirmiştir. Bu görüntüler Çin hükümetine ambargo ve siyasi reflekslerin gösterilmesine kapı açmıştır.³⁸⁰

Çin, pandeminin gizliliğini ihlal eden bazı sosyal medya fenomenlerini cezalandırmış ve verdikleri bilgilerin gerçekliğini inkâr etmiştir. Öyle ki haber kanallarında farklı şeyler yansıtılırken sosyal medya aracılığıyla farklı görüntülerin servis edilmesi bilgi kirliliğini doğurmuş ve birçok devlet bu sebeple yasal düzenlemelere başvurmuştur. İnfodemik bilgiler hükümetler arasında yapılan ticari, sanat ve sosyokültürel ilişkileri sekteye uğratmıştır. Ülkelerin birbiriyle olan diplomatik söylemleri gittikçe sertleşmiş ve bu dil vatandaş ile olan ilişkilerine yansımıştır.³⁸¹

Çin Halk Cumhuriyeti aleyhinde dış siyasette yürütülen karalama propagandaları mevcut Çin yönetimini uluslararası düzeyde tedbirler almaya yöneltmiştir. Bu doğrultuda Çin’in 2017’de Cenevre’de DSÖ ile imzaladığı mutabakat dikkat çekicidir. “Sağlık İpek Yolu, Kuşak ve Yol Girişimi (KYG)” olarak tanımlanan bu mutabakatın hedefinde küresel ölçekte bir toplum sağlığı yapılanması oluşturmaktır. Yapılan anlaşma içeriğine göre sağlık kapasiteleri ve tıbbi sistem geliştirilecek, bulaşıcı hastalıkların önlenmesi ve kontrolüne yönelik

³⁷⁹ Ağır, 2021, s. 887-895.

³⁸⁰ İbrahim Arslan- Soner Karagül, “Küresel Bir Tehdit (COVID-19 Salgını) ve Değişime Yolculuk”, *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2020, S. 10, s. 16-36.

³⁸¹ Gözde Alpyıldız-Dilek Aslan, “Yeni Koronavirüs Hastalığı (Covid-19) İle İlgili Yanlış Bilgilerle Mücadele”, *Mersin Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2020, C.13, S.3, s. 458-461.

alışmalar yapılacak, personel eğitim ve değişimi, afet yardımı, geleneksel ilaç üretimi ve sağlık eğitimi konularında uluslararası düzeyde bir iş birliği sağlanacaktır. KYG anlaşması doğrultusunda Çin Halk Cumhuriyeti pandemi sürecinde 170'ten fazla ülkeyle deneyimlerini paylaşmış, 4 uluslararası örgüte ve 89 ülkeye yardım sağlamış, 24 ülkeye tıbbi uzman göndermiştir. Pandemiyle mücadelede Çin'in yürüttüğü bu yumuşak g politikalarına karşın ABD'nin lider pozisyonunda olmak yerine Çin'i sulamının ötesine geçememesi, Çin'e uluslararası g siyasetinde imaj ve merkezi statü kazandırmıştır. Bunun haricinde Çin'in G-20 liderler zirvesinde vurguladığı ortak kader topluluğu vurgusuyla politik, kültürel, ekonomik, güvenlik, kültürel vb. alanlarda küresel ölçekte kalkınmayı hedefleyen bir politika formülasyonuna dikkatleri çekmiştir. Görülen odur ki liberal ve demokratik ABD'nin, pandemi sürecinde aldığı darbelerle kırılganlığı artmış; yeni dünya düzeninde otoriter imajı zedelenmiştir.³⁸²

Covid-19 süreci, düzensiz göçmenleri ve mltepleri olumsuz etkilemiştir. Dezavantajlı grupların sığınmaya çalıştıkları ülkelerde hak ihlalleri ortaya çıkmıştır. Düzensiz göçmenler, yakalanma korkusuyla ölümle burun buruna gelmişlerdir. Düzensiz göçmenler zaman zaman güvenlik görevlileri ile sokaklarda atışmışlardır. Meksika ve Panama vatandaşlarının Amerikalı askerler ve sivillerle çatışmaları bu durumun açık örneklerindendir. Meksika'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne göç eden birçok göçmen sert hava koşulları nedeniyle soğuktan donarak hayatlarını kaybetmişlerdir. Meksika'da politik olaylar sonrasında hükümet özel yolsuzluk planlarını uygulamıştır. Bu planlamaların amacı Meksika'da gençlerin suça karışmalarının önüne geçmektir. Yeni bayındırlık sahaları oluşturulmuş ve çetelerin gençler üzerindeki etkileri azaltılmıştır. Dahası Meksika'nın yarattığı bu politik ve sosyoekonomik iş sahalarına karşın Trump yönetimin göçmenlere olan politik hamlelerini de kısa sürede etkilemiştir. Trump yönetiminin hamleleri bazı politik adımların atılacağı korkusunu beraberinde getirmiştir. Öyle ki Amerika ve Meksika arasında sertleşen politik söylemler savaşa kapı aralamıştır.³⁸³

³⁸² Nilgün Elikk Yıldıırım, "Çin'in Covid-19 Mücadelesi: Sağlık İpek Yolu Ve Küresel Propaganda Savaşları", *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2021, C.10, S.1, s. 115-126.

³⁸³ Oswald Spring, "Meeting the Covid-19 Pandemic: Complex Health, Socioeconomic, Gender, and Cultural Nexusses in Mexico", *Medical Research Archives*, 2023, V.11, I.8, s. 2-9.

Covid-19 salgınının politik etkileri bazı ülkelerin işleyişine negatif yansırken bazı ülkelerin işleyişini de çok az etkilemiştir. Bu bağlamda Türkiye, Covid-19 sürecinde vatandaşlarıyla politik hamleleri tutarlı bir şekilde sürdüren nadir ülkelerden bir tanesidir. Her ne kadar Türkiye'nin nihai başarısı virüsün yayılmasını engellemeye yönelik olduğu söylenilse de atılan politik hamleler, yapılan koordinasyonlar ve dayanışmalar Covid-19 karşısında başarılı bir sürecin izlenildiğini göstermiştir. Toplumsal bilinçlendirme çalışmalarına yönelik dijital eğitimler verilmiştir. Ayrıca ulaşım ve dolaşımın kısıtlanması kararları alınmıştır. Covid-19 sürecinde esnafa yardım ödeneğini içeren bazı maddeler mecliste kabul edilmiştir. Bu nedenle ekonomik önlemler ve sosyal düzenlemelere yönelik genelgeler 81 il valiliğine gönderilmiştir. Valilikler vatandaşların huzur ve sükûneti için kolluk kuvvetleri ile denetimlerini sıklaştırmıştır.³⁸⁴

³⁸⁴ Abdulmenaf Turan- Hicran Hamza Çelikyay, “Türkiye’de Kovid-19 ile Mücadele: Politikalar ve Aktörler”, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 2020, C.3, S. 1, s. 1-25.

2. BÖLÜM

OLAĞANÜSTÜ SOSYAL OLAYLAR VE SALGIN HASTALIKLAR BAĞLAMINDA DİNİ BAŞA ÇIKMA

Yaşam pozitif ve negatif safhalarıyla bir bütündür. Yaşam sürecini belli başlı amaçlar doğrultusunda tüketen birey varoluşunu ve ruhsal yaşamını güçlü bir şekilde korumaya çalışır. Bu vesile ile birey, bazı duygu ve düşüncelerden yoksun kalmak istemez. Ancak güçlü tutulmaya çalışılan duygu ve düşünceler her daim istenilen şekilde yönetilemeyebilir. Birey duygu ve düşünce dünyasında nasıl ki mutlu ve huzurlu ise bazı zamanlarda da stresli durumlarla karşılaşması muhtemeldir. Örneğin; sevdiği bir yakınının hayatını kaybetmesi, bir dostunun kaza geçirmesi, girdiği bir sınavda başarısız olması, hayalini kurduğu bir arabayı alamaması gibi durumlar strese sebebiyet vermektedir. Yaşanılan bu vahim ve üzücü durumları anlamlandırmada zorlanan birey, travmatik bir süreç içerisine girmekte ve akliselim düşünemediğinden olaylar karşısında kontrolünü kaybetmektedir. İnsanoğlu karşı koyamadığı çevresel ve doğa olaylarında kendisini aniden stresli hayatın içerisinde görebilmektedir. Tsunami, deprem, orman yangınları, sel, fırtına, savaş ve salgın hastalıklar kitlesel travmatik olaylardır. Bu tür olayların, yaşam seyrini değiştirme potansiyelleri yüksektir. Birey, yaşam sürecinde karşılaştığı bu zorlukların üstesinden gelebilmek ve yaşamını kontrol altına alabilmek adına bir takım akli ve ruhsal tedavi arayışına yönelmektedir. Din, bu yönelmelerin ana merkezinde yer almaktadır. Bu vesile ile insanlar başa gelen musibetleri, yaşadıkları zorlukları Tanrı'nın emir ve buyruklarına sığınarak kendilerini daha güvende hissetmektedirler. Din olgusu, insanları zorlu günlerinde mutlu eden, kendilerine öz güven kazandıran önemli bir fonksiyondur. Zorlu yaşam olaylarında dinî inançlar yaşanan stresin önüne geçebilmektedir. Din; çaresizlik, korku, kaygı durumlarında insanların duygu ve davranışlarına yardımcı olabilmektedir. Örneğin insanların Tanrı'ya yönelmeleri,

dua etmeleri, duygularını ibadet aracılığıyla davranışa yansıtma olaylarla başa çıkma yöntemlerini kolaylaştırmaktadır.³⁸⁵

1. BAŞA ÇIKMA KAVRAMI

Stres kavramı bilimsel literatürde ilk olarak Hans Selye tarafından kullanılmıştır. Stres; kişilerin iç ve dış uyarıcılara karşı verdiği zihinsel, duygusal ve davranışsal tepkilerdir. Selye, strese karşı içeriden ve dışarıdan baskı uygulayan uyaranların fazla olması nedeniyle bireyin oldukça zorlandığını ifade eder. Birey, stresin üstesinden gelebilmek için savunma mekanizmalarını devreye koyar.³⁸⁶ Bu savunma mekanizmaların en önemli nedeni ise olayların üstesinden gelmektir. Yani herhangi bir zorlu yaşam olayında stres yaratan kaynaklarla mücadele etmek ve onlarla başa çıkmaya çalışmaktır. Lazarus ve Folkman başa çıkma durumunu sadece belli bir kategoride ele almamaktadır. Stres yaratan olayları bireyin iç ve dış dünyadaki yansımalarından yola çıkarak değerlendirmektedir. Stres yaratan durumları kontrol etmek, gerginlikleri azaltmak maksadıyla bireyin tüm çabaları aslında bir başa çıkma durumudur. Lazarus ve Folkman bu durumu bireyin olaylar karşısında gösterdiği bilişsel ve davranışsal tüm gayreti olarak değerlendirmektedir.³⁸⁷

1.1. Psikolojik Açıdan Başa Çıkma

Selye (Stress In Health and Disease) göre; stres kavramı toplumda her ne kadar birçok insan için farklı anlamlar ifade etse de gündelik hayatımızın bir parçası olmaktan öteye gidememektedir. Bu nedenle stres kavramı birçokumuzda farklı problem, duygu ve tepkilerin sergilenmesine neden olmaktadır. Selye, stres durumuna açıklık getirmek için çeşitli örnekler vermektedir. Malını ve sahip olduğu lüks yaşamı kaybetme korkusu yaşayan bir iş adamının, trafikte kavgaya karışmak

³⁸⁵ Ali Ayten- Zeynep Sağır, Dindarlık, “Dini Başa Çıkma ve Depresyon İlişkisi: Suriyeli Sığınmacılar Üzerine Bir Araştırma”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, C. S.14, s. 5-12.

³⁸⁶ Ferda Şule Kaya, “Kent Yaşamı Memnuniyeti, Stresle Başa Çıkma ve Yaşam Doyumu İlişkisi: İstanbul Örneği”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2019, C.3, S.2, s.326-336.

³⁸⁷ Richard S. Lazarus – Susan Folkman, *Stress Appraisal and Coping*, Library of Congress Cataloging in Publication Data, Newyork, 1984, s. 55-70.

üzere olan bir bireyin, tıbbi müdahaleden önce nasıl acı çekeceğini düşünen bir hastanın verdiği tepki stres ile açıklanabilmektedir.³⁸⁸

Kişilerin sosyal hayatta karşılaştığı bu tür hadiseler sosyal, psikolojik ve fiziksel olarak etkilenmelerine yol açar. Bu etkiler bireyde bitkinlik, yorgunluk, bıkkınlık, tükenmişlik vb. belirtileri ortaya çıkarır. Dolayısıyla bireyin sosyal hayatı olumsuz etkilenir. Bütün bu yaşananlar bireyi derin ve sarsıcı stres faktörü altında bırakır. Bu bağlamda bireyin problem çözme kapasitesi zayıflar ve birey problemi yeteri kadar kontrol altında tutamaz. Olayları anlamlandırmada zorlanan birey ruhsal ve psikolojik olarak zayıf kaldığını kabul eder ve olaylara çözüm arayışına girer. Başa çıkma mekanizması bu olumsuz duygu ve düşüncelerin önüne geçmek için bu süreçte anlam kazanır.³⁸⁹

“Başa Çıkma” kavramı Webster Sözlüğü’nde “değiştirmek” manasıyla tanımlanır. Başa çıkma daha çok “Birtakım sorunlar, problem ve zorluklarla mücadele etmek, bu tür zorlukları kontrol altına almak veya üstesinden gelmeye çalışmak” şeklinde ifade edilir. Latince’de “Colpus” kelime kökünden türetilir. Başa çıkma; bireyin dayanma gücünün yetersizliğini ifade eder. Birey stresli, travmatik, yıkıcı, derinden sarsıcı olaylarda duygularını pozitif yönde muhafaza etmeye çalışır. Başa çıkma sönmüş veya yok olma aşamasındaki amaçların canlı tutulmasını sağlayan çoklu bir süreçtir.³⁹⁰

İnsanoğlunun problemlerle mücadele etme çabası varoluşuyla başlamıştır. Birey, sosyal bir varlık olarak başına gelen musibetlerle başa çıkmayı ve psikolojik olarak kendini daha iyi bir düzeye taşımayı her daim amaç edinmiştir. Bu mücadele serüveni bilinçli yapıldığı gibi bilinçsizce yapıldığı da olmuştur. Ancak başa çıkma kavramına yüklenen psikososyal yaklaşımların bilimsel boyutunun pek eskiye dayandığı söylenemez. Başa çıkma ile ilgili yapılan ilk bilimsel çalışmalar 1960 - 1970’li yıllara dayanır. Richard Lazarus ve Susan Folkman’ın en önemli eserlerden

³⁸⁸ Hans Selye, *Health and Disease*, Library of Congress Cataloging in Publication Data, London, 1907, s. 130-145.

³⁸⁹ Yahya Turan, “Yalnızlıkla Başa Çıkma: Yalnızlık, Dini Başa Çıkma, Dindarlık, Hayat Memnuniyeti ve Sosyal Medya Kullanımı”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 2018, C.22, S.1, s. 395-397.

³⁹⁰ Turan, s. 395-398.

biri olan ve 1966 yılında yayınlanan *Psychological Stress and the Coping Process* adlı çalışma stres ile başa çıkma ilişkisini ele alır.³⁹¹

Başa çıkma; stres atmosferi içerisine sürüklenen bireyin sergilediği tehlikeli davranışların tedavi sürecidir. Birey, stres atmosferine dâhil olmamak için var gücüyle direnir. Bu direnç duygusal, bilişsel, davranışsal boyutta etkisini gösterir. Diğer bir manada başa çıkma, stresli durumların sebebiyet verdiği içsel ve dışsal baskı ile oluşan problemleri azaltmak için sarf edilen bilişsel ve davranışsal çabadır.³⁹²

1.2. Sosyolojik Açıdan Başa Çıkma

Sosyal destek kavramı sosyoloji literatüründe ilk kez 20. yy. da anlam kazanmıştır. Modern sosyolojinin önemli isimlerinden biri olan Fransız Sosyolog Emile Durkheim'ın bireyin sosyal yönünü ele alan çalışmaları bulunmaktadır. Durkheim'e göre bireyin ait olduğu toplumla her daim uyum halinde olmaması muhtemeldir. Bireyin muhtemel sosyal uyumsuzluk sürecini psikolojik açıdan inceleyen Durkheim, birey ve toplum arasında yaşanan anlaşmazlıklar, uyumsuzluklar ve kopukluklar için "İntihar" isimli eseri kaleme almıştır. Durkheim, Almanya'da intihar vakalarını araştırırken erkeklerin kadınlara göre intihara daha meyilli olduklarını görür. Fakir bireylerin zenginlere oranla yüksek risk kategorisinde yer aldıklarını savunur. Benzer şekilde Protestan mezhebine bağlı bireylerin Katolik mezhebi mensuplarından daha fazla intihara yöneldiğini tespit eder.³⁹³ Durkheim çalışmasında uyumsuzlukların bireyi yüksek risk altında bıraktığını savunmaktadır. Birey ile toplum arasında sosyokültürel uyumsuzluğa neden olan birçok faktör bulunmaktadır. Dil, inanç, siyasi tutum, etnik unsur, statü gibi davranış ve düşünce kalıpları savunulan bu durumun örnekleri arasındadır.³⁹⁴

³⁹¹ Lazarus – Folkman, s. 5-10.

³⁹²Süleyman Abanoz, "Türkiye'de Yapılan 'Dini Başa Çıkma' Konulu Araştırmalar Hakkında Bir Değerlendirme", *Eski Yeni Yayınları*, 2020, C. S. 40, s. 407-419.

³⁹³ Emile Durkheim, *İntihar*, çev. Özer Ozankaya, Cem Yayınları, 2021, İstanbul, s. 25-40.

³⁹⁴Koray Korkmaz- Cengiz Özbesler, "Sosyal Hizmet Öğrencilerinin Farklılıklara Saygı Düzeyleri ile Toplumsal Cinsiyet Algıları Arasındaki İlişki", *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, 2022, C. 3, S.33, s.867-875.

Günümüz insanının modern dünyada birçok risk faktörüyle baş başa kaldığını ifade eden sosyolog Beck, risklerin kaçınılmaz olduğunu açıklamaktadır. 15 ve 16. yy. dan sonra dünyada yeni toplumsal hareketliliklerin arttığına değinen Beck; yeni kapitalist pazarların, oluşumların ve çok uluslu şirketlerin sosyokültürel hayatı tehdit ettiğini savunur. Bu yeni kurumların ve fırsatların kişiler arası sosyal ilişkileri zedelediğini vurgulayan Beck, toplumun asırlık gelenek ve göreneklerinin çatıştığını belirtir. Günümüz toplumlarında bireyin hem manevi hem de iktisadi bağlamda doğrudan veya dolaylı olarak pek çok riskle bilinçli veya bilinçsiz karşılaşabilme ihtimalinin oldukça yüksek olduğu hesaba katıldığında stres, insanın yaşamında giderek merkezi bir konuma yerleşir.³⁹⁵

Stehr ve V. Ericson (1992) araştırma sonuçlarına göre dünyadaki toplulukların küresel koşullardaki uyum ve adaptasyonlarının giderek felaket bir hal aldığı dile getirir. Sanayi toplumunda yeni fırsatlar bireyin kimliğini ve aile ilişkilerini derinden etkiler. Sosyal hayatta bireyin yaşam akışı, şahsi düşünce dünyası daha da radikal bir hal kazanır.³⁹⁶

Sosyolojik açıdan bakıldığı zaman çok boyutlu stres kaynağı olan toplumun büyük kesimini ilgilendiren küresel meseleler yerel ve kişisel meseleler haline dönüşmektedir. Bireyin bu olaylar karşısında mücadelesini sürdürdüğü gibi toplumun geneli de bu gelişmelere kayıtsız kalamamaktadır. Toplumun kayıtsız kalamadığını açıklayan bu meseleler İlk Çağlardan günümüz bilgi çağına kadar toplumu etkileyen doğal ve beşerî olaylardır. Savaşlar, depremler, kuraklıklar, yangınlar, terör saldırıları, ırkçı söylemler, etnik ve mezhep çatışmaları, spor müsabakalarında fanatik ve holigan saldırganlıklar, mülteci ve göçmen sorunları, masum ve kimsesizlere yapılan zulümler, uçak kazaları, toplumda infial uyandıran tecavüz veya cinayet vakaları gibi fiziksel saldırılar tehdit edici unsurlar olmuştur.³⁹⁷

Yaşanan bu olaylar toplumun birçok kesimini travmatik stres, korku, bunalıma sürüklemiştir. Bu arayışlar, toplumsal denetim mekanizmalarını

³⁹⁵ Ulrich Beck, *Risk Society, Towards a New Modernity*, SAGE Publication, 2005, London, s. 31-41.

³⁹⁶ Nico Stehr – Richard V. Ericson, *The Culture and Power of Knowledge: Inquiries into Contemporary Societies*, Library of Congress Cataloging in Publication Data, Newyork, 1992, s. 178-179.

³⁹⁷ Naci Kula, “Deprem ve Dini Başa Çıkma”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2021, C. 1, S.1, s. 234-245.

aksatmıştır. Zira bu tarz derin ve korkutucu hadiseler karşısında toplum her zamankinden daha fazla direnç göstermiştir. Toplumsal şuur ve iş birliği infial uyandıran bu tarz olaylarda ortak akla ve sağduyuya ihtiyaç duymuştur.³⁹⁸ Günümüzde temel bir argüman olarak görülen sosyal medya vb. iletişim kanalları asayişin muhafazasında veya bozulmasında etkin rol oynamaktadır. Bu argümanlara ve temel hürriyeti kısıtlayıcı, refleks verici, kültüre aykırı olaylara son derece dikkat edilmelidir.

Yukarıda verilen örneklerden anlaşıldığı gibi kültür bireyleri bir arada tutan, ortak değerleri paylaşan en hassas olgudur. Kültür; gelenek, görenek ve normların bütünüdür. Bu normlar, toplumsal asayişin sağlanmasında oldukça önemli bir role sahiptir. Bu nedenle travmatik ve stres verici yönü olan hadiselerle başa çıkmada kültür oldukça etkili bir araçtır.³⁹⁹

Sosyolojik olarak başa çıkmada bahse konu olan bir diğer faktör ise toplumsal bütünleşmeyi canlı kılan mekanik değerlerdir. Sosyal dinamiğin unsuru olan din, ahlak, eğitim gibi unsurlar toplumsal birlikteliği bozacak her türlü kriz, savaş, afet, taciz, hırsızlık gibi durumlarda dayanışmacı bir tavır sergilenmesini sağlamaktadır. Sosyal yapının birlikteliğini güçlü tutan bu kritik normlar oldukça esnektir. Problemlerin üstesinden gelmek için bu esnek argümanların oldukça güçlü fonksiyonları bulunmaktadır.⁴⁰⁰

1.3. Başa Çıkma Türleri

Hayatta stres oluşturan birçok olayla zaman zaman karşılaşılır. İnsan, bazen strese neden olan olayları kolayca atlatır. Bazı zamanlarda ise stresi ortadan kaldırmak için stratejilere yönelir. Uygulanan stratejiler kişilerin bilgileriyle doğru orantılıdır. Bilgi ve kabiliyetini akılcı bir biçimde güçlü kullanan kişiler olayların üstesinden kolay gelir. Ancak bireyler her zaman bu kadar şanslı olmayabilir.

³⁹⁸ Ejder Okumuş, *Afetleri Çok Yönlü Okumanın Önemi, Küresel Salgınlara Farklı Bakışlar (Psikolojik, Sosyolojik, Dini, Kültürel, Hukuki ve Siyasi Analizler)*, Eski-Yeni Yayınları, Ankara, 2020, s. 21-23.

³⁹⁹ Rosamund Bllington vd, *Culture and Society: A Sociology of Culture*, British Library Cataloguing in Publication Data, London, 1991, s. 15-48.

⁴⁰⁰ Lısa F. Berkman-Ichiro Kawachi, *Social Epidemiology*, Oxford University Press, Oxford, 2020, s. 39-79.

Karşılaşılan zorlu problemler bireyleri bazı sorulara yöneltir. Bireyler bu esnada “Bu problem veya sorun benim için herhangi bir anlam ifade ediyor mu?” ya da “Bu problem benim için ne ifade ediyor?” şeklinde sorgular. Problem eğer ki birey için sanılandan daha vahim bir durumun habercisi ise birey bu durumun ihtimallerinin üzerinde durur. Birey, stres yaratan kaynaklarla yaklaşır ve kendini problemlerin içerisinde bulur. Bu problemlerle baş etmede amaç ve yöntem geliştirir. Bireyin bu süreçte temel hedefi strese mahal veren kaynağa ulaşmaktır. Bu amaç; problemin zarar verici olup olmadığını anlamlandırmaktadır. Stresin boyutu ve problemin durumuna göre birey çözüm arayışına girmektedir. Aksi halde problemle başa çıkma aşamasında, korku ve stresin üstesinden gelemeyeceğini anlayan birey, problemi görmezlikten gelmekte ve bu şekilde problemden uzaklaşmaktadır.⁴⁰¹

Baş çıkma anlayışının problem odaklı yönü olduğu gibi duygu odaklı yönü de bulunmaktadır. Duygu odaklı başa çıkma; bireyin muhtemel olaylarda, strese neden olan etkenleri fark etmesi ve doğrudan müdahale etme cesaretine sahip olmasıdır. Birey, stresli durumu değiştirmek için problemden kaçınmayı tercih etmektedir. Problemlerden kaçınmanın ana nedeni ise ‘problemi çözmenin mümkün olmadığı’ anlayışıdır. Bu şekilde stres azaltılarak ortadan kaldırılmaktadır.⁴⁰²

Stresle karşılaşan kişiler duygularının veya sıkıntılarının biçimlendirilmesini istemektedirler. Ancak bazen duygusal olarak kendilerini olaya dâhil etmezler. Böyle durumlarda olayın üstesinden gelmek için olay kabullenilir. Birey olay anında kendini korumanın ve sorumluluğu kabullenmenin daha faydalı olacağını düşünür.⁴⁰³ Duygu odaklı başa çıkmada anlaşılan odur ki kişi üstesinden gelemeyeceği problemlere yönelmeyi tercih etmemektedir. Hatta kişi sakınmak için olayları göz ardı eder. Böyle bir tutum kişiyi stresten uzaklaştırır. Aksi halde kişi baş edemediği durumları inkâr etmek zorunda kalır.⁴⁰⁴

⁴⁰¹ Abanoz, s. 407-429.

⁴⁰² Cansu Tosun, Travma Yaşantısına Sahip Üniversite Öğrencisi Kadınların Demografik Özellikleri, Kolektif Başa Çıkma Tarzları ve Profesyonel Yardım Arama Çalışmaları, *Trabzon Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Çalışması*, Trabzon, 2020 s. 27-28.

⁴⁰³ Ebru Basut, “Stres Başa Çıkma Erogenlik”, *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 2006, C.13, S.1, s. 31-35.

⁴⁰⁴ Şebnem Aslan-Şerife Güzel, “Duygusal Zekâ, Problem Odaklı Stresle Başa Çıkma, İyileşme ve Duygusal Tükenme İlişkileri”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2018, C. 16, S.31, s. 59-72

1.4. Sosyal Destek ve Başa Çıkma

Birey, zaman zaman toplumsal dışlanmaya itilmesine rağmen toplumun temel fonksiyonlarıyla çatışmak istemediği için içinde bulunduğu toplumla barışık olmayı tercih eder. Bu bağlamda birey, kaliteli ve nitelikli bir toplumun nitelikli bir ferdi olmak için üstün düzeyde çaba sarf eder. Bu çabanın pozitif yönü olduğu gibi negatif yönü de mevcuttur. Bu etkin çatışma yöntemi zaman zaman çeşitli problemler doğurur. Bireyin mensubu olduğu topluma kendini ait hissedebilmesi, toplumsal konumunu belirler. Toplumsal hayatın yıprattığı birey, çevreden sosyal destek alarak olup biteni anlamlandırır. Böylece kırılgan taraflarını manevi destek alarak onarır. Bireyi toplumdan uzaklaştıran pek çok stres faktörü vardır. Bireye baskı uygulayan ve hem yakınlarıyla hem de farklı çevrelerle çatışmaya sürükleyen stres kaynaklı problemler sosyal dayanışmayı güçlendirir. Bu problemleri kısa süreliğine bertaraf etmek için dayanışmaya her daim ihtiyaç duyulur.⁴⁰⁵

“Sosyal Destek” kavramı, 1960’tan 1970’li yılların sonlarına doğru irdelenir. Sosyal destek kavramının temel verileri formal ve informal destek kaynakları şeklinde ele alınmaktadır. Formal destek verileri; resmi kurum ve kuruluşlar bünyesinde hizmet veren, yasal koşullar dâhilinde işleyişlerini sürdüren sivil toplum kuruluşları ve gönüllü kuruluşlardır. İnfomal sosyal destek kavramı ise sosyal hayatta yakın olduklarımız, daha samimi ve daha fazla zaman harcadığımız, sık görüştüğümüz kimselerden herhangi bir şekilde aldığımız kaynak veya sosyal destek şeklidir.⁴⁰⁶

Cassel (1976) makalesinde kişinin gündelik hayatın her aşamasında zorlu mücadeleler sergilediğini belirtmektedir. Cassel; bireyin mevcut sosyal yaşamı ve sosyal ilişkileri gereği çevresinden psikososyal anlamda destek görme ihtiyacının olduğunu ve bu nedenle sosyal çevrenin problemle başa çıkmada etkililiğini vurgulamaktadır. Birey stresli veya travma etkisi yaratan bir olay karşısında

⁴⁰⁵ Kadir Yıldız-Deniz Dirik, “Algılanan Sosyal Destek ve Stresle Başa Çıkma Tarzları Arasındaki İlişkide Algılanan Öz Yeterliliğin Rol’”, *Spormetre Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 2019, C. 17, S.2, s. 132-144.

⁴⁰⁶ Arzu İçağasıoğlu Çoban -Rumeysa Akgün, “Ankara Kadın Kapalı Ceza İnfaz Kurumunda Kalan Kadın Hükümlülerin Psikososyal Durumlarının Saptanması ve Sosyal Desteklerinin Belirlenmesi’”, *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 2011, C. 22, S.2, s. 64-75.

olumsuz duygu ve düşüncelere kapılabilmekte ve sonuç olarak olumsuz davranışlar sergileyebilmektedir.⁴⁰⁷

Sosyal destek ve başa çıkma kavramı Folkman ve Lazarus (1986) tarafından geliştirilmiş bir kavramdır. Bireyin yaşadığı problemleri ve sorunları nasıl çözdüğüne dair yaptıkları bir araştırma tekniğidir. Bu problemlerin çözülmesi noktasında kişinin üstündeki stres etkisini azaltmak maksadıyla ele alınır. Sosyal, bilişsel, davranışsal ve duygusal bütünlük içerisinde incelenir. Kısacası sosyal destek kavramı, kişinin sosyal çevresinden gördüğü her türlü şahsi, sosyokültürel, psikolojik ve iktisadi kayda değer nitelikli her türlü maddi ve manevi destek şeklidir.⁴⁰⁸

Sosyal destek; bireyin uyum problemi yaşadığı her türlü kişisel veya toplumsal normlar karşısında meydana gelen ve anlam kazanan bir kavramdır. Sosyal destek ve başa çıkma ilişkisi birçok alanda örneklendirilmektedir. Bireyin mensubu olduğu toplumun kültürel yapısında, sosyo-ekonomik yaşantısında, sosyalleşme serüveninde, cinsiyet ayrımcılığının ortadan kaldırılmasında, hastaların hastalıkla baş etme süreci gibi birçok alanla ilişkilendirilebilir.⁴⁰⁹

Sosyal destek; olası bir stres faktörü veya yaşanan travmatik bir olay, hastalık gibi zorlu koşullarda kişiyi mutlu etmek ve problemin üstesinden gelebilmek için devreye girer. Kişi içerisinde bulunduğu sosyal grup tarafından kültür, din, müzik, örf, adet, gelenek ve farklı maddi manevi yönlerde desteklenir. Burada verilen sosyal desteğin temel amacı; kişinin psikolojik olarak yaşadığı korku, panik ve stresi kısa sürede atlatmasıdır. Bu nedenle sosyal destek kavramı bireyin acı ve üzücü olaylar karşısında yalnız kalmadığını göstermektedir. Sosyal destek bireyin içinde bulunduğu toplumun sosyokültürel ve toplumsal argümanlarına bağlı olarak değişmektedir. Birey, üzücü bir olay esnasında yalnız kaldığında şahsi ve toplumsal sorunlarla baş başa kalmaktadır. Söz konusu bu süreç, bireyin toplumla olan iletişimini etkilemekte ve bireyi bu iletişim kanallarından uzaklaştırmaktadır. Birey, bu tarz durumlarda kendi kabuğuna çekilerek her türlü destekten yoksun olmayı bir

⁴⁰⁷ John Cassel, The Contribution of the Social Environment to Host Resistance, *Hopkins University School Of Hygiene and Public Health*, 1976, C.104, S.2. s. 107-123.

⁴⁰⁸ Ahmet Bedel- Ahmet Kutlu, “Başa Çıkma Stratejilerinin Algılanan Sosyal Desteğe Söre İncelenmesi”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2018, C.8, s.108-115.

⁴⁰⁹ Didem Kaya, “A Research Levels of Perceived Social Support on the Responsible Persons of the Hospital Units”, *Çukurova Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2012, C.21, S.3, s. 357-370.

başarısızlık olarak görebilmektedir. İşte bu durumlara binaen denilebilir ki kişi desteğe ihtiyaç duyduğunda aile, eğitim, sivil toplum kuruluşları ve kültürel dayanışma türleri önemlidir. Bireye ancak bu şekilde motivasyon kazandırılır. Böylelikle bireyin problemle başa çıkması kolaylaşır. Sosyal desteğin en önemli manevi unsurları bireyin; sevildiğini, yalnız olmadığını, ailesi ve çevresi için oldukça önemli bir kişi olduğunu, takdir edildiğini göstermesidir. Bireye gösterilen bu değer, maddi ve manevi sosyokültürel imkânlar stresle kolay bir şekilde baş etmesini sağlar. Bütün bunlar sonucunda sosyal destek, stresi meydana getiren kaynakları azaltır. Aynı şekilde sosyal destek, stresin olumsuz faktörlerini ve tehdit edici uyarıcılarını kaçınılmaz bir şekilde azaltır.⁴¹⁰

Kişilerin ruh sağlığını düzeltmekle doğrudan veya dolaylı olarak ilişkili olan sosyal destek kavramı, bireyin stresli davranışlar karşısındaki endişesini ve ruhsal çöküntüsünü bertaraf etmektedir. Birey, stresle başa çıkmak amacıyla farklı yöntemler geliştirebilmektedir. Bu nedenle çözümsüz gibi olan sorunların çözülmesinde bireylerin oldukça istekli davrandıkları gözlemlenmektedir. Birey, verilen sosyal destek sayesinde zorlu yaşam koşullarında yalnız olmadığını görmekte ve özgüven kazanmaktadır. Bu süreçte birey, stresli olayları mantık çerçevesinde ele almaktadır. Mantıksal ve duygusal hareketler ise kişinin öz güvenini arttırmakta ve bireyi kararlılıkla amacına yaklaştırmaktadır.⁴¹¹

Genel anlamda sosyal destek ve başa çıkma kavramı bireyin herhangi bir vahim olay esnasında aile, akraba, komşu, devlet veya sivil toplum kuruluşları tarafından desteklenmesidir. Bireye sosyal, kültürel, psikolojik, iktisadi anlamda verilen her türlü davranışsal veya ruhsal destek bireyin sosyal dünyasını inşa etmektedir. Bu bağlar sayesinde birey, en zor anında bile kendini bir gruba veya bir topluma ait hissetmektedir. Bu bağlamda bireyin kötü yaşantılar karşısında topluma

⁴¹⁰ Wiley Blackwell, *The Handbook of Stress and Health: A Guide Research and Practice*, ed. L. Copper –James- Campell Quick, Library of Congress Cataloging in Publication, 2017, s. 3-35.

⁴¹¹ Sümeyye Akbayrak, “Sosyal Destek Sistemlerinin Depresyonda Baş Etme Stratejileri ve Yaşam Kalitesi Üzerine Etkisi”, *Erciyes Üniversitesi Tıp Fakültesi Psikiyatri Ana Bilim Dalı*, 2021.C.27, S. 2 s. 104-111.

hızlı bir şekilde adapte olması ve engelleri aşmasındaki hayati unsur sosyal anlamda desteklenmesidir.⁴¹²

Sonuç olarak her ne kadar başa çıkma bireysel bir süreç olsa da birey toplumsal yapının bir ferdi ve üyesidir. Bu nedenle toplumun psikososyal yarar sağlayıcı fonksiyonlarından yararlanmalıdır. Bireyin en zor ve çaresiz olduğu zamanlarda sosyal çevresi tarafından kabul görülmesi, birtakım desteklerin sunulması, bireyin problemle kolay baş edebilmesinin önünü açmaktadır. Kişinin maddi ve manevi ihtiyaçlarının karşılanması ve desteklenmesi hayatın olağan akışındandır. Toplumsal yapı bireyin panik ve korkularıyla başa çıkmasında önemli bir unsurdur. Bu süreçte her türlü imkân seferber edilerek stres ve depresyonla başarılı bir mücadele sergilemesine katkı sağlanmaktadır. Söz konusu bu süreç bireyi psikolojik ve sağlık sorunlarından kısmen uzaklaştırmakta ve bireyin kendini farklı alanlarda başarılı, kıymetli, vazgeçilmez bir fert olarak görmesine vesile olmaktadır. Sürecin sonunda birey, sorunları problem olarak görmeyip, başarmanın ve hayata tutunmanın çabası içerisinde olduğu görülür.

2. DİNİ BAŞA ÇIKMA YAKLAŞIMI

Hayatı boyunca stres kaynaklarıyla mücadele eden insanoğlu depresyon, sel vb. doğal afetlerin yanı sıra bireysel olarak da ölüm, boşanma, hastalık, salgın, gelecek ve geçinme kaygısı gibi birçok problemle baş edebilmek için gerekli mücadeleler vermiş ve vermeye de devam etmektedir. Söz konusu bu tutumlar birey olmanın doğasında mevcuttur. Birey akıl yoluyla kendine faydalı olan herhangi bir meselede olumlu bir tutum sergilerken aksi bir durumda ise olumsuz bir tutum sergileyebilmektedir. Bütün bu karmaşalarla birlikte yaşam birey için bir anlam ifade etmektedir. İnsanoğlu doğası ve yapısı gereği kendisi için her zaman en iyisinin peşinden koşmayı tercih etmektedir. Bireyin gündelik hayatta sorunla karşılaşma ihtimallerini uygun bir zemine ve ortama taşımasına destek sağlayan birçok unsur bulunmaktadır. Fiziksel çalışma, spor, meditasyon, sağlıklı beslenme, zamanı etkili

⁴¹² Nihayet Aksüllü - Selma Doğan, “Huzurevinde ve Evde Yaşayan Yaşlılarda Algılanan Sosyal Destek Etkenleri ile Depresyon Arasındaki İlişki”, *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 2004, C.5, S. 76, s. 76-84.

ve bilinçli kullanma, düzenli uyku vb. tekniklerin stres yönetiminde etkili olduğu düşünülmektedir.⁴¹³

Bütün bu iyileştirme ve stresten kaçınma tekniklerine rağmen birey, sıkıntılı bir olayla karşılaştığı anda bu sıkıntılı olaydan kurtulmak için dini inanç ve tutumlardan da destek alabilmektedir. Din, insanoğlunun kurduğu dünyanın ayrılmaz bir ögesidir. Dinî inanç ve tutumlar hayatın zorlukları karşısında teslim olunacak bir limandır. Bu liman; bireyin çaresizliğine çare, acılarına şifa, duygularına ise tercüman olmaktadır. Çünkü başa gelen musibetin kaderde var olduğunu ve bu musibetin, onu daima seven ve koruyan Tanrı'ya yakınlaştırdığını düşünmektedir. Tanrı'nın rızasını alan kişi nefesine hükmedebilen, musibetlerle baş edebilen biridir. Bu düşünce doğrultusunda kişi karşılaştığı stresli durumlarda Tanrı'nın yardım elinden faydalanacağı inancıyla hareket etmektedir.⁴¹⁴

2.1. Psikolojik Açıdan Dini Başa Çıkma

Yaşanan bütün olumsuzluklara rağmen bireyin Tanrı'ya sığınması vahim ve travmatik durumlarda anlam kazanmaktadır. Yine benzer şekilde yaşanan hadiseler sebebiyle birey, düşüncelerinin ve hissettiklerinin farkına varmaktadır. Birey yaşadığı olumsuz olaylarda yardıma ihtiyacı olduğunu anlamaktadır. Böyle durumlarda, pek çok birey için ilk başvurulacak kaynaklardan biri de merhamet edici Tanrı'dır. Tanrı'ya sığınmak ve ondan destek almak, zorluklar karşısında sabırlı ve metanetli hareket etmeyi öğretmektedir. Ayrıca Tanrı'ya duyulan güven sayesinde birey kendini güçlü hissetmektedir.⁴¹⁵

Baş çıkma kavramı; bireyin olumsuz durumlarda sergilediği tavidir. Bu tavır, bireyin stresli ve olumsuz gelişmeleri duygusal anlamda kontrol altına almaya çalıştığı bir süreçtir. Birey böyle durumlarda zarar gören ve kaybolan amaçlarını tekrardan kazanmak için duygusal süreci iyi yönetme çabasıdadır. Bu çaba

⁴¹³ Jale Balaban, “Temel Eğitimde Öğretmenlerin Stres Kaynakları ve Başa Çıkma Teknikleri”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2000, C.8, S. s. 188-195.

⁴¹⁴ Ahmet Canan Karakaş- Mustafa Koç, “Stresle Başa Çıkma ve Dini Başa Çıkma Yöntemleri Arasındaki İlişkinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, 2014, C.3, S. 3. s. 611-625.

⁴¹⁵ Ali Ayten vd., “Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Bir Araştırma”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2012, C.12, S.2, s. 46-59.

sayesinde birey stresli ve endişe verici durumlarda mutlu olacağı veya güveneceği dini motiflere yönelerek kendini güvene almaktadır. Bu süreçte olaylardan zarar görmemek adına ibadete yönelmektedir. Karşılaştığı zorlu süreci aşamayacağını anladığında ise karamsar bir ruh haline bürünmek yerine, dinin veya kutsal motiflerin sayesinde bu süreci daha etkili yöneteceğini benimsemektedir. Bireyin bu şekilde dini duygu, düşünce ve davranışları ön plana alarak olayların üstesinden gelmeye çalıştığı sürece “dinî başa çıkma” denilmektedir.⁴¹⁶

Sigmund Freud, Carl Gustav Jung, Erich Fromm, Viktor Frankl gibi psikologlar, kişinin sosyal hayatta karşılaştığı problemlerle başa çıkma sürecinde dinin ne kadar belirleyici bir faktör olduğunu veya olabileceğini analiz etmişlerdir. Bu yapılan analizlerden yola çıkarak hayatın zorlu olaylarında insanların dinin gölgesine sığınması ve dini pratiklerde bulunması “teselli sunma”, “kontrol duygusu kazandırma”, “umut aşılama” vb. fonksiyonlara sahip olduklarının göstergesidir.⁴¹⁷

Pargament ve arkadaşları tarafından hayattaki zorlu olaylar ve dini başa çıkma kavramıyla ilgili yapılan çalışmalar; alana, özgün ve kabul görünürlüğü yüksek bir değer kazandırmıştır. Yapılan analizlere bakıldığında Tanrı’dan dini motivasyon desteği almanın sıkıntı ve stresin üstesinden gelmeyi kolaylaştırdığı anlaşılmaktadır. Pargament ve arkadaşları tarafından yapılan çalışmalarda problemi tanıma ve probleme çözüm bulmanın öncelikli yolunun zorlu sürece inanç ekseninden yaklaşmak olduğu anlaşılmaktadır. Dinin bu kapsayıcı rolü problemi çözmede kolaylık sağlamaktadır. İnançlı kişiler kendilerini kutsal dini değerlerin gölgesinde çoğu zaman güvende hissetmektedir. Zorlu olaylarda inançlı kişiler daha istekli ve mücadeleci bir tavır sergilemektedir. Bu istek her daim diridir. Kişi çaresiz olduğu zamanlarda dualara ve ibadetlere yönelir. Dini pratikler, problemlerin çözülmesinde etkili bir işlev kazandırmaktadır.⁴¹⁸ Dini pratikler sayesinde bireyi tehdit altında bırakan olaylar ortadan kaldırılmaktadır.⁴¹⁹

⁴¹⁶ Turan, s. 395-401.

⁴¹⁷ Ayten vd., 2012, s. 46-59.

⁴¹⁸ Kenneth I. Pargament- Hisham Abu Raiya, *A Decade of Research on the Psychology of Religion and Coping: Things We Assumed and Lessons We Learned*, Psyke- Logo, 2007, V. 28, s. 742-766.

⁴¹⁹ Ali Ayten- Sema Karagöz, “Religiosity, Spirituality, Forgiveness, Religious Coping as Predictors of Life Satisfaction and Generalized Anxiety: A Quantitative Study on Turkish Muslim University Students”, *Spiritual Psychology and Counseling*, 2021, V.6, N.1, s. 48-54.

Bireyin herhangi bir dini inanca mensup olması zorlu sürecin dramatik ve travmatik boyutlarını kısa vadede değiştirmektedir. Din olgusu kişi için bir anlam ifade ediyorsa kişi olayları anlamlandırmada daha aktif ve daha cesurdur. Bu kazanım olaylarla baş edebilmede oldukça avantajlı bir tutum kazandırmaktadır.⁴²⁰

Her fert gündelik yaşamda kıtlık, kuraklık, deprem, sel, yangın, kaza sonrası sakat kalma, dermansız hastalığa yakalanma vb. durumlarla karşılaşabilir. Bir kimsenin Tanrı'nın rızasına göre hareket etmesi veyahut hareket etmemesi olaylarla dini başa çıkma sürecini değiştirir. Bazen dışsal faktörler sebebiyle birey kendini güçsüz, işe yaramaz olarak görür. Bu olumsuz değerlendirmenin nedeni ise bireyin olayları çözme sürecinde Tanrı'nın yardımına başvurmamasıdır. Birey, aşılabilir engeller karşısında iç dünyasına yönelir ve Tanrı ile muhakemesini yapar.⁴²¹

İslam dininin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'de İnşirah Suresi'nin 5-8. ayetlerinde başa çıkma ile ilgili bazı mesajlara yer verilmiştir. Bunlardan bir tanesi de “Her zorluğun ardında bir ferahlık vardır.” ayet-i kerimesidir. Burada bireyin başına gelen olumsuz ve stres verici problemlerin geçiciliğine vurgu yapılmaktadır. Diğer bir bakış açısı da bireyin başına gelen olaylardan ders almaları ve ümitli olmaları şeklinde verilen mesajlardır. Ayetlerde verilen mesajlara yönelik yapılabilecek değerlendirmelerden bir tanesi de olumsuz duygulardan arınıp bahsi geçen meselelerin geçici olduğuna inanmanın problemlerle başa çıkmada etkili olacağı inancıdır.⁴²² Hz. Peygamber'in bizzat kendi başından geçen olaylar sonrasında nasıl bir tutum sergilediğine bakmakta fayda vardır. Hz. Peygamber ve arkadaşlarının İslam dininin tebliğini yerine getirmede karşılaştığı bazı problem, işkence ve acılar bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in ve sahabenin olumsuz hadiseler karşısında dini başa çıkma tekniklerini bilhassa kullandıkları bilinmektedir.

⁴²⁰ Robert Crowford, What is Religion?, Published by Roudledge, London and New York, 2002, s.4-12.

⁴²¹ Fatma Sağlam Demirkıran, Diyaliz Hastalarında Bağlanma, Dini Başa Çıkma ve Yaşam Memnuniyeti Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, İstanbul Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Psikoloji Ana Bilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul 2020, s. 68.

⁴²² <https://www.kuranvemeali.com/insirah-suresi/5-ayeti-meali>, (09.11.2023)

2.2. Sosyolojik Açıdan Dini Başa Çıkma

İnsanoğlu geçmişten günümüze dek olumsuz yaşantılar sonucunda başa çıkma stratejisi olarak dini tercih etmiştir. Çünkü din, problem odaklı başa çıkma sürecinde insana cesaret vermiş ve halen vermeyi sürdürmektedir. Din, psikolojik ve duygusal açıdan bireyleri her daim desteklemektedir. Din, başa çıkılamayacak bir durumda bireyin metanetli, dirayetli, sabırlı olmasını emretmektedir. Dinin emredici bu yaklaşımı bireyi ruhsal açıdan rahatlatmaktadır.⁴²³

Din olgusunun bu gücü, geçmişte olduğu gibi günümüz dünyasında da sosyal davranışların ve eylemlerin en belirleyici fenomenidir. Din, toplumsal değerlerin şekil almasında baş faktördür. Bu nedenle sosyokültürel, iktisadi ve politik eylemlerde de din kendini bariz bir şekilde hissettirmektedir. Din, en açık ifade şekliyle sosyoloji başta olmak üzere bütün bilimsel safhalarla etkileşim halindedir. Bu nedenle din olgusu; ahlak, gelenek, görenek, kültür, üretim, tüketim, dil, moda gibi normlarda yeni bir zihniyet kazandırmaktadır.⁴²⁴

Dinin sosyolojik ifadesi, bir toplumun dini inancının ve düşüncesinin ifade şeklidir. Her din, toplumun kolektif düşünce dünyasının inşa edilmesinde etkili rol oynamaktadır.⁴²⁵ Bu nedenle tarihsel süreç içerisinde din ve dindarlık tiplerini çoğu zaman içtimai hayatı yansıtmıştır.⁴²⁶

İnsanlık tarihine yönelik yapılan araştırmalar, dinin toplum için ne derece önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Hans Freyer'in ifade ettiği şekilde: "İnsanlık tarihinin her ne kadar eski dönemlerine inerek inelim yine de din olgusuyla karşılaşılacaktır." Benzer bir şekilde Bergson'un ifadesiyle: "Felsefesiz insan toplumları vardır, fakat hiçbir zaman dinsiz bir toplum var olmamıştır."⁴²⁷ Bu söylemlerden hareketle insanoğlunun ilkel çağlardan günümüze kadar yaşadığı toplumsal serüvende şahsi ve doğa olayları gibi birçok probleme karşı dini başa çıkma önemli bir yer tutmuştur.

⁴²³ Mebrure Doğan, *Sabır Psikolojisi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2016, 160-187.

⁴²⁴ Kemaleddin Taş, "Dinin Sosyolojik Tanımı Problemi Üzerine Bir Değerlendirme", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2003, C.6, S. 16, s. 199-205.

⁴²⁵ Kemal Edip Kürkçüoğlu, *Din Sosyolojisi*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016, s.38-39.

⁴²⁶ Kemaleddin Taş, *Üniversite Gençliğin Dindarlık Kriterleri*, Alter Yayıncılık, Ankara 2005, S. 49-64.

⁴²⁷ Mehmet Başyigit, *Din Sosyolojisi*, Palet Yayınları, Konya 2013, s. 17-18.

İnsan, doğa olaylarıyla olan mücadelesini her daim sürdürmüştür. Toplumun doğada karşılaştığı zorluklar üyelerin kenetlenmesini sağlamıştır. Doğadaki olaylar sonucunda toplumsal dayanışma artmıştır. Hastalıklar, depremler, yangınlar vb. doğal afetler sonrasında meydana gelen zorunlu göçler, farklı etnik yapıların yakınlaşmasını sağlamıştır. Kültürel uyumu sağlayan en büyük aktör din olgusudur. Her din kendine özgüdür. Ancak sosyal etkileşim sonucunda dini mesajlar insanlığın ortak değeri haline gelmiştir. İnsanlar dünyevi meselelerde din vasıtasıyla Yaratıcı' dan soyut ve doğaüstü bir çözüm beklemektedir.⁴²⁸

Semavi dinler ve onlara bağlı birçok mezhep, sosyal hayatta karşılaştıkları problemlerin üstesinden gelebilmek için toplumsal normlar ve kültürel dayanışma unsurlarından destek almaktadır.⁴²⁹ Sosyolojik açıdan dini başa çıkma anlayışı; yaşamın zorlu olaylarında, dayanışma ve bütünleşmenin dini motiflerle desteklenmesidir. Bu bağlamda sosyal hayatta karşılaşılan birçok olaya dini düşünce ekseninden yaklaşılr. Bu nedenle dinin kutsal kimliği toplumu bütünleştirir. Dinin bütünleştirici özelliklerinden bir tanesi de bireylere hoşgörü ve saygı atmosferini kazandırmasıdır. Bu rehberlik sayesinde birey stres ve korku atmosferinden sıyrılmaktadır. Stres karşısında fertler, dini dayanışma ruhunu pekiştirerek toplumsal direnci güçlü kılmaktadır. Böylece hayatın zorlu olaylarında din olgusu toplumun istikrarını sağladığı gibi bireyi de yalnız bırakmamaktadır. Birey, yaşadığı musibetler karşısında dinin olumlu mekanizmasını kullanmaktadır. Bu mekanizma sayesinde zorlukları kolayca aşmaktadır.⁴³⁰

Sosyolojik başa çıkma toplumsal çatışmaların aksine, farklı dini ve etnik kökenleri bir arada tutarak, insani değerleri ön plana alarak sosyokültürel çatışmaları doğuran stres ve kaygının önüne geçmektedir. Toplumun doğasına aykırı olan taciz, etnik saldırı, dini ve milli değerlere saygısızlık bireyin duygularında ani tepkilere neden olmaktadır. Sonuç olarak sosyolojik başa çıkmada kutsal kitaplar Kuran'ı Kerim, İncil, Tevrat veya diğer dini inanç normlarında toplumları sıkıntılardan

⁴²⁸ Ünver Günay, "İktisadi Ahlak ve Din", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987, C., S. 7, s.92-105.

⁴²⁹ Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi*, Sentez Yayıncılık, Bursa 2018, s. 77-79.

⁴³⁰ Bünyamin Ayhan, "Olağanüstü Durumlarda Toplumsal Dayanışma ve Bütünleşme Basının Katkısı: Millî Mücadele Dönemi Türk Basını", *the Journal of Selçuk University Social Science Institute*, 2008, S. 19, s. 75-99.

kurtaran yegâne güç Yaratıcı' nın emir ve buyruklarına göre hareket edilmektedir. Yani birey Allah'a tam bir teslimiyetle bağlanmaktadır. Zira birey yaşamın zorlu olaylarında her şeye gücü yeten Allah'tan ve Allah'ın dostlarından destek istemektedir. Bu yaklaşım sayesinde başa gelen olayların üstesinden gelmektedir. Dini bütünleştirme olarak da vurgulanan bu manevi dayanışma tarzı bireyi psikolojik açıdan rahatlatmaktadır. Bu nedenle zorlu olaylardaki sosyolojik destek ve dini başa çıkma hadisesi hemen hemen her kültürde görülmektedir.⁴³¹

2.3. Dini Başa Çıkma Türleri

Psikoloji ve din üzerine yapılan çalışmalarda günlük yaşamda karşılaşılabilecek muhtemel olan sorunlarla başa çıkmada dinin etkin bir rolü olduğu tespit edilmiştir. Sigmund Freud, Carl Gustav Jung ve William James gibi psikologların yanı sıra Erich Fromm, Viktor Frank ve diğer psikologlar problemle başa çıkmada, dinin psikolojik ve toplumsal etkileri olduğunu kabullenmektedir. Sosyal bilimciler de tıpkı psikologlar gibi dini inancın problemlerde güçlü bir kontrol mekanizması olduğunu savunmaktadır.⁴³²

İnsanlar olumsuz durumlarda birçok strateji kullanmaktadır. Bu stratejilerin en önemlisi de dindir. Din; herhangi bir problemin çözülmesinde ve krizin yönetilmesinde bireylere cesaret verir. Yani din, problemi anlamlandırarak sıkıntının üstesinden gelmede yardımcı bir rol oynar. Dinin yardımcı olduğu diğer bir unsur da başa gelen olumsuz olayları kabullenmede sağladığı duygusal destektir. Bu vesile ile din; başa çıkılabilecek zor durumun üstesinden gelebilmek için güç, başa çıkılamayacak bir durumda ise sabır olgusunu sürece dâhil eder.⁴³³

Birey, iyi oluşu koruma sürecinde dini başa çıkmayı araç olarak kullanır. Dini başa çıkma genel olarak üç aşamada gerçekleşir. Bunlar; bireyin Tanrı'nın takdirini pasif bir şekilde beklediği takdire uymaya göre birey modeli, bireyin sorunu çözebilecek yeterlilikte olduğunu düşündüğü Tanrı'nın pasif, bireyin aktif olduğu

⁴³¹ Amber Haque, Psychology and Religion: Their Relationship and İntegration From an İslamic Perspective, *American Journal of İslam and Society*, 1998, V.15, I.4, s. 97-109.

⁴³² Ali Ayten- Refik Yıldız, "Dindarlık Hayat Memnuniyeti İlişkisinde Dini Başa Çıkmanın Rolü Nedir? Emekliler Üzerine Bir Araştırma", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2016, C.16, S. 1, s. 282-293.

⁴³³ Abanoz, s. 407-423.

kendi kendini idare etme modeli ve bireyin sorun karşısında Tanrı'nın desteğini dua ve ibadetlerle talep ettiği iş birliği yoluyla dini başa çıkma modelidir.⁴³⁴ Ancak bireyin yaşadığı sorun ve hastalıkların, oruç, hac, kurban vb. ibadetlerinin geçmiş günahlarının bağışlanmasını sağlayan bir unsur olduğunu düşündüğü kefareti modeli diğer dini başa çıkma modellerine dördüncü olarak eklenebilir. Buna göre Allah'ın sevdiği kullarına acı ve musibetleri günahlarına kefareti sağlaması için verdiğine inanılır.⁴³⁵

Bu stratejilerin yanı sıra, stresli ve zor durumlarla baş edebilmek için zihin, önemli bir yer ihtiva eden dini verileri kullanarak dini başa çıkma tarzlarını kullanmaktadır. Bu konuda pek çok psikolog görüş bildirmiş olsa da Pargament, gerek konunun kuramsal çerçevesinin çizilmesinde gerekse dinî başa çıkma sürecinin ölçülebilir hale getirilmesinde önemli çalışmalar ortaya koymuştur. Pargament ve arkadaşları tarafından geliştirilen ölçeklerde dini başa çıkma olumlu ve olumsuz başa çıkma şeklinde ele alınmıştır. Olumlu başa çıkma etkinliği, bireyin bizzat yaşadığı bir doğa olayı veya acı bir olay esnasında Tanrı ile kurduğu güvenli ve psikolojik bağdır. Birey bu süreçte olayın üstesinden gelebilmek için bu beladan nasıl kurtulacağını reçetesini aramaya başlamakta ve manevi anlamda Tanrı ile yakınlaşmaktadır.⁴³⁶

Olumlu dinî başa çıkma etkinliğinde Tanrı'nın vereceği destek sayesinde problemin kolayca çözüleceği inancı vardır. Stres verici, moral bozucu olaylarda dini bakış açısı sayesinde iyimser pencereden bakılmasının zemini oluşturulur. Böylelikle birey Tanrı ile karşı karşıya gelmek istemez. Tanrı'nın desteğini aldığı için olayların sorun yaratmayacağını bilir. Bireyi bu istikamete sevk eden ve bireye bu mantıklı seçimi kazandıran nedenler ise dua ve ibadetlerdir.⁴³⁷

⁴³⁴ Süleyman Doğanay, Psikolojik Açıdan Hayatın Zorlukları Karşısında Dini İnanç ve Sabır, Nitel Bir Çalışma, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Çalışması)*, Adana, 2019, s. 63-64.

⁴³⁵ Yasin Yiğit, *Maneviyat Eğitimi*, Nobel Yayınları 2. Baskı, Ankara 2020, s.83- 195.

⁴³⁶ Veysel Uysal “vd.”, “Dinî Başa Çıkma ile Umut, Hayat Memnuniyeti ve Psikolojik Sağlık Arasındaki Etkileşim Üzerine Bir Araştırma”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, C.52, S. 52, S. 139-153.

⁴³⁷ Sezai Korkmaz, “Olumlu ve Olumsuz Dini Başa Çıkma, Sosyal Medya Bağımlılığı ve Yalnızlık İlişkisi”, *Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 2021, C. 7, S.1, s. 237-258.

Birey; sıkıntı, acı, keder ve bunalım sürecinin gerginliğini duanın etkisiyle kontrol altında tutar. Dua vesilesiyle Tanrı'ya yalvarır ve yatıştır. Tanrı'ya yakarış, yönelme, güvenme, talep ve istekte bulunma, rahatlama hissi verir. Birey bu zorlu süreçte dini başa çıkma aracılığıyla kurduğu iletişim sayesinde Tanrı'nın imdadına koşacağına inanır.⁴³⁸

Pargament ve arkadaşları tarafından yapılan çalışmalarda önemli olumlu başa çıkma etkinliklerine ulaşılmaktadır. Olumlu dini başa çıkma etkinliği, her türlü olumsuzluk haline sebebiyet veren olaylarda bireyin Tanrı tarafından sınava tabi tutulduğunu kabullenmesidir. Yaşanılan olayların hayra yorumlanması bireyin yaşama dair umudunu arttırmaktadır. Bu süreçte ibadet ve dini pratiklere yönelen birey, Tanrı'nın emirlerine itaat ederek olaylarla başa çıkar.⁴³⁹

Ayten ve Sağır (2014)'ın çalışmasında dini başa çıkma yaklaşımı bireyi stresten uzaklaştırdığı gibi bireye manevi bir esenlik ve aidiyet de kazandırdığı düşüncesine ulaşılmaktadır. Birey bu yaklaşım sayesinde, karşılaşılabileceği riskleri düşünmeksizin toplumsal uyum mekanizmalarına eşlik etmektedir. Problemlerle başa çıkmada, dini düşünce davranışları ön planda olan bireyin; Tanrı'ya yönelmesi, Tanrı'nın sevgi ve rahmetinden umut beslemesi, Tanrı'dan günahlarına karşılık af dilemesi, Tanrı'nın yardımıyla hayatına yön vermesi gibi tutumlar, problemin çözüm sürecine alternatif bir değer kazandırmaktadır.⁴⁴⁰ Diğer bir ifadeyle birey, bu tür zamanlarda Tanrı'ya sığınmanın kendisi için en güvenilir kapı olduğunu düşünmektedir. Tanrı'nın dışında kimseden destek almaz. Sadece Tanrı'dan destek alarak zorlu olaylar karşısında güçlü durmaktadır. Böylelikle birey her şeyin hayırlısı diyerek daha olgun ve samimi bir şekilde problemle başa çıkmaya çalışır.⁴⁴¹ Kişi, bütün olumsuz yaşantılara rağmen, içinde bulunduğu travmatik olayları dini destek ve yorumlamalarla bertaraf etme çabasıdadır. Aynı şekilde daha kaliteli ve stressiz bir hayat için hoşnutsuzluklar daha olgun bir bakışla ele alınır. Problemlerle

⁴³⁸ Naci Kula, "Deprem ve Dini Başa Çıkma", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, C.1, S.1, s. 245-248.

⁴³⁹ Kenneth Pargament "et al." "Patterns of Positive and Negative Religious Coping with Major Life Stressors". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1998, V.37, N. 4, s. 22-35.

⁴⁴⁰ Ali Ayten- Zeynep Sağır, "Dindarlık, Dinî Başa Çıkma ve Depresyon İlişkisi: Suriyeli Sığınmacılar Üzerine Bir Araştırma", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, C 47, S. s. 5-15.

⁴⁴¹ Ayten vd., 2012, s.46-49.

karşılaşıldığında mantık çerçevesinde hareket edilir. Birey bu noktada, kaybolan bütün hayallerini veya anlam dünyasını Tanrı'nın sevgisi ile elde eder.

Pargament yapmış olduğu çalışmalar sonucunda başa gelen zorlu olaylarda yaşlılar ve gençlerin farklı tepkiler verdiğini dile getirmektedir. Dini ritüelleri yerine getiren bireyin zorlu olaylar karşısında daha inançlı ve azimli davrandığını vurgulamaktadır. Bireyin zorlu olaylardan sıyrılmak için cami, kilise veya herhangi bir dine bağlı kurumsal dini alanlarda zaman geçirmektedir.⁴⁴²

Park ve arkadaşları herhangi bir olumsuz olayın yaşanılmasıyla birlikte bireyin davranış ve eylemlerinde şikâyetin artacağını ve isyanın boy göstereceğini belirtmişlerdir. Yaşanılan olaylar bireyi manevi, psikolojik, ruh sağlığı açısından negatif etkiler. Bu durumun sonucunda Tanrı ve inanç esaslarından uzaklaşan birey, dini anlamda kendini herhangi bir yere ait hissedememektedir. Dini tutum ve davranışlardan sakınan birey başa gelen olayların sonucunda suçu Tanrı'ya yüklemektedir.⁴⁴³

Olumsuz dini başa çıkma etkinliğinde birey, Tanrı'ya ve inanç esaslarına karşı negatif bir tutum sergilemektedir. Örneğin; şok etkisi oluşturan bir olay sonucunda bireylerde “Bir sürü insan varken neden benim başıma bu olay geldi? Tanrı benden ne istiyor?” vb. şikâyet içeren söylemlere çok sık rastlanmaktadır. Eğer ki birey bu süreçte yeterince inanç ve bilgi birikimine sahip değilse kendi kabuğuna çekilmekte ve Tanrı'dan bir destek alamayacağını benimsemektedir.⁴⁴⁴

Olumsuz dini başa çıkmada, Tanrı'ya daha az güven duyan, Tanrı'dan kaçan bireyin dini düşünce ve davranışları yansıtılmaktadır. Birey, dini sosyal desteğin kurumsal alanlarını ve maneviyatın yapı taşı olan ibadetleri terk ederek Tanrı'ya kızgınlığını göstermektedir. Birey, Yaratıcının sevgi ve merhametine ihtiyacının olmadığını düşünmekte, dine ümit bağlamamakta, hatta yakınlarının ve sosyal çevresinin Yaratıcı'ya inanmasını kabullenememektedir. Olumsuz dini başa çıkmada sergilenen dini tutumlar stres, travma, saldırı, kendine zarar verme vb. davranışlara

⁴⁴² Pargament, 1998, s. 32-35.

⁴⁴³ Crystal L. Park et al., “Positive and Negative Religious Coping Styles as Prospective Predictors of Well-Being in African Americans”, *Psychology of Religion and Spirituality*, 2018, V.10, I. 4, s. 318-326.

⁴⁴⁴ Anthony J. Blasi Toward a Sociology Therooy of Religion and Health, Library of Congress Cataloging –in Publication Data, Boston 2011, s. 12-35.

sebebiyet vermektedir. Bu olumsuz düşünce ve davranışlar bireyi psikolojik bunalımlarla dolu fonksiyonsuz bir hayata sürüklemektedir.⁴⁴⁵

2.4. Dini Başa Çıkmanın Argümanları

Allah’a ulaşmak maksadıyla yapılan dua kişiyi mutlu eder. Her şeye gücü ve kudreti yeten Allah’ın yardımı inananları yarı yolda bırakmaz anlayışı dini başa çıkmanın göstergesidir. ⁴⁴⁶ Pargament (2005)’ e göre birey, olumsuz hayat olaylarına rağmen psikolojik olarak kendini iyi bir konumda görüyorsa bu durumun nihai belirleyicisi dini inançtır. Birey başına gelen bütün olumsuzluklara rağmen moral ve motivasyonunu kaybetmiyorsa, Tanrı ile yakınlık gösteriyorsa, yalnız olmadığını düşünüyorsa, kendini güvende hissediyorsa bu durumun temel nedeni inançlı olmasındandır. Bu nedenle bireyi hayata bağlayan en önemli manevi unsur dindir. Dini oluşturan oldukça farklı fonksiyona sahip alt kümeler vardır. Bunlardan bir tanesi de duadır. ⁴⁴⁷

2.4.1. Dua

Zor durumda kalan birçok insan kendini ‘Yaratıcı’ nın limanına yaklaştırmaktadır. Zorbalık, çaresizlik ve kimsesizlik normlarından ferahlığa açılan kapıların en önemlisi Yaratıcı’ya yapılan dualardır. Dua, zaman ve mekâna bakılmaksızın samimi ve içten söylemlerin Yaratıcı ‘ya ilk ağızdan iletilmesidir. Mutluluk ve esenlik duygusu veren dua bireye muhtemel problemler karşısında yalnız olmadığını göstermektedir. Yeryüzünde dua ve ibadete yönelmede etkili olan bazı önemli olaylar bulunmaktadır. Savaş, deprem, sel, yangın, terör saldırıları, dermansız hastalık gibi durumlarda stres ve korkular üst düzeye çıkar. İnançlı bireyler bu stresli durumdan kurtulmak maksadıyla sonsuz güce sahip olan Yaratıcı’ ya yönelir ve dua vesilesiyle isteklerini dile getirir. ⁴⁴⁸

⁴⁴⁵ M. Lynne Cooper vd; Attachment Styles, Emotion Regulation, and Adjustment in Adolescence, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1998, V. 74, N. 5, s. 1380-1390.

⁴⁴⁶ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı yayımları, Ankara 2017, s. 226-228.

⁴⁴⁷ Kenneth I. Pargament, “Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme”, çev. Ali Ulvi Mehmetoğlu, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, Cilt 5, Sayı 1, s. 279-291.

⁴⁴⁸ Abanoz, s. 407-425.

Dua, dini başa çıkma argümanları arasında Yaratıcı'dan yardım dilemeye açılan kapıdır. Dini başa çıkmada duanın en belirleyici ve somut delilleri arasında yer alan unsurlardan biri de bireyin aciz olduğunu fark etmesidir. Pargament ve Hahn tarafından yapılan bir çalışmayı yorumlayan Kirkpatrick'e göre dua daha çok özel ve gizlidir. Birey, mesajlarını ve isteklerini dua vasıtasıyla Yaratıcı 'ya iletir, manevi anlamda bu isteklerini dile getirdiği için rahatlar.⁴⁴⁹

Kirkpatrick'in üzerinde durduğu bir diğer önemli nokta da olumsuz olayları adaletsiz bir dünya ile özdeş tutan bireyin Tanrı'ya karşı aldığı tavidir. Yaşanılan adaletsizliklerin nihai görücüsü ve kontrol edicisi Tanrı'dır. Tanrı'ya yakarıştaki bulunmak zorluklarla mücadele etmek içindir. Dua, bu adaletsizliklerin önüne geçmek için kullanılan alternatif bir yöntemdir. Bu yöntem oldukça rahattır. Hiçbir zorlamaya mahal vermeden bireyi Tanrı'nın huzuruna çıkarır ve isteklerini dile getirme fırsatı verir. Kirkpatrick, O'brien'in (1982) böbrek yetmezliği hastalığına yakalanmış kişiler üzerine olan çalışmasına da değinir. O'brien hemodiyalize bağlı bireylerin dini tutum ve dindarlık ilişkilerini incelediği çalışmasında; bireylerin hastalıkla baş edebilme sürecinde sergilediği dini tutuma değinir. O'Brien hastalarla yaptığı mülakatların özetini açıklarken hastaların Tanrı'dan dua yöntemi ile yardım dilediklerini ve böylelikle esenlik, güven, ferahlık elde ettiklerini belirtir. Dua; hastalığı yenmede bir çözüm sunar. O'brien bir hastayla yaptığı mülakatta hastanın düşüncelerini şu şekilde aktarır: "Ben her zaman hastalığımın iyileşeceğine inanıyordum. Çünkü Tanrı'dan hastalığımı iyileştirmesi için yardım istedim ve ben onun şefkatli kollarıyla beni sardığını hissedebiliyordum." dediğini ifade etmiştir.⁴⁵⁰ Görüldüğü gibi hayatın zorlukları karşısında dua, her daim tercih edilen bir argüman olmuştur.

2.4.2. İbadetler

İbadet; Yaratıcı ile birey arasındaki iletişimi ve gönül bağına güçlü kılan bir eylem biçimidir. Sosyal bir varlık olan bireyin şok etkisi yaratacak olaylarla karşılaşması muhtemeldir. Bu süreçte kendini Yaratıcı'ya yakın görmek isteyen

⁴⁴⁹ Lee A. Kirkpatrick, *Din Psikolojisinde Bağlanma Teorisi*, çev. Mustafa Koç, *Bilimname Dergisi*, 2006, C.1, s.134-152.

⁴⁵⁰ Kirkpatrick, s. 134-152.

birey, ibadetler vasıtasıyla manevi dünyasını ve iç disiplinini gözden geçirir. Böylelikle kulluk vazifelerini ne derecede eksiksiz yerine getirdiğini görür. Birey her türlü zorluk ve hastalık esnasında stresle başa çıkmanın kolay ve etkili bir yöntemi olarak ibadet etmeyi tercih eder. İbadetlere ve dini motiflere yönelmenin psikolojik yansımaları vardır. Bu yansımalar sosyal dayanışma, toplumsal bütünleşme, organizasyon ve etkinliklere katılımdır. İbadet, problemle baş etmede şahsın benliğini ön plana alarak Yaratıcı'ya kendini yakın görmesini sağlar. Bu bağlamda problemle baş etme sürecinde başvurulmuş ibadet, ayin ve dini organizasyonların Yaratıcı'yla iletişim kurabilmenin en sağlıklı yöntemi olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵¹

İbadet; inanç sahibi kimselerle Yaratıcı arasında iman bağına yönelik derin ilişkinin kurulmasıdır. Bu ilişkiyi kurmak adına her dinin kendine özgü çeşitli dinî pratik uygulama şekilleri vardır. İbadet; kulun Yaratıcı'nın huzuruna çıkması ve Yaratıcı'ya en yakın olduğu yerdir. Bu bağlamda ibadet; Tanrının rızasını kazanmak için itaat, bağlılık, teslimiyet duygularının en içten sunulduğu davranışlardır.⁴⁵²

Hayta (2000) çalışmasında ibadetin gündelik yaşamda hayatı anlamlandırma ve olaylarla baş edebilmede psikolojik ve düşünsel olarak bireye iyi geldiğini vurgulamaktadır. Birey, ibadet vasıtasıyla gerilim ve strese dayalı ruhsal bozuklukları dizayn etmektedir. Hayta; aynı zamanda günümüz modern dünyasında bireyin ruhsal durumunun her zamankinden daha fazla baskı altında olduğunu belirtmektedir. Günümüz modern dünyasında iktisadi, eğitim, kültür, sanat, moda gibi formlar nedeniyle kentsel yaşam hızlı bir değişime uğramaktadır. Bu değişimler insanların beklentilerini çeşitlendirmektedir. Beklentileri karşılanamayan bireylerde gerginlik, hayata anlam verememe, çaresiz hissetme gibi davranışlar baş göstermektedir. Birey, zorluklar karşısında kendini zayıf görmektedir. Bu tutum bireyi manevi olarak da etkileyebilmektedir. Bireyin sarsılmasına zemin hazırlayan davranışların sönmesi için manevi birliktelik ve ibadetlerin etkili bir başa çıkma aracı olduğu öne sürülmektedir. Malinowski yapmış olduğu bir çalışmada, dini ayin ve

⁴⁵¹ Mustafa Koç, "Ruh Sağlığı ile Dini Başa Çıkma Metodu Olarak Dua ve İbadet Fenomeni Arasındaki İlişki Üzerine Psikolojik Bir Yaklaşım", *Akev Akademi Dergisi*, 2005 C. 9, S. 24, s. 10-21.

⁴⁵² Mevlüt Kaya- Nurettin Küçük, "İbadetler ile Hayatın Anlamı ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, C. S.42, S. 17-33.

törenlerde gerçekleştirilen ibadetlerin bireyi zihinsel olarak güçlü kıldığını belirtmiştir. Malinowski'ye göre dini eylemler bireyde manevi birliktelik sağlar. Bireyin hedef ve amaçlarını gerçekleştirmesinde, zorluklarla başa çıkmasında akılcı politikalara yönlendirir.⁴⁵³

Herhangi bir olayda Allah' tan rahmet umulması ya da bir eylemde Allah'ın gazabından korkulması, başa gelen bir musibete razı olunması, zor zamanlarda bela ve imtihana sabır gösterilmesi, her türlü olayda Allah'tan hayâ ederek şükür ve tevekkül edilmesi gibi davranışlar bireyi olgunlaştırır.⁴⁵⁴ Bu yönüyle dini başa çıkma, ibadet esasları ve şekillerine göre değişiklik gösterebilmektedir. Bir Hintli Ganj Nehri'ne girdiğinde günahlardan arındığını, ibadet ettiğini ve bu şekilde Tanrı'nın takdirini kazandığını düşünür. Bir Müslüman belirli kurallar dâhilinde namaz kılar, oruç tutar, zekât verir. Bir Japon ise eski mabetlere veya nesnelere (taş, silah, kılıç vb.) dini anlamlar yükleyerek ibadet eder. Benzer şekilde Müslüman, Hristiyan, Yahudi, Sabii, Yezidi, Şamanist, Zerdüş kendi gelenek ve görenekleri ile sentezledikleri dini ritüelleri dini başa çıkma amacıyla ibadetlerinde uygular. Bu bağlamda yeryüzündeki dini ritüeller oldukça farklı ve zengindir.

2.4.3. Sabır

Bireyler arasında sosyal ilişkilerin yoğun olduğu durumlarda stres, psikolojik rahatsızlıklar ve depresif davranışlar meydana gelir. Şahsi, ailevi ve toplumsal problemler sık karşılaşılan bir durumdur. Kent kültürünün yarattığı risk ve korkular, bireyi tedirgin etmektedir. Kentteki kalabalığın artması sonucu oluşan risk faktörleri sosyal ve kültürel yaşantıya yansımaktadır. Alışveriş sırasında beklemek, trafik yoğunluğu, kalabalık iş yerleri, atölyeler vb. faktörler hayatı monotonlaştırmaktadır. Bu yaşananlarla beraber insanların geçim derdinde olması ve gelecek endişesi taşınması sosyal ilişkileri tembelleştirmektedir. Bütün bu etkenlerden kaynaklı oluşan stres; aile, komşu, akraba, arkadaş gibi sosyal alanları olumsuz etkilemektedir.⁴⁵⁵

⁴⁵³ Akif Hayta, "U. Ü. İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin İbadet ve Ruh Sağlığı (Psiko-Sosyal Uyum) İlişkisi Üzerine Bir İnceleme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 2000, C. 9, S.9, s.487-506.

⁴⁵⁴ Hüseyin Certel, "Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 1999, C.2, S.4, s. 209-215.

⁴⁵⁵ Anti De Longis vd; "Relationship of Daily Hassles, Uplifts, and Major Life Events to Health Status", 1982, V. 2, s. 132-135.

Birey bilinçli ya da bilinçsiz olarak tehdit, risk ve sıkıntılarla başa çıkmak için savunma mekanizmalarına yönelir. Başa çıkma mekanizmalarından biri de sabırdır. Sabır; insanın başına gelen bir olay, kaza, bela vb. durumlarda anlam kazanır. Çünkü bir insanın en çok kararsız kaldığı zaman, zorlu olayın başa geldiği zamandır. Bu esnada birey ne yapacağını bilemez. İşte tam bu süreçte “sabır” bireyin darlıktan çıkmasına yardımcı olur. Sabır öyle bir manevi unsurdur ki birey ferahlığa erişene kadar sadece bu mekanizmaya bağlı bir şekilde hayata tutunur. Olumlu dini başa çıkmada sabır kavramını önemli kılan en büyük faktör, olayların anlamlandırılmasında bireye kolaylık sağlamasıdır. Sabır; bireyin, her koşulda oto kontrolünü sağlaması ve dini tutumlar (dua, ibadet vb.) aracılığıyla Yaratıcı’ya olan bağlılığını hissettirerek zorluk, musibet, darlıktan bireyi kolayca kurtararak selamete ermesine yardımcı olur. Birey soğukkanlı ve akılcı bir yöntemle sakinliğini koruduğu için başa gelen bütün belaları kolayca defetmektedir. Bu nedenle sabır insanoğlunun en çok zorda olduğu durumda karşısına çıkan yegâne bir güç ve inançtır. Bu inanç sayesinde birey stresten, depresif davranışlardan ve umutsuzluktan kolayca kurtulmaktadır.⁴⁵⁶

İslam dininde ‘sabır’ olgusu, bireyin olumsuz olaylar karşısında tahammül gösterebilme bakış açısıyla ele alınır. Burada kastedilen, bireyin olaylar karşısında pasif görünmesi veya tepkisiz kalması değildir. Başa gelen zorlu olayda olumsuzluklara rağmen problemlerin üstesinden gelmek için kabiliyetli davranmak ve akliselim düşündürmektir. Sabrın asıl görevi krizi yönetebilmektir. Bu yönüyle sabır kişinin olgun bir şekilde davranmasına yardımcı olur. Sabrın en önemli fonksiyonu olay sırasında bireye güvenli bir düşünme ortamı sağlamaktır. Sabır insanların başa gelen olumsuz bir olayda ani karar vermesini ertelemektedir. Bundan dolayı kişinin daha sağduyulu bir adım atmasına yardımcı olmaktadır. Kişi iyi veya kötü olan her şeye razı olmayı sabırla başarabilmektedir. Bu tutum ve olgunluk Allah’a olan inancı, güveni ve samimiyeti yansıtmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber’in “*Sabrın*

⁴⁵⁶ Asım Yapıcı - Süleyman Doğanay, “Dini Başa Çıkma ve Sabır Bağlamında İnsan: Nitel Bir Araştırma”, *Bilimname Dergisi*, 2019, C.4, S. 15, s. 105-124.

imandaki yeri, başın vücuttaki konumu gibidir" hadisi de sabır ve inanç ilişkisinin önemini ortaya çıkarmaktadır.⁴⁵⁷

Kur'an-ı Kerim'de bir kimsenin başına gelen musibetlere tahammül edebilmesi ve nasıl çözüm bulması gerektiği konusunda sabır ile ilgili hükümler bulunmaktadır. Bakara Suresi'nin 155.⁴⁵⁸ ve Ankebut Suresi'nin 59.⁴⁵⁹ ayet-i kerimelerinde Yüce Allah'ın belirttiği gibi mümin Rıza-i İlahi'ye kavuşmak için problemleri şikâyet etmeden, sabırla karşılamalıdır.

Es-Sabur, Yüce Allah'ın 99 isminden biridir. Günahkâr kulu cezalandırmak için acele etmediği anlamı taşımaktadır. Kur'an-ı Kerim'de on beş ayette geçen sabır kelimesi, Allah'tan yardım isteme, zorluklara katlanma veya mücadele azminin arttırılması anlamına gelmektedir. Bakara Suresi'nin 153.⁴⁶⁰ ayetinde Yüce Allah sabredenlerin ferahlığa kavuşmasında yardım sağlayacağını belirtmektedir. Bela ve musibetlerin kolay bir şekilde çözülmesi için verilen sosyal desteğin önemi olmakla birlikte Allah'a sığınmak, şikâyetini ve derdini paylaşmak, Yaradan'dan başkasına dert yanmamak gerekir. Birey başına gelen bir hadisede sızlanıp yakınmamalıdır. Kişinin bu süreçte nefsinin zorlayan birçok olayla karşılaşma olasılığı yüksektir. Söz konusu bu durumda akıllıca davranmalı ve sabretmelidir. Sabır, bireyin öfkeli davranışının önüne geçerek sağlıklı düşünebilmesi için bir rehber gibi akıllıca düşünme yöntemlerini kazandırmaktadır. Sabır insanoğlunun ruhsal dengesini korumaktadır.⁴⁶¹ Sabır ve dini başa çıkma ilişkisi tasavvufi açıdan da oldukça büyük bir öneme sahiptir. Nefsin olumsuz yönlerine yenilmemek için Rabb'inin emir ve buyruklarına itaat ederek kişinin olumsuz davranışları hapsedebilmesi şeklinde izah edilmiştir. Sabır; nefsin harama veya şehvete yönlendirmesine karşı sebat gösterilmesidir. Aynı şekilde sabır, bireyin kendini tanıması, nefsinin terbiye etmesi

⁴⁵⁷ Recep Önal, "Kur'an'da İmani ve Ahlaki Bir Tavrı Olarak Sabır", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, C.12, S.2, s. 439-455.

⁴⁵⁸ [Bakara Suresi 155. ayeti ve mealı | Kuran ve Mealı](#) (10.11.2023)

⁴⁵⁹ [Ankebüt Suresi Türkçe Mealı | Kur'an-i Kerim \(kuran-ikerim.org\)](#) (10.11.2023)

⁴⁶⁰ [Bakara Suresi Türkçe Mealı | Kur'an-i Kerim \(kuran-ikerim.org\)](#), (10.11.2023)

⁴⁶¹ İsmail Karagöz "vd." *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 566-567.

ve çileli durumlarda İlahi güce sığınarak problemlere göğüs germesidir. Aklın; ahlaki çerçevede, doğru ile yanlış ayırabilmesi ve kötü duygulardan arınmasıdır.⁴⁶²

Sabır ve dini başa çıkma ilişkisi incelendiğinde bireyin iradesini aşan olayları akıl, vicdan ve olgunluk perspektifinde değerlendirmesine yardımcı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü sabır üzüntü veren olaylarda insana güç, kuvvet ve motivasyon sağlamaktadır. Birey, başa gelen zorlu olayın Allah'tan geldiğini ve bunda bir hayır olduğunu düşünerek kuşkularından arınmaktadır. Bu vesile ile tam bir teslimiyet ve bağlılık arzusuyla Yaratıcı'nın emirlerine uymaktadır.

2.4.4. Şükür

Dini inanç ve kanaatkârlık ilişkisinin sosyal yaşamın refah seviyesi ile ilişkilendirilmesi gayet doğal bir fonksiyondur. Bugün yaşadığımız çağda insanların aynı sosyal haklarla veya aynı iktisadi refah düzeyinde yaşaması mümkün değildir. Ancak dini ve dili ne olursa olsun herkes mutluluğu, sevgiyi, hoşgörüyü hak etmektedir ve herkesin insanlık onuruna yakışacak bir yaşama kavuşma hayali vardır.⁴⁶³

İnsanoğlu yaşamı boyunca hayal edemediği risklerin, korkuların ve musibetlerin ana merkezinde kendini bulması anlıktır. Doğal felaketler, salgınlar gibi üzücü ve şok etkisi yaratan olaylar; bireyin duygu, düşünce ve davranışlarını farklı noktalara sürükler. Birey her ne kadar psikolojik hassasiyeti yüksek olan yaşamın zorlu olaylarıyla mücadelesini verse de zaman zaman karamsar düşünme, acı çekme, kabullenememe gibi stresli ve kaygılı bir ruh halinden kurtulamamaktadır. Birey bu tür olaylarla mücadelesinde psikolojik, sosyal ve manevi desteğe ihtiyaç duymaktadır. İhtiyaç duyulan manevi değerlerin belki de en önemlisi şükürdür. Şükür; kişinin yaşadığı travmaları nörolojik, bilişsel ve duygusal değerlendirmesine yardımcı olmaktadır.⁴⁶⁴

⁴⁶² Esmâ Sayın, Tasavvuf Kültüründeki “Sabır” Kavramının Psikolojik Etkileri, *Batman Üniversitesi Journal of Life Sciences*, 2012, C.1, S.1, s. 413-415.

⁴⁶³ Robert A. Emmons - Anjali Mishra, “Why Gratitude Enhances Well-Being: What We Know, What We Need to Know”, *Designing Positive Psychology Taking Stock and Moving*, ed., Kennon M. Sheldon, et al. 2011, s. 248-251.

⁴⁶⁴ Ayten vd. 2012, s. 46-49.

Şükür olgusuna yönelik bir değerlendirme de Kur'an-ı Kerim'de İbrahim Suresi 5. ayette geçmektedir. “Nitekim Mûsâ’yı, kavmini karanlıklardan aydınlığa çıkar ve onlara Allah’ın nimet ve felâket günlerini hatırlat diye ayetlerimizle gönderdik. Hiç şüphesiz bunda, çok sabreden ve çok şükreden kimseler için nice ibretler, nice dersler vardır.”⁴⁶⁵

Yüce Allah’ın ayette belirttiği üzere şükür olgusu stres, acı, keder veren hadiselerin pozitif bir şekilde sindirilmesini sağlamaktadır. Bununla birlikte sabır, travmatik ve depresif olayların hayra ya da şerre yorumlanmasında yardımcı olur. Olayların daha büyük bir şekilde cereyan etmemesi için manevi inanç ve değerler kişinin olgunluğunu pekiştirmektedir. Psikolojik olarak manevi inanç ve değerlere yönelen birey, pozitif bir dini başa çıkma süreci yaşamaktadır. Tanrı’ya sığınmak veya zorluklar karşısında ondan destek istemek bireyi ferahlatır. Bu yaklaşımın aksine eğer ki kişi şükretmek yerine Yaratıcı ‘ya karşı bir kin, isyan arayışında ise yaşam memnuniyeti zayıflar.⁴⁶⁶

2.4.5. Kader

Kader olgusu İslam’ın inanç esasları arasında önemli bir yer teşkil eder. Toplum nazarında kader; bireyin musibetlerden etkilenmemesi için olayın hayırdan, şerden, güzellikten yorumlamasıdır. Bu yönüyle kaderin toplumsal yansıması Yaratıcı’nın takdirine bağlıdır.⁴⁶⁷

Kader inancı tarihsel süreçte ekol, mezhep, kişi, grup, topluluk veya yazgıcılık manasında kullanılmıştır. Bu dini düşünce tarzı kişinin yaşam seyrini değiştirmektedir. Kişi, olumsuz olayların Tanrı’nın isteğiyle gerçekleştiğini düşündüğü için olayla mücadelede belli bir çabayı göstermekten kaçınır. Bu nedenle

⁴⁶⁵(<https://www.kuranvemeali.com/sukur-ile-ilgili-ayetler>), (07.02.2023).

⁴⁶⁶ Halil Ekşi, Başa Çıkma, “Dini Başa Çıkma ve Ruh Sağlığı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma: Eğitim, İlahiyat ve Mühendislik Fakültesi Öğrencilerinin Karşılaştırılması”, (Uludağ Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa, 2001, s. 7

⁴⁶⁷ Cüneyd Aydın -Ahmet Genç, “Sünnetullah ve İnsanın İradesi Temelinde Kader”, *Yönetim Ekonomi Edebiyat İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, 2016, C.1, S.1, s. 75-104.

kişi, başa gelen olayları anlamlandırmada kaderciliği yatıştırıcı bir savunma mekanizması olarak görür.⁴⁶⁸

Kadercilik anlayışı ise Yaratıcı' nın emriyle önceden kesin bir biçimde belirlenmiş olayların değiştirilemeyeceği düşüncesidir. Birey, problemlerin yaşanmamasını istemesine rağmen seçim yapma şansına sahip değildir. Bu nedenle deyim yerindeyse birey başa gelen musibeti yorumlarken boşa kürek çekmek istemez ve kendi kaderine rıza göstermek zorunda kalır.⁴⁶⁹

Birey, sorunların üstesinden gelmeye çalışırken Yaratıcı ile iletişimini güçlü tutmayı önemser. Başa gelen musibetler ve zorlu olayların hayra yorumlanmasında kaderin rolü büyüktür. Kişi, hayatının en zor zamanlarında pozitif dini başa çıkma yöntemini kullanarak, olayları takdir-i İlahi'ye bağlar. Maneviyat ve dini çıkarımlar bireyin ruh sağlığını pozitif yönde etkiler. Psikolojik ve manevi terapiler bireyin yaşamış olduğu olayları unutturur. Bilhassa ibadetler bireyin motivasyonunu yükseltir ve bireyi yalnızlıktan kurtarır. Bu dini tutum, korkuların ve kaygıların üstesinden gelmeye yardımcı olur.⁴⁷⁰

Travma yaşamış birey, kadercilik anlayışına sığınarak olayları kısa sürede bastırır. Huzur ve güvene kavuştuğunu ve aynı şekilde ruh sağlığını koruduğunu düşünür. “Elinden herhangi bir şey gelmiyorsa Allah’a sığın” cümlesi; hayatın zorlu bir olayı ile karşılaşmış bireylerin, yakınıni kaybedenlerin, doğal afete maruz kalanların teselli bulmak için başvurdukları anlayıştır. Böylece başa gelmiş bütün sıkıntılar için birey, Allah’a tevekkül ederek derin bir üzüntüden kurtulmaya çaba sarf eder.⁴⁷¹ Öyle ki bir insan yakalandığı bir salgın hastalık veyahut herhangi zorlu bir olaydan huzurla çıkmak istiyorsa, kemale ulaşmak ve kaninatın sahibine iman ile bakıyorsa başa gelen musibetlerin Cenab-ı Haktan geldiğini bilir. Ayrıca kişi kendi yaratılış mesuliyetini sorgular ve ders çıkararak Rabbine olan şükürünü artırır. Demek ki kadere iman edenler başa gelen musibetlerden ders çıkararak herşeyin Yaratıcının

⁴⁶⁸ Cüneyd Aydın, “Kader İnancının Savunma Mekanizması ve Dini Başa Çıkma Kavramları Açısından Değerlendirilmesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, C.1, S.35, S. 103-117.

⁴⁶⁹ Âlim Kaya- Binaz Bozkur, “Kadercilik Eğilimi İle Özyeterlik İnancı ve Savunma Mekanizmaları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, *Ege Eğitim Dergisi*, 2017, C.18, S.1, s. 124-140.

⁴⁷⁰ Saffet Kartopu, “Kaygının Kader Algıları ile İlişkisi”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, C.2, S.2, s. 238-245.

⁴⁷¹ Aydın, 2019, 103-115.

takdirinde olduğuna kanaat getirdikleri için hastalıkların ortaya çıkmasında, kendilerine bulaşmasında haddi ve hesabi olmayacak sebeplerin olduğunun farkındalar. Bu vesile ile kaderin nazarında herşey yazılıdır ve kaçınılmaz olduğunu düşünürler. Kemal-i iman sahibi insan yaşadığı stres ve sıkıntının, Cenab-i hakkın tasarrufunda olduğunu düşünür. Böylece hastalar başlarına gelen musibetlerde kader ekseninde bakarlar ve şikayet etmek yerine şükrederler.⁴⁷² Şükür eden insanlar hastalığı Allah'ın kıymetli bir hediyesi nazarında değerlidir. Bu yaklaşım hastaları şikâyetten kurtarır ve güçlü durmalarını sağlar. Netice itibari ile hastalar, hastalığı Allah'ın bir mükafatı şeklinde değerlendirirler.⁴⁷³

İslam'ın yüce kitabı Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in hadislerinde kader hakkında önemli mesajlara ulaşılır. Öte yandan kader olgusu üzerine bazı akımların esas aldığı farklı görüşler de mevcuttur. Cebriyye ekolünde kader olgusu ele alınırken insanın daha çok pasif bir iradeye sahip olduğu belirtilir. İnsan verilen görevleri yerine getirmekle sorumludur. Başa gelen bütün olaylar şahsın iradesinden bağımsızdır. Bu nedenle kaderin yaşanan hadiselerde herhangi bir hükmü yoktur.⁴⁷⁴ Kader olgusunu Cebriyye ekolünün yanı sıra Eş'ariyye ekolü de ele alır. Bu ekol de Cebriyye ekolüne benzer bir yaklaşım sergiler. Kulların sergilediği bütün davranış ve eylemlerin Yaratıcı'ın inayetinde olduğu düşünülür. Bu sebeple Yaratıcı, insanın yaşayacağı bütün hadiselerin belirleyicisidir. Kul, yaşamı boyunca başa gelen zorlu olaylarda cüzzi iradeye sahip değildir. İnsanın zorlu olaylarda kadere karşı güçlü bir fonksiyona sahip olduğunu vurgulayan ekol ise Mu'tezile ekolüdür. Bu ekol diğer ekollerin aksine insanın hür iradesini ön plana alır. Mu'tezile'ye göre insan yaratıldıktan sonra belli bir olgunluğa erişir. Bu olgunluğa eriştikten sonra amellerinden mesul vasfa ulaşır. Bu nedenle insanın hür iradesi birçok eylemin sorumlusudur. İnsan başa gelen zorlu olayda stratejiler geliştirerek kaderini olumlu veya olumsuz yönde etkileyebilir. Yahudilerin Yom Kipur ibadetinde Tanrı'dan bağışlanma talebinde bulunarak kaderi olumlu yönde etkileyebileceklerini düşünmeleri bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bu akımların içerisinde iman ile amel ilişkisine yönelik takdirin Yaratıcı'nın himayesinde olduğunu savunan ekol ise Maturidiyye'dir. Maturidiyye ekolüne göre insanoğlu, olaylarda kendi beyanının

⁴⁷² Said Nursi, Sözlür, Sözlür Yayınevi, İstanbul, 1993, s. 450-451.

⁴⁷³ Said Nursi, Lemalar, Söz Basım Yayın, İstanbul, 2005, s. 340-341.

⁴⁷⁴ Aydın, 2019, 108-109.

sorumluluğunu kabul eder. Herhangi bir olayda ilmi, akli ve ameliyle başa çıkabilir. Bu nedenle kaderin olumsuz olaylarla başa çıkmada önemli bir faktör olduğuna yönelik hâkim bir düşünce vardır.⁴⁷⁵

3. HAYATTA KARŞILAŞILAN ZORLUKLAR VE DİNİ BAŞA ÇIKMA

İnsanların yaşamını tehdit eden doğa olaylarından biri olan depremin neden olduğu sosyolojik, psikolojik ve travmatik olaylar insanların gündelik yaşam seyrini değiştirebilecek boyuttadır. Bu bağlamda depremin ortaya çıkardığı önemli hususlardan bir tanesi de beklenmedik çaresizliklerdir denilebilir. Depremin şok etkisi yaratma özelliğinin yanı sıra yakınıni kaybetme, evinden, iş yerinden veya sevdiklerinden olma gibi stres verici olaylar meydana gelmektedir. Kıtılık, savaş, hastalık, deprem vb. doğa olaylarının beklenmedik durumlarda ortaya çıkması toplumsal işleyişi sekteye uğratmaktadır. Depremin yaşandığı anda toplumun her kesiminde kaygı, stres ve depresif davranışlar baş gösterir. Birey üstesinden gelemediği bu olaylar karşısında aktif bir rolden ziyade pasiftir. Bireyin olayları bir yabancı gibi izlemesi ve olayların üstesinden gelememesi zorlu bir sürecin somut yansımasıdır.⁴⁷⁶

3.1. Depremler ve Dini Başa Çıkma

Deprem, korkutucu ve ürkütücü bir havaya sahiptir. Birey, depremin yıkıcı faktörünün önüne geçemediğinden oldukça karamsar ve düşük motivasyonla süreci takip eder. Aniden gelişen sarsıntıda birey, çaresiz ve tedariksiz kalır. Meydana gelen yıkıntılar ve sarsıntılar sonucunda “Allah’ım sen yardım et.” “Allah’ım sen koru.” vb. dualara yönelir. Söz konusu kaygının en üst düzeye çıktığı durumda sağlıklı düşünmek, bilinçli hareket etmek, güçlü bir iletişim sağlayıp rahatlamak pek mümkün değildir. Bu nedenle birey deprem anında duygularını kontrol etmekte zorlanır. Travma yaşayan birey, uzun süre beklenen pozitif davranışları

⁴⁷⁵ Mehmet Kalaycı, “Osmanlı’da Eşarilik-Maturidilik İlişkisine Genel Bir Bakış”, *İlahiyat Akademi Dergisi*, 2017, S.5, s.113-127.

⁴⁷⁶ Büşra Meltem Özgölet- Murat Utkucu, *Depremin Yıkıcı Etkisiyle Başa Çıkmada Etkili Olan Etkenler*, Published in 5 th International Symposium on Natural Hazards and Disaster Management (ISHAD 2021) 2021, s. 90-94.

sergileyemez. Deprem anında yaşanan çaresizlik, panik havası, ölüm korkusu bireyi duaya ve ibadete sürükler. Bireyin böylesine zorlu bir durumda Allah'tan ümidini kesmemesi, dini tutum ve arayış içerisinde olması, dini başa çıkma anlayışını yansıtır. Bireyin beklenmedik bir anda yakınına veya sevdiklerini kaybetmesi şahsi kimlikleri farklı kalıplara sıkıştırmaktadır.⁴⁷⁷

Deprem sonrasında yağma, hırsızlık, gasp gibi suç unsuru teşkil eden birçok olaya rastlanılmaktadır. Deprem nedeniyle milyonlarca insan barınma, açlık, susuzluk, sağlıksız yaşam alanları vb. problemlerle karşılaşmaktadır. Bununla beraber depremin yaşandığı coğrafyada hayat şartları, insanları zorunlu göçe tabi tutmaktadır. Yakınlarının göçük altında kalması, bazı ailelerin nüfusunun tamamını kaybetmesine, çocukların kimsesiz kalmasına neden olmaktadır. Bütün bunlar depremin travmatik boyutlarını göz önüne sermektedir. Depreme doğrudan maruz kalanlarla birlikte yakınlarının göçük altından çıkmasını endişeli ve çaresiz bir şekilde izleyenler yüksek umutlarla bekleyişlerini sürdürdüğü anda Kur'an-ı Kerim okumaktadır. İnsanlar adak kesme sözü vermektedir. Bu nedenle en zorlu süreçte bile bireyin, çareyi dini ritüeller vasıtasıyla Tanrı'ya sığınmakta bulduğu anlaşılmaktadır.

Doğal afetlere maruz kalan birey, dini başa çıkma yöntemleriyle afetlerin olumsuz etkisini azaltma çabasıdadır. Boşlukta hissetme, duygularını aktif olarak kullanamama, toplumsal aktivitelere tepkisiz kalma veya ani öfke patlamaları bu zorlu süreç sonrasında görünen davranışlardır. Bütün bu olumsuzlukları yaşaması bireye, bir rüyadaymış izlenimi vermektedir. Yaşanılmış olayları kabullenemeyen birey karşılaştığı olumsuzluklar sonrasında kendini değersiz hissetmektedir.⁴⁷⁸

Çocukların depremin yıkıntıları altında yara almadan, aç ve susuz bir şekilde hayata tutunması insanlara Allah'ın kudreti karşısında ne kadar aciz olduklarını sorgulatmıştır. Buradan hareketle bireyin yaşamını anlamsız kılan ve tehdit eden stresli durumlarla baş edebilmede kullandığı etkili yöntemlerden biri dini inanç ve değerlerdir. Dini inanç ve değerler karşılaşılan problemi anlamlandırır. Dini inançlar, zorlukların üstesinden gelmeye yönelik yaşamsal serüvende Yaratıcı ile olan yakın bağın kurulmasına aracılık eder. Şok etkisi yaratan olaylarda bireyin sahip olduğu

⁴⁷⁷ Adnan Özçetin vd., “Deprem Sonucu Gelişen Travma Sonrası Stres Bozukluğu ile Kişilik Bozuklukları Arasında İlişki”, *Düzce Tıp Fakültesi Dergisi*, 2008, C. 2, S.8, s. 8-16.

⁴⁷⁸ Kula, 2002, s. 235-249.

inanç olayın kolayca çözülmesine yardımcı olur. Dini bir bakış açısıyla olaya yaklaşan birey, başa gelen olumsuz durum için 'Yaratıcı' dan kopmuş veya uzaklaşmıştır.⁴⁷⁹

Kula (2000) çalışmasında depremin insanlarda bıraktığı psikolojik travmaların tasvirini kıyametle ilişkilendirmiştir. Depremi kıyamete benzetilmesinin temel arkelerinden bir tanesi, depremin yaşanılması esnasında depremzedelerin bilinçsiz bir şekilde büyük korku ve paniğe kapılmasıdır. Depremzedeler olay anında derin endişe ve sıkıntı içerisinde hareket ederler. Tıpkı bir film sahnesi gibi insanlar etrafta koştururken hiç kimse ne yaptığını fark edememektedir. Deprem anında ortaya çıkan manzaralar depremin sonrasında oluşacak maddi ve manevi hasarlar bireyi hem yakın çevresinden hem de toplumdan uzaklaştırmaktadır. Deprem bazı davranışları söndürmekte veya davranışsal bozukluklara neden olmaktadır. Örneğin; depremde yakınlarını kaybedenler veya evleri hasar görenlerin yaşamış olduğu fizyolojik ve psikolojik hadiseler arasında uyku bozukluğu, eve girememe, korku, panik atak, endişe, sarsıntı ve gürültüden hemen sonra dışarıya koşma gibi yeni davranışlar ortaya çıkmıştır.⁴⁸⁰

Kula (2020) çalışmasında deprem anında kişilerin yaşanan hengâmenin önüne geçmek adına Allah'a dua ettiklerini ve kurtarıcı olarak Allah'tan başka bir gücü akla getirmediklerine değinmektedir. Depremzedelerin olay esnasında sıkıntılı, bunalımlı ve gergin ruh halini dua ve ibadetlerle kontrol altına almaktadır. Dua ve ibadet vasıtasıyla depremzedeler kendilerini güven içerisinde konumlandırırlar. Kontrol altına alınamayan olaylar sinirleri bozar, morali sarsar ve bireyin olayla baş etmedeki bütün cesaretini kırar.⁴⁸¹

İslam dininde depremde hayatını kaybedenler şehit mertebesinde görülür. Deprem sonrası yakınıni kaybeden birçok afetzede bu şekilde teselli bulur. Depremde hayatını kaybedenler için namazların kılınması ve toplu ibadetlerin yapılması, birçok insanın zorlu şartlarda cenazelerini defnetmesi, şehitlerin günahlarının affolunduğuna inanılması, stresli ve depresif davranışların önüne

⁴⁷⁹ Kula, 2002, s. 240-250.

⁴⁸⁰ Naci Kula, "Deprem ve Kıyamet Benzetmesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 2000, C.9, S.9, s. 351-360.

⁴⁸¹ Kula, 2002, s. 240-251.

geçmesine yardımcı olur. Birçok depremzede yakını sabırlı ve metanetli bir şekilde Allah’a yalvarır. Manevi ve dini destek sayesinde birçoğu ayakta kalır.

3.2. Kıtliklar ve Dini Başa Çıkma

Kıtlık; kavram olarak bireyin yaşamına devam edebilmesi için gerekli olan mamullere herhangi bir şekilde ulaşamaması veya bu mamulleri herhangi bir nedenden dolayı temin edememesidir. Bireyin gıdayı temin edememesinin temel nedenleri arasında yangınlar, depremler, kuraklık, tsunami gibi faktörler gösterilebilir.⁴⁸²

Bir devletin veya toplumun belirli bir zaman diliminde sahip olduğu kaynaklar genellikle sınırlıdır. Ancak bireyin iç dünyasındaki istekler sınırlı değildir. Bu bağlamda gerek toplumdaki bireyler olsun gerekse tarihsel yönetim tecrübesine sahip olmayan devletler olsun toplumun arz ve talep dengesini sağlamadıklarında bu durum kıtlık olarak nitelendirilir. Devletler tarım, ticaret vb. alanlarda yapılan düzenlemelerle, vatandaşların beslenme imkânını dengede tutarak toplumsal işleyişi sürdürürler. Bu denge veya düzenin bozulması sonucunda toplumsal kaygı artar. Toplumsal taleplerin uzun süre yerine getirilmemesi devlete duyulan güveni sarsar. Böylece vatandaşlar alternatif yollara başvurur.⁴⁸³

Kıtlıkların coğrafi konum ve iklim değişmesinin (kuraklıklar) yanı sıra siyasi ve sosyal sebeplerden kaynaklı olarak da ortaya çıkması muhtemeldir. Bahse konu olan kuraklıklar, aşırı sıcak veya soğuklar, yangınlar ve depremler kıtlığı derinleştirir. Ancak bu faktörlerin haricinde savaşlar, isyanlar, gibi sosyal ve siyasi faktörler de kıtlık krizini belirgin kılar. Bütün bu nedenlere bakıldığında kıtlıkların da yaşamın zorlu bir olayı olarak görülmesi mümkündür. Kıtlıklar, ortaya çıktığı toplumda şok etkisi yaratır. Söz konusu kıtlık zamanlarında iç ve dış göç hız kazanır.⁴⁸⁴

⁴⁸² Meriç Aybar, “Osmanlı Devleti’nde Kıtlık ve İç Göç: 1870-1900 Arası İç Anadolu Örneği”, *Erzincan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Dergisi*, 2017, C.5, S.2, s.474-488.

⁴⁸³ Cemil Çelik, “Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs’ta Kıtlık Ve Çözüm Yolları (1869-1874)”, *Cedrus Dergisi*, 2014, C.2, S. , s.497-525.

⁴⁸⁴ Martin Ravallion, *Famines and Economics, Policy Research Working Paper*, Washington 1993, s. 7-18.

Varol ve arkadaşlarının (2019) dünyanın ilk çağlarından günümüze kadar yaşanan kıtlıklar üzerine yapmış olduğu değerlendirmelere göre kontrolsüz toprak kullanımı ve su kaynaklarının bilinçsizce tüketimi kıtlık riskini arttırmaktadır. Kıtlık ve kuraklığın birbiriyle ilişkili iki kavramdır. Dünya tarihinde genellikle kuraklığın olduğu yıllarda kıtlıkta baş göstermiştir. İnsanların yetersiz beslenmesi açlığın ve sefaletin artması ölümlere neden olmuştur. Örneğin; Çin uzun yıllar boyunca büyük kıtlıklara maruz kalmış ve bu sebeple birçok vatandaşını kaybetmiştir.⁴⁸⁵

Tarihte Anadolu coğrafyasında da 1595 -1596 yıllarında etkisini net bir şekilde gösteren kıtlık, özellikle İstanbul'da sıkıntılı bir atmosferi doğurmuştur. Aylar boyunca yağmurun yağmaması kuraklığa neden olmuştur. Bilimsel çalışmalar çeşmelerin kuruduğuna, suların çekildiğine işaret etmektedir. Bu sebeple gıda stokları önem kazanmıştır. Bu durum gıdada fiyat artışı, tedarikte sıkıntı vb. problemlere neden olmuştur.⁴⁸⁶

Osmanlı Devleti'nde de 1845- 1874 yılları arasında büyük kuraklıklara dayalı kıtlıklar yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'nin işlek ve ulaşımı kolay kentlerinde bile kıtlıkların etkisi görülmüştür. Bu durum tahıl ürünlerinde maliyeti arttırmış ve yaşam koşullarını ağırlaştırmıştır. Osmanlı Devleti'nde sınırların geniş ve mesafenin uzak olması dağlık alanlara olan ulaşımı zorlaştırmıştır. Buna binaen yolların çok konforlu olmaması kervanların ulaşımını ve hububat dağıtımını aksatmıştır. Hububat dağıtımını engelleyen bir diğer etkileyici unsur da köprülerin bakımsız ve yükleri taşıyacak kadar güvenli olmamasıdır.⁴⁸⁷

Dünyanın birçok yerinde kıtlık ve kuraklığın yarattığı dram benzerdir. Birçok insan açlık ve sefalet nedeniyle yaşamını yitirmiştir. Kıtlığın ortaya çıkardığı travmatik olaylarla başa çıkmada alternatif yöntemler uygulanmıştır. Kıtlık dönemlerinde artan stres, kaygı, belirsizlik ve gıda eksikliği insanları dini merkezli çözüm yollarına yöneltmiştir. Dini açıdan bakıldığında genellikle insanların kıtlık zamanlarında dile getirdiği fikir veya ön görüşler arasında Yaratıcı'nın toplumu sınaması yer almaktadır. 1616 yılında Çek Cumhuriyeti ile Polonya sınırında bulunan

⁴⁸⁵ Nehir Varol vd., “Anadolu’da İklimle Bağlı Kıtlık Afeti ve Risk Yönetimi”, *Antropoloji Dergisi*, 2019, C. 37, s. 81-87.

⁴⁸⁶ Varol, s. 81-89.

⁴⁸⁷ Eylem Tekemen Altındaş, 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Yaşanan Kuraklığın Ankara’ya Yansıması, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 2018, S.24, S. 4-9.

Elbe Nehri'nde suların geri çekilmesi sonucunda görülen eski taşların üzerinde: “Wenn du mich, dann weine” yani “Beni görüyorsan ağla!” şeklinde bazı yazılara rastlanmıştır. Söz konusu bu bölgelerde de kıtlıkla mücadele edildiği ve kıtlıklar nedeniyle halkın mağdur olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸⁸

İnsanlık tarihi; eşitsizlik, açlık, kıtlık, haksızlık gibi acılara tanıklık etmiştir. Ancak kıtlık tarihsel açıdan yakın dönemlere ait spesifik bir olgu değildir. İslam dini açısından kazancın sadece çalışma neticesinde ortaya çıkacağı ve sonucun da bu çalışmaya göre şekilleneceği bilinir. Bu nedenle din, çalışmayı bir ödev ve görev olarak tanımlar. Dini kaynaklarda çalışmayı doğrudan veya dolaylı yollardan destekleyen metinler görülür. İlahi metinlerde hayatları örnek olarak takdim edilen peygamberler, belirli iş ve meslek sahibi çalışan kişilerdir. Din sembolik yönü itibariyle çalışmayı, rızkın temiz ve helal olmasını sağlayan önemli bir aşama olarak görmektedir. Dini açıdan çalışma eylemi, “tevekkül” anlamına da gelir.⁴⁸⁹ Bu nedenle inançlı bireyler elde ettikleri rızkın Yaratıcı' nın takdiri şeklinde görür.⁴⁹⁰

İnsanoğlunun kıtlık ve kuraklıkla dini başa çıkmada benimsediği temel düşünce kulların Yaradan'dan uzaklaştığıdır. Yanlış yolda olduğunun idrakine varan kul, dini amellere yönelir. Bu şekilde metanetini ve olgunluğunu korumaya çalışır. Böylece stresten ve dünyevi rızkın endişesinden kurtulur.

3.3. Savaşlar ve Dini Başa Çıkma

Yaşamın zorlu olay veya olguları stres yaratmaktadır. Bunlardan en önemlileri doğa olayları, savaş ve salgın hastalıklardır. Bu ve benzeri yaşam olayları insanları sürekli stres altında bırakmaktadır. Bireyin duygu ve düşünce dünyasını etkileyen olumsuz olaylar, nitelikli ve kaliteli yaşamı tehdit eder. Bu tehdit, günümüz modern dünyasında daha da yıkıcıdır. Çünkü dünyanın birçok ülkesi günümüz

⁴⁸⁸ Libor Elleder et al., Low Water Stage Marks on Hunger Stones: Verification for the Elbe From 1616 to 2015, *Climate of the Past*, 2020, V.16, s. 1822- 1846.

⁴⁸⁹ İbrahim Yenen, “Yoksullukla Mücadele Aracı Olarak Din”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 2015, C., S. 17, s. 76-94.

⁴⁹⁰ Ejder Okumuş, “Bir Sosyal Eşitsizlik Örneği Olarak Yoksulluğun Dinî Meşrûlaştırımı”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 2011, C. S. 5, s. 12-15.

şartlarında silah sanayisini aktif kullanmaktadır. Gerek ülkeler gerekse etnik gruplar ve mezhep çatışmaları stresi tırmandırmaktadır.⁴⁹¹

Sosyolojinin kurucu isimlerinden biri olarak bilinen Emile Durkheim, savaşı sosyolojik bir fenomen şeklinde ele alır. Durkheim'in bakış açısına göre savaş olgusunun farklı yönleri bulunur. Durkheim, savaşı toplumda şiddetin yayılmasına neden olan bir argüman olarak görür. Bu nedenle savaş olumsuz duygu ve eylemlerin oluşmasına zemin hazırlar. Öte yandan farklı bir yaklaşım daha sunan Durkheim savaşın toplumsal dayanışmayı pekiştirdiğini de savunur. Yani savaş bireylere vatan sevgisini ve çeşitli fedakârlıkları kazandırır. Bütün olumsuzluklara rağmen savaşın yıkıcı etkisinin yanında birleştirici yönü de elbette vardır. Ancak savaşın reel olan boyutuna bakıldığı zaman kazanılması uğruna acımasız taktikler, stratejiler ve muharebeler mecburidir. Bu durum nedeniyle dünya tarihinde sayısız insan yaşamını kaybetmektedir. Ayrıca milyonlarca insan sakat kalmaktadır. Belki de en acısı da insanların vatanını terk etmek zorunda kalmasıdır.⁴⁹²

Savaş stresi sadece belli bir döneme veya zamana ait değildir. Bu bağlamda savaşın bireysel yansımalarının yanı sıra toplumsal yansımaları da vardır. Ancak savaşın toplumsal etkileri daha evrensel ve daha streslidir. Dünya tarihinde öyle keskin ve çetin savaşlar vardır ki taş üstüne taş bırakmamıştır. Aynı şekilde öyle derin hezeyanlar bırakan savaşlar vardır ki adeta soykırım niteliği taşımıştır. Bu nedenle savaş dünyanın neresinde olursa olsun bireyleri sadece bir alanda etkilemez. Sanat, siyaset, eğitim, kültür, sanat, çevre ve birçok olguda etkileyerek duygu, düşünce ve yaşamın tamamını etkiler. Savaş dünyadaki nüfus dağılımını, demografik yapıyı, sosyokültürel ve ekonomik hayatı yeniden şekillendirir.⁴⁹³

İkinci Dünya Savaşı sırasında yaklaşık seksen milyon insan hayatını kaybetmiştir. Aynı şekilde 1945 yılında ABD'nin Japonya'ya fırlattığı Hiroşima Bombası nedeniyle iki yüz bine yakın insan dünyaya gözlerini kapatmıştır. Bu

⁴⁹¹ Zeynep Özcan, “Mülteci Öğrencilerin Kültürel Uyumları ile Dinî Başa Çıkmaları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 2019, C. 23, S.1, s. 127-144.

⁴⁹² F. Ahu Özmen Akalın, “Emile Durkheim'in Sosyolojik Yaklaşımında Savaş ve Savaşın Toplum Üzerindeki Etkileri”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 2021, C.9, S.28, s. 248-256.

⁴⁹³ Musa Eroğlu, “Etnik Kimlik, Savaş ve Göç Olgularının Çocuklar ve Ergenler Üzerindeki Psikolojik Etkileri”, *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 2020, C.4, S.1, s.94-102.

şiddette bir yıkımın insan psikolojisinde korku yaratmaması, insanın sağlığına zarar vermemesi mümkün değildir.⁴⁹⁴ Savaş veya terör saldırıları stres verici olaylardır. Bu olaylarla psikolojik açıdan baş edebilmek için bireyin iyi bir ruh haline sahip olması gerekir. Birey, savaş ve terör olaylarında doğrudan veya dolaylı olarak fiziksel özelliklerini kaybedebilir. Ayrıca patlama esnasında karşılaşılan olaylar; mağdurları hayattan soğutabilmektedir.⁴⁹⁵

Savaş mağdurlarının ruhsal ve fiziksel sorunlarıyla birlikte bilişsel donanımlarının zayıf kalması iletişim ve dini ibadet problemlerini doğurmaktadır. Örneğin; savaş anında cuma namazının kılınmaması, kiliselerdeki ayinlere katılamamak gibi problemler savaş mağdurlarında stresi oluşturmaktadır. Din, bireyin savaş esnasında yaşadığı zorlukların üstesinden gelmesi için dayanak sağlar. Bu yönüyle zorlukların üstesinden gelmede dini bakış oldukça önemlidir. Din ve maneviyata yönelen bireyler savaşın kötü izlenimlerinden ve hatıralarından daha kolay sıyrılır.⁴⁹⁶ Salgın hastalıklar ve dini başa çıkma arasında da güçlü bir korelasyon vardır.

4. SALGIN HASTALIKLAR VE DİNİ BAŞA ÇIKMA

4.1. Toplumsal Ruh Sağlığı ve Dini Başa Çıkma

Salgın hastalıkların toplumsal yapıda oluşturduğu varyasyon toplumsal ruh sağlığını olumsuz etkilemiştir. Bu etki, iktisadi ve sosyokültürel alanda olduğu gibi demografik ve politik alana da yansımıştır. Düzensiz göçler, kentsel yaşamda meydana gelen değişimler, vaka ölüm oranındaki hızlı artış, alınan tedbirlerin yetersiz kalması, statü ve yaş ayrımı gözetmeksizin herkesin salgından etkileniyor olması, lider ve devlet personelinin hayatını kaybetmesi, aile birliğindeki dağılmalar, artan çete olayları ve çatışmalarla asayişin bozulması toplumsal ruh sağlığını

⁴⁹⁴ Masao Tomonaga, The Atomic Bombings of Hiroshima and Nagasaki: A Summary of the Human Consequences, 1945-2018, and Lessons for Homo sapiens to End the Nuclear Weapon Age, *Journal for Peace and Nuclear Disarmament*, 2019, V.2, N.2, s. 491-517.

⁴⁹⁵ Vedat Şar, “Savaş ve Terör Yaşantılarında Travma Sonrası Stres”, *Okmeydanı Tıp Dergisi*, 2017, C. , S.33, s. 2-6.

⁴⁹⁶ Kemal Edip Kürkçüoğlu, *Din Sosyolojisi*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2016, s. 48-51.

olumsuz etkilemiştir.⁴⁹⁷ Veba salgınlarında yaşanan toplu ölümlere şahitlik eden ve aile bireylerini kaybeden çocukların yaşadığı travmalar, en büyük serveti olan güzelliğini koleraya kurban vererek aile birliği dağılan kadınların yaşadığı ruhsal bunalımlar, çocuklarını çiçek salgınında kaybeden ebeveynlerin yaşadığı ruhsal çöküntü salgın hastalıkların toplumsal ruh sağlığında oluşturduğu ve etkisi uzun yıllar sürecek olan kırılmalığı gözler önüne sermektedir.

Bu sebeple insanoğlu yaşadığı her salgında toplumsal iyi oluşu korumak adına farklı strajiler uygulamak zorunda kalmıştır. Vaka oranını azaltmak amacıyla halkı karantinaya tabi tutmak insanlarda oluşan korku ve kaygıyı gidermek, toplum sağlığını korumaya çalışmak en sık başvurulanan stratejilerden biridir.⁴⁹⁸ Ancak karantinaya tabi tutulan insanların yaşadığı buhran geçimsizliğe, aile içi çatışmalara neden olmuş; etnik ve dini grupları karşı karşıya getirmiştir. Dolayısıyla salgın hastalık döneminde, agresiflik, saldırganlık, öfkeyi kontrol edememe, alkol ve sigara kullanım oranında artış, yalnız kalma isteğı, etkileşim ve iletişimden kopma vb. psikolojik sorunlar baş göstermiştir.⁴⁹⁹

Bahsi geçen sorunlar, insanlarda bireysel korunma içğüdüsünü tetiklemektedir. Toplumun geneline yansıyan bu durum insanları başa çıkma yöntemlerine yöneltmektedir. Örneğın; salgına yakalanan bireyler, toplum tarafından dışlanacaklarını düşünür; sevdiklerini koruyamadıkları ve kolluyamadıkları hissine kapılır. Dolayısıyla salgında sevdiklerinin yanında olamayanlar kişisel bir muhakeme sürecine girer. Bu durum kişilerin ruhsal halini, davranışlarını, yaşama sevinçlerini psikolojik açıdan olumsuz etkiler.⁵⁰⁰ Bütün bu korku ve olumsuzluklar, kişiyi Yaratıcı'ya yönlendirir. İşte tam da bu noktada dinin işlevsel rolü yani vicdanı rahatlatma fonksiyonu devreye girer. Çünkü kayıp sonrasında kişi kendini sığınacak bir limanda görmek ister. Yaratıcı'nın varlığı ve kudreti kişiyi sıkıntılardan alıkoyar.

⁴⁹⁷ Murat Turgut, "Antik Akdeniz Bölgesinde Salgın Hastalıkların İnanç Değışiklikleri Üzerindeki Etkileri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2022, S.48, s.92-107.

⁴⁹⁸ Aynur Bahar vd., "Covid-19 Pandemisi: Karantina ve İzolasyon Sürecinde Ruh Sağlığı", *ERÜ Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 2020, C.7, S. 2, s42-48.

⁴⁹⁹ Şeymanur Çelik- Edanur Çak, "Covid-19 Pandemi Sürecinin Aile Üzerine Etkisi", *Gevher Nesibe Journal of Medical*, 2021, C.6, S. 1, s. 43-49.

⁵⁰⁰ Çağla Çetin- Tuğşat Güzelöğlü, Covid 19 Pandemi Döneminde Dini Başa Çıkma Tazları İle Ruh Sağlığı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2022, C.27, S.1, s. 217-235.

Öyle ki salgında hayatını kaybeden kişinin isteklerini yerine getiremediğini düşündükleri için eksiklikleri Tanrı aracılığıyla kapatmaya; Tanrı'yla manevi boyutta yakın durmaya çalışır. Sevdiklerinin gözü arkada kalmasın düşüncesiyle toplum yararına uygun aktivitelerde bulunur. Görüldüğü üzere din, salgın sürecindeki olumsuz duygu ve davranışları törpülemektedir.

İnsanoğlu ne kadar bilgi ve beceriye sahip olursa olsun, ne kadar iletişim ve teknolojiye hükmetme gücü olursa olsun çoğu zaman Yaratıcı'nın aşkın gücü ve merhamet edici yönüne sığınma isteği duyar.⁵⁰¹ Dini yönelim insanlara güven, koruma ve bağlanma hissi kazandırdığı için stresli olay anında bireyin tutumunu değiştirir. Dolayısıyla salgın hastalığa yakalanan bireylerde dini yönelim arttıkça depresyon, kaygı ve ölüm korkusu da önemli ölçüde azalır.⁵⁰² Zorlu olay anında sergilenen dini başa çıkma tutumu toplumda ruhsal iyi oluş ve Yaratıcı'ya karşı bir teslimiyet duygusu oluşturur. Örneğin; Kanuni Sultan Süleyman Han döneminde yaşanan veba salgınında payitahtta görevli Habsburg Elçisi'nin anılarında yer alan notlar bunu açıklar mahiyettedir. Elçi, Türklerin ölüme kader yani Allah'ın iradesi ekseninde baktığını, karantina uygulamalarını Allah'ın iradesinden kaçma çabası olarak gördüklerini ve bu sebeple salgına karşı kayıtsız bir tutum sergilediklerini belirtir.⁵⁰³

Günümüzde Thomas ve Barbato (2020) Covid-19 sürecinde görülen davranış bozukluğu ve stres durumlarını, farklı dine mensup bireyler üzerinde analiz etmişlerdir. Yapılan çalışmada, inanç sahibi kimselerle dini inancı zayıf kişilerin Covid-19'a karşı tutumlarının farklı olduğu tespit edilmiştir. Dindar insanların yaşanan durumu dini kaynaklı değerlendirmeleri; namaz, kurban ve ayinlere özen gösterdiklerini belirtmeleri dikkat çekicidir. Bu tutumlardan hareketle çalışmaya katılan kişiler salgını ilahi bir uyarı olarak gördüklerini, Tanrı'nın bağışlayıcı olduğunu ve hastalığı Tanrı'nın eliyle atlatacaklarına inandıklarını, stres ve kaygıya kapılmadıklarını ifade etmişlerdir. Ancak Yaratıcı 'ya sığınmayı reddeden insanlarda stresin yanı sıra gerilim, korku ve kaygının yüksek seviyede olduğu tespit

⁵⁰¹ Gencer- Cengil, s. 400

⁵⁰² Vahideh Lameeei- Mustafa Bilici, Dinin Psikolojik İyi Oluş Üzerindeki Rolü ve Değerlendirilmesi, Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 2022, C. 9, S.19, s. 57-68.

⁵⁰³ Varlık, 2017, s. 102-103

edilmiştir. Kendini herhangi bir dini inanca ait görmeyen kimselerin hem dini yönelme hem de sosyalleşme olanaklarından yoksun kalma istekleri, Covid-19’la başa çıkmayı zorlu hale getirmiştir. Thomas ve Barbato’nun Britanya’da yaptığı çalışma Hindu, Müslüman, Yahudi ve Hristiyanlarda olduğu gibi diğer dini inanç sahibi bireyler için de dini baş etmenin önemli bir faktör olduğunu göstermektedir.⁵⁰⁴

Rachel Sing ve arkadaşları Covid-19 ile dini başa çıkma adlı çalışmada Çin, Malezya, İran gibi ülkelerde, Taoizm, Budizm, Hinduizm, Müslüman ve Hristiyanlık dinine mensup bireylerin tutumlarını incelemişlerdir. Çalışmada dini inancın stres yönetiminde pozitif bir direnç sağladığını, kaygıyı azalttığını ifade edenlerin hastalığı kolayca atlattıkları belirtilirken yaşanan olayı Tanrı’yla ilişkilendirmeyen hastaların, hastalıkla baş etmede zorlandıkları saptanmıştır. Ayrıca herhangi bir salgın hastalıkta dini tutum kadar kültürel tutum da hastalıkla baş etmenin seyrini değiştirebilme fonksiyonunun olduğu anlaşılmıştır. Örneğin; Taoistler Covid-19’un metabolizma ve bağışıklığın zayıflığına bağlı olduğunu savunmuş; güçlü tutulan dini ve manevi değerlerin hastalıkla başa çıkmada olumlu sonuçlar doğurabildiğini belirtmişlerdir.⁵⁰⁵

McLaughlin (2020)’in Covid-19’un dini yansımaları üzerine yaptığı çalışmada Budist ve Şinto dinine mensup rahiplerin sergilediği pragmatik tutumlar ve manevi destekler sayesinde başta Osako, Kobe ve Kyoto olmak üzere birçok yerleşim biriminde vaka oranının azaldığının ifade edilmesi bir dini başa çıkma tutumudur. İnsanların Şinto tapınaklarında salgının defî için günahlarından arınmaya çalışması; dua, matsuri ve sunu ibadetlerle kâmillerden yardım dilemesi, hastalıkla dini başa çıkmaya çalışıldığının göstergesidir.⁵⁰⁶

Okan ve Ören (2021) tarafından Covid-19’a yakalanmış kişiler üzerinde yapılan, hastalıkla dini başa çıkma ilişkisinin ele alındığı çalışmada salgına yakalananların hastalığı olumlu yorumlaması dikkat çekmiştir. Hastalıkla baş etmede zorlanmadığını belirtenlerin dua ve tevekkül ederek, dini ve manevi destek olarak

⁵⁰⁴ Justin Thomas-Mariapaola Barbato, “Positive Religious Coping and Mental Health among Christians and Muslims in Response to the COVID-19 Pandemic”, *Religions*, 2020, V.11, I.10, s. 498.

⁵⁰⁵ Rachel Sing et al., Cultural Responses to Covid-19 Pandemic: Religions, Illness Perception, and Stress, *Frontiers in Psychology*, 2021, V.12, s. 1-19.

⁵⁰⁶ Laughlin et al., Epidemic Rift Valley Fever In Egypt : Observations Of The Spectrum Of Human Illness, *Transactions Of The Royal Society Of Tropical Medicine And Hygiene*, s. 1-5.

hastalığı kolayca atlattıkları sonucuna varılmıştır. Bununla birlikte hastalığa yakalananlar başa gelen duruma teslimiyet ve şükür penceresinden yaklaşmanın, Kur'an-ı Kerim okumanın, dijital ortamda Kabe'yi canlı izlemenin, dua okuyan seccade kullanmanın, zikir matik gibi teknolojik araçlardan yararlanmanın kendilerini iyi hissettirdiğini vurgulamışlardır.⁵⁰⁷ Dolayısıyla temelde kompleks bir yapı arzeden dini başa çıkmayı; stres ve kaygı gibi bireyin psikolojik yapısında gerilim meydana getiren salgın hastalıkları dini inanç ve pratikler yoluyla minimize veya nötralize etmek mümkündür. Bu anlamda dindar birey, kontrol edemediği veya üstesinden gelemediği durumlarda dinsel sistemin ona sunduğu anlam bütünlüğü çerçevesinde dini duygu, düşünce ve davranışlarını kullanma eğilimi gösterir. Söz konusu bu eğilimle birey, karşı karşıya kaldığı problemin çözümünü hedefleyerek sonuç itibarıyla rahatlamayı ve huzura kavuşmayı amaçlar. Ancak dua ile dini başa çıkmada bireyin istek ve taleplerinin yerine gelmemesi durumunda birey hayal kırıklığına uğrayıp isyan edebilir. Sonuç olarak ruh sağlığı, öncelikle bireyin kendisiyle daha sonra da çevresiyle barışık yaşaması için vazgeçilmez bir olgudur. Bu bağlamda din ve dini başa çıkma yaklaşımı bireyin ruh sağlığını korumak için başvurduğu en etkili argümanlardır.⁵⁰⁸

4.2. Sabır ve Dini Başa Çıkma

Din olgusu, baş edilmesi zor olaylara inanç ekseninden tahliller sunarak zorlu sürecin nedenlerine yönelik tatmin edici açıklamalar içerir. Din olgusunun insanoğluna sunduğu en iyi metotlardan biri de yoksulluk, keder, haksızlık, çaresizlik gibi bir takım üzücü ve zorlu hayat olaylarıyla başa çıkmasıdır. Bireyin doğa olayları karşısında yaşadığı çaresizlik, iletişimde karşılaştığı tehdit, yıldırma ve çekinme durumlarında sabır olgusu devreye girer.⁵⁰⁹

Sabır olgusunun pragmatik vasfı hemen hemen bütün dinlerde mevcuttur. Kur'an'da bireysel veya toplumsal olayların dini açıdan ele alınmasında sabır olgusunun önemli bir yeri bulunur. Allah'ın kutsal kelamı Kuran'ı Kerim 'de sabırla

⁵⁰⁷ Nesrullah Okan- Aytaç Ören, Covid-19 Sürecinde Yaşanılan Olumsuz Duygulara Dini Başa Çıkma'nın Rolü, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 2021, S.56, s. 359-380.

⁵⁰⁸ Koç, s. 15-31.

⁵⁰⁹ Beyazıt Yaşar Seyhan, Başa Çıkma Değeri Açısından Sabır Üzerine Nitel Bir Çalışma, *Akademik Bakış Dergisi*, 2015, S. 49, S. 127-145.

ilgili verilen mesajlarda toplumsal ahlak ve yaşantının kolaylaştırıcılığına dair ayetler yer alır. Sabır kişileri şekvadan ötürü, şükretmeye, memnun kılmaya ve hoşgörüyü yaklaştırır. Müminlerin; fakirlik, korku, ölüm, hastalık gibi zorlu yaşam olayları karşısında sabır vasıtasıyla baş edebileceklerinden söz edilir.⁵¹⁰

Sabır olgusu travmatik olaylar karşısında stresin kaynağına göre aktif veya pasif olarak işlemektedir. Başa gelen olay karşısında insanın duygusal tepkiler vermesi veya nötralize izlemesi kişinin pasif sabır olgusuyla süreci yönettiğini gösterir. Ancak başa gelen olumsuz hadiseler karşın birey telaşa düşmeden, stresi yönetebileceğini düşünerek zorluklar karşısında öfke, sinirlilik hali, isyan duygularının ötesinde sakin bir şekilde yönetirse bu da aktif sabrı benimsediğini gösterir. Kutsal kitabımız Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere birçok tasavvufi eserde peygamberlerin yaşadığı problemler ve stresin kaynağını yönetme sürecinin sabır ile olan ilişkisine dair örnekler bulunur. Bu örneklerden biri de Hz. Yusuf'un kardeşleri tarafından derin bir su kuyusuna atılmasından sonra gösterdiği sebat ve metanettir. Hz. Yusuf kuyuda iken stres ve panik yapmadan Allah'a yalvarmış ve dua etmiştir. Nihayetinde kuyudan sağ çıkmış ve uzun yıllar ailesine ulaşmaya çalışmıştır. Hz. Yusuf Allah'a dua ederek, yaşadığı acıya sabır göstererek katlanmış ve tahammül etmiştir.⁵¹¹

Görüldüğü üzere başa gelen zorlu olaylarda bireyler sabır vasıtasıyla metanetli ve selamete erdirici mesajlarla memnun olabilmektedir.⁵¹² Bakara Suresi 153. ayette “Ey iman edenler, sabırla ve namazla yardım dileyin. Gerçekten Allah, sabredenlerle beraberdir”⁵¹³ denilir. İnanç sisteminin gündelik hayata aktarılmasında yaşanan aksaklıklar sebebiyle başa gelen afet ve salgın hastalıklarla insanların cezalandırıldığı kanaati her daim varolmuş bir düşünce kalıbıdır. Kişinin öz benliğini sorgulayıp hayatı düzenleme aşamasında devreye konulan sabır olgusu, sosyal hayatı şekillendiren birçok dini akımın ana kaynağını oluşturur. Çünkü ameliyle yani ibadeti vasıtasıyla ulaşılamayan makama kişinin Allah'tan gelen bela ve musibetlere

⁵¹⁰ Sevda Aktulga-Gürbüz, “A Key to Excellence: Patience and Patient in The Early Sufis”, *Journal for the Education of Gifted Young Scientists*, 2022, V.10, N. 1, s. 1-10.

⁵¹¹ Ayten vd., 2012, s. 45-55.

⁵¹² Majed A. Ashy, Health and Illness from an Islamic Perspective, *Journal of Religion and Health*, 1999, V.38, N. 3, s. 241-254.

⁵¹³ “Bakara Suresi”, <https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-1/bakara-suresi-2/ayet-1/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1> , (28.11.2023)

gösterdiği sabrı neticesinde ulaştığına inanılır. Bu sebeple oluşturduğu tahribatın etkileri günümüze kadar ulaşan veba vb. salgınlar karşısında Müslüman, Yahudi ve Hristiyanlar gibi gnostik ve semavi dinlere mensup bireylerin ortak mücadelesi sabır ekseninde olmuştur. Hz. Peygamber'in "Herhangi bir salgın anında panik yapmayın, sabredin" ve "Keza içinizde kim ki salgın hastalığa yakalanır ve bu musibete sabredip kadere tevekkül penceresinden bakarsa ve Allah'tan şifa umarsa tıpkı bir şehit gibi sevap kazanır." hadisiyle sabredenleri şehitlik mertebesiyle müjdelemesi sabrın ne denli önemli bir olgu olduğunu göstermektedir.⁵¹⁴

İnsanoğlu, dünyaya geldikten sonra Allah tarafından zorlu sınavlara tabi tutulur. Bu sınavın türü kişinin mensubu olduğu toplumun konjonktürel yapısına göre değişir. Ancak insan hangi kültüre mensup olursa olsun, fıtratı gereği ruhunda bir acelecilik hâkimdir. Bu tutum bazı zamanlarda insanı hataya sevk eder. İradenin yönetme kapasitesini arttıran, zorluklar karşısında insanı olgunlaştıran önemli argümanlardan biri de sabır anlayışıdır. Dolayısıyla depresyon, kuraklık, hayvan saldırıları, aile içi şiddet, göçmen durumuna düşme, sel felaketi ve salgın hastalıklar esnasında ilâhî bir sınamanın bilincinde olmak sabır ile olayların üstesinden gelineceğinin bilincinde olmak gerekir.⁵¹⁵

Dinî başa çıkma anlayışına İslami pencereden bakıldığında, başa gelen mevcut hadisenin ilahi iradenin emri doğrultusunda olduğunu unutmamak gerekir. Kanseri, verem, siroz, sedef, cüzzam veya Covid-19 hastalarında öfke, çaresizlik, travma sonrası stres bozukluğu, endişe, yalnızlık hissi, ümitsizlik, aile ve statüye dayalı rol kaybı endişesine benzer psikososyal problemler sabır vasıtası ile nötrize edilir. Yaşanan sosyokültürel olumsuzlukların üstesinden gelmek için Allah'a sığınmak hayati bir öneme sahiptir. Bireyler yaşadıkları bu aşılması zor görünen hadiselerde kendi öz kaynaklarının dışında bir kaynak arar. İşte böylesi olaylarda kişi için akla gelen ilk yardım kaynağı merhamet edici Yüce Allah'tır. Diğer bir ifade ile Allah'a sığınma ve onun kudretli desteğini alma zorluklara karşı sabır ve metanetli davranma kişiyi güçlü kılar. Bu dini başa çıkma tutumu kişinin olaylardaki mücadele azmini arttırmaktadır. Dini başa çıkma bireye iç huzur kazandırmaktadır.

⁵¹⁴ Arif Gezer, "Hz. Peygamber'in Hastalıklara Karşı Tutumu", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2020, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, s. 625-636

⁵¹⁵ Yapıcı-Doğanay, s. 105-135.

Dini başa çıkma kişinin aşamayacağı stresli problemleri en aza indirmektedir. Dolayısıyla kişi yakalandığı hastalığı kabullenip, hastalığın psikolojik seyrini gözünde büyütmeden sabır ile üstesinden gelebilmesi mümkündür.⁵¹⁶

Kaya (2020) Kur'an-ı Kerim perspektifinden kaleme aldığı Covid-19 salgınıyla ilgili çalışmasında hastalıkla başa çıkmada dua ve sabır olgusunun önemine değinmişlerdir. Nitekim semavi dinlerin kutsal metinlerinde geçen peygamber kıssalarında bütün nebilerin ortak özelliğinin dua ve sabır olduğu belirtilir. Şuara Suresi 80. ayet-i kerimede Yüce Allah Hz. İbrahim'in "Hastalandığım zaman bana şifa veren O'dur! der." Enbiya Suresi 83-84. ayette geçen Hz. Eyüp'ün kıssasında hastalıkla başa çıkmada Allah'a yakarırlara yer verilir. Herhangi bir hastalığa yakalananlara kutsal kitapta Hz. Eyüp kıssasına başvurmaları tavsiye edilmiştir. "Eyyub'u da an! Hani Rabb'ine, -Başıma bu dert geldi. Ama sen merhametlilerin en üstünüsün- diye niyaz etmişti. Bunun üzerine biz, tarafımızdan bir rahmet ve kulluk edenler için anılacak bir örnek olmak üzere onun duasını kabul ettik; kendisinde dert ve sıkıntı olarak ne varsa giderdik; ona aile efradını, ayrıca bunlarla birlikte bir mislini daha verdik." İslami kaynaklara göre Hz. Eyüp başına gelen bütün musibetleri şikâyet etmeden sabır ve tevekkülle karşılamış, dualarla Allah'a sığınmayı tercih etmiştir. Yüce Allah kutsal kitapta Eyüp Peygamber'in doğru yolda olmasından dolayı sabredenlere vaat ettiği şekilde ödüllendirdiğini bildirmiştir. Böylece Hz. Eyüp sabır ve dini başa çıkma vasıtası ile sağlığını geri kazanmıştır. Covid-19 sürecinde ehl-i iman sahipleri şifa bulmak için Hz. Eyüp misali sabır, tevekkül ve duayla Allah'ın merhametine sığınmayı tercih etmişlerdir.⁵¹⁷

Soon Ken Chow ve çalışma arkadaşları (2021) Malezya'da Covid-19 sürecinde sağlık hizmetlerinde görevli çalışanlarda yaşanan korku, kaygı, stres, depresif bozukluklar ile mücadele etmede dini başa çıkma fonksiyonlarının rolüne değinmişlerdir. Söz konusu çalışmada hastaların birçoğunun pandemi sürecinde

⁵¹⁶ Rabi Coşkun -Behlül Tokur, "Ağır Hastalarda Dini Başa Çıkma", *Journal of Analytic Divinity*, 2022, C. 6, S.2, s.122-144.

⁵¹⁷ Süleyman Kaya, "Covid-19 Pandemi Süreci ve Sonrasına Kur'an Temelli Yaklaşım", *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 2020, C.4, S.3, s.1-29.

maneviyata yöneldikleri ve özellikle sabrederek psikolojik iyi bir ruh hali kazandıkları sonucuna varılmıştır.⁵¹⁸

Xiaojun Ding ve araştırma ekibi (2022) Covid-19 sürecinde Konfüçyüs, Budizm ve Taoizm mensuplarının yaşadıkları sıkıntılar ele alınmıştır. Çalışmada Covid-19'un psikososyal travmalarının azaltılmasında, Covid-19 ile başa çıkmada din olgusunun yüksek motivasyon sağlayıp sağlayamadığı irdelenmiştir. Ding ve çalışma arkadaşlarının gözlemlerinden yola çıkılarak Covid-19 ile yeni bir döneme giren Çin'de virüs nedeniyle herkesin herkesten korktuğu, samimiyetin azaldığı, en yakınların bile yardımlaşmadan kaçındığı ve bu nedenle ölümün çok yakın olduğu endişesi karşısında insanlar metanetli ve sabırlı davranarak stres ile başa çıktıkları sonucuna ulaşılmıştır. Budist, Ateist, Taoistlerin bu zorlu süreçte Hristiyan arkadaşlarından veya Müslüman dostlarından manevi destek almaya çalıştıkları görülmüştür. Tao mensupları Covid-19 döneminde yaşadıkları zorlu süreci dini başa çıkmanın sabır olgusu vasıtası ile acılarını yaşadıklarını dile getirmişlerdir. Ayrıca bu zorlu günlerde sabır vasıtası ile umutlu sonuçlar elde ettikleri sonucuna varılmıştır. Ayrıca Covid-19 salgınına yakalananların hastalıktan korkmadıkları, hastalık sürecinde manevi destek aldıkları ve bu zorlu günleri sabır ile atlatmışlardır.⁵¹⁹

4.3. Geleneksel Tedavi Sistemleri ve Dini Başa Çıkma

Teoloji ve tıp ilişkisi eski çağlara dayanmaktadır. İnsanoğlu yeryüzüne ayak bastığı ilk andan itibaren yaşamsal ve toplumsal işleyişe olumsuz etkide bulunan zorlu yaşam olaylarına çözüm üretebilmek maksadıyla doğaya ve doğaüstü güçlere başvurmuştur. Doğaüstü güçler ve insan arasındaki ilişki, toplum tarafından benimsenmiş tedavi yöntemleri, kültür, giyim, örf ve âdet gibi pratiklerin temelini oluşturmaktadır. Kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze kadar süregelen geleneksel tedavi yöntemleri hastalıkları sadece cismani olarak görmez, aynı zamanda hastaların iyi bir ruh haline sahip olması için uygulanan sağaltım yöntemlerini de içerir. Çoğu kültürde bedensel iyileşmenin ilk koşulu ruhsal iyi oluşa bağlıdır. Dolayısıyla teşhis

⁵¹⁸ Soon Ken Chow et al., "Religious Coping, Depression and Anxiety among Healthcare Workers during the COVID-19 Pandemic: A Malaysian Perspective", *Healthcare*, 2021, V.9, I.1, s. 69-79.

⁵¹⁹ Xiaojun Ding et al., "How to Cope with Loneliness during the COVID-19 Pandemic? Perspectives of Confucianism, Daoism, and Buddhism", *Religions*, 2020, V.13, I.11, s. 1085-1096.

ve tedavi sürecinde insanoğlu için hem beden hem de ruhun sağlıklı olması oldukça önem arz etmektedir.⁵²⁰

Geleneksel tedavi yöntemleri veya halk hekimliği olarak bilinen uygulamalar modern tıp öncesinde ortaya çıkmış ve uygulamadaki pratikliğin yanında dini metodları da içermesinden dolayı toplum tarafından kolaylıkla benimsenmiştir. Halk hekimleri veya din görevlileri vasıtasıyla sosyokültürel bir miras olarak günümüz toplumlarına aktarılan geleneksel uygulamalar Çin, Hindistan, Anadolu, Moğolistan, Afrika gibi birçok ülkede dini normlarla sentezlenerek hastalıklarla başa çıkma amacıyla kullanılmaktadır.⁵²¹

Din ve tıp ilişkisinin en iyi örneklerini İran tıbbında görmemiz mümkündür. Eski İran'da din adamlarının, bitkiler ve dualarla sağaltımda bulunan hekim vasfı da bulunmaktadır. Yenilebilir, merhem veya buhur olmak üzere üç şekilde hazırlanabilen bitkisel drogların, mistik uygulamalarla sentezlenmiş halinin insanlar üzerindeki etkisi o kadar büyüktü ki insanlar ölüme bile çözüm üretebildikleri kanısına varmışlardır. Firdevsi'nin Şahname'sine göre Sasaniler döneminde ünlü bir saray hekimi ve din âlimi olan Berzeveyh'in ölümleri diriltten bir bitkiyi aramak için Hindistan'a gitmesi geleneksel tıbbın toplum üzerindeki etkisini göstermektedir.⁵²²

Asırlardır devam eden geleneksel tedavi yöntemleri kadim Türk milletinin sosyokültürel yaşantısında da önem arz etmektedir. Salgınla mücadelede farklı dini-geleneksel yöntemlere başvuran Türklerin veba karşısında da alternatif yollar denediği bilinmektedir. Bu alternatif tedavilerden biri de Akdeniz coğrafyasında halkın yoğun teveccüh gösterdiği Tıyn'ı Mahtum toprağıdır. "Mühürlü toprak" olarak da bilinen tıyn-ı mahtum, Limni Adası'nda yılın belirli bir döneminde dini törenle çıkarılır. Tıyn'ı Mahtum'un hangi hastalığa iyi geldiğine yönelik ilk bilimsel çalışmalar Mustafa Naim Efendi'nin çalışmalarında mevcuttur. Daha sonrasında Alman mineral bilimci Georg Bauger'in de dikkatini çeken bu şifalı topraklar ilk başlarda kırılan el ve ayaklar için kullanılmış olsa da zamanla veba salgınında

⁵²⁰ Melike Kaplan, Halk Tıbbının Kökenleri: Teşhisten Tedaviye Din ve Büyü İlişkisi, *Milli Folklor Dergisi*, 2011, C.12, S.91, s. 150-156.

⁵²¹ Sinan Yılmaz, "Türk Toplumunda Geleneksel Tedavi Yöntemlerinin Faydasına İnanma ve Bu Yöntemlere Başvurma Örüntüleri", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2020, C.10, S.3, s. 941-953.

⁵²² Sirgavaz- Masalcı Şahin, s. 134-137.

sağaltım amacıyla da tercih edilmiştir. Vebayla mücadelede hap şeklinde tablet gibi kullanılan bu toprak, merhem gibi hastaların yaralarına da sürülmüş ve birçok derde deva olmuştur. Ateşli hastalıklarda bu toprak ateşi düşürmüş, kan kusan hastalara sirke ile birlikte içirilmiş, akrep, yılan vb. zararlı haşerat sokmalarında antiseptik bir yöntem olarak tercih edilmiştir.⁵²³ Zoonotik kaynaklı veba salgını karşısında çaresiz kalan insanlar dini ve fitoterapik yöntemlerin birlikte kullanıldığı geleneksel tedavi yöntemlerine yönelmek zorunda kalmıştır. Çünkü insanlar sebebi bilinmeyen bir düşmanla ancak Tanrısal unsurlar vasıtasıyla baş edebileceklerini düşünmüşlerdir.⁵²⁴ Örneğin; Bizans'ın birçok yerleşim alanında vebaya yakalanmış hastalar geleneksel tedavi ritüelleriyle iyileştirilmeye çalışılmıştır. Kiliseler ise bu geleneksel tedavi yöntemlerinin hem tıbbi hem de dini sorumluluğunu alarak Manastırlar'da hastaları tedavi etmeye başlamışlardır. Manastırlarda hemen hemen her sekmenkte eczaneleri aratmayacak şifalı ot birimleri oluşturulmuştur. Papazlar manastır bahçelerinde tıbbi bitkiler yetiştirmiş ve farmokolojik ilaçlarla vebalıları tedavi etmişlerdir.⁵²⁵ Bu strateji sadece veba pandemisine özgü olmayıp Hristiyanlığın ilk dönemlerinden itibaren Kilisenin hastaları iyileştirmek için geleneksel yöntemlere başvurduğu bilinen bir gerçektir. Hristiyanlık inancında bedenın geleneksel, ruhun ise dini normlarla tedavi edildiğı hasta yağlama litürjisi sık sık başvuru olan bir yöntemdir. Mesih İsa'nın hastaları iyileştirme gücü bulunduğuna ve bu gücün havariler vasıtasıyla din görevlilerine aktarıldığını savunan Hristiyanlar, hoş kokulu bitki özleri, kırk çeşit çiçek ve zeytinyağının üst rütbeli din görevlisi tarafından hazırlanmasıyla elde edilen yağın dualar eşliğinde bedene sürülmesiyle hastanın hem maddi hemde manevi hastalıklardan arındığına inanmaktadır.⁵²⁶

⁵²³ Yasemin Demircan, Tıyn'ı Mahtum: Akdeniz Dünyasının Mucize Toprağı, Tematik Türkoloji Dergisi, 2012, C.4, S.1, s. 283-284.

⁵²⁴ Kenan Yerli, "The Elizabethan Poor Law of 1601 as a Result of Socio-Political and Economic Conditions of the Sixteenth Century England", *Turkish Journal of Applied Social Work*, 2020, C. 3, V. 1, s. 88-99.

⁵²⁵ Mustafa Bozkaya, "Tarih Boyunca Anadolu'da Salgınlar ve Önlemler", *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 2022, C.8, S.2, s. 191-198

⁵²⁶ Canan Seyfeli, "Mesih Sırrı": Sakramentler Fikrinin Kutsal Kitap'taki Dayanağı (Pavlus)", *Journal of Middle East and Migration Studies*, C.11, S.2, s. 332-367.

Müslümanlar veba tedavisi için Hz. Peygamber'in önerdiği yiyecekleri kaynatarak bakteri ve mikropların üstesinden gelmeye çalışmışlardır.⁵²⁷ Benzer bitkisel uygulamalar diğer medeniyetlerde de tedavi yöntemi olarak yer edinmiştir. Bunlardan biri de Hitit Uygarlığı zamanında şifalı otlarla bir araya getirilen “wassi” geleneksel tavadisidir. Bu geleneksel tedavi uygulamasında bitkisel droglara ağırlık verilmiştir. Bu droglar insanoğlunun yaşantısını düşünüldüğünden daha fazla kolaylaştırmıştır. Kolera salgını tedavisinde bitkisel droglardan oluşan “kesiş” yöntemi de bir diğer uygulama biçimidir. Bu yöntem antiseptik özelliğinin yanı sıra yaraları hızlı iyileştirme yetisi de olmuştur.⁵²⁸ Bilimsel kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla bakteri veya virüs kaynaklı salgın hastalıklarla başa çıkma ve dini başa çıkma adına pek çok geleneksel tedavi yöntemi vardır. Bu yöntemler Hindistan, Çin, Afrika Kıtası ülkelerinde sıkça uygulanır. Özellikle Afrika’da sıtma tedavisinde “Muti” yöntemi çok tercih edilir. Muti tedavisinin yegâne amacı herhangi bir hastalıkta zayıf düşen organları tıbbi besinlerle özüne dönüştürmektir. Bu tedavi yönteminin bir diğer önemi ise kurumsal dini değerlerde eğitim almış geleneksel şifacılar tarafından uygulanmasıdır.⁵²⁹

Afrika, Mısır, Anadolu ve diğer ülkelerde uygulanan geleneksel metotlar hastaları psikolojik açıdan rahatlatmış; hastalar hastalıkla baş etmede yüksek moral ve motivasyon elde etmişlerdir.⁵³⁰ Moral ve motivasyonu arttıran bir diğer yöntem de cüzzam hastalarına kullanılan şolmogra yağıdır. Hindistan, Sri Lanka, Brezilya gibi ülkelerde cüzzam tedavisinde tercih edilen şolmogra yağı “flacourtiaceae” bitkilerinden elde edilir. Halk arasında koca karı ilacı olarak da bilinen şolmogro yağı uygulaması asırlardır aktif olarak kullanılmaktadır. Bu uygulama Hindistan, Çin, Pakistan gibi ülkelerde başta cüzzam olmak üzere pek çok enfeksiyonel hastalığın tedavisinde uygulanır.⁵³¹

⁵²⁷ Handan Yalvaç Arıcı, “Modern Şifacılık Yönelimleri”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2021, S.19, s. 293-320.

⁵²⁸ Kılıç, 2021, s. 241-242.

⁵²⁹ Talkmore Ngarivhume et al., Medicinal Plants Used by Traditional Healers for the Treatment of Malaria in the Chipinge District in Zimbabwe, *Journal of Ethnopharmacology*, 2015, V. 159, s. 224-237.

⁵³⁰ Ashwani Kumar et al., “Malaria in South Asia: Prevalence and Control” *ACTA TROPICA*, 2012, V.121, I. 3, s. 246-255.

⁵³¹ Çakmak vd., 2018., s. 258-262.

Hem tıbbi hem de teolojik iyileştirme yönü olan bu uygulamaların günümüzde de prestijini koruduğu söylenebilir. Bu uygulamaları popüler kılan özellik filozoflar, kilise temsilcileri, peygamberler veya şeyhler tarafından destekleniyor olmasıdır. Örneğin İslam dünyasında pek çok salgın hastalık karşısında başvurulmuş geleneksel yöntemler kutsal kitabımız Kur'an-ı Kerim'de yer alan veya Hz. Peygamber'in bizzati uyguladığı sünnet-i seniyyeleridir. Hz. Peygamber'in uyguladığı tedavi yöntemleri ve önerdiği fitoterapik karışımlar Müslümanlar tarafından Tıbbi Nebvî bilimi olarak isimlendirilmiştir. Dolayısıyla Hz. Peygamber birçok hastalığı geleneksel tedavi yöntemleri doğrultusunda ele alırken, ümmeti ise bu yöntemleri dini başa çıkma adına kullanmaktadır.⁵³² Tıbbi nebevinin toplum tarafından bu şekilde benimsenmesinin hikmeti ise Hz. Peygamber'in Allah'ın elçisi olmasındandır. Çünkü Yüce Allah insanlara hayır ve şerde başa gelen musibetleri Hz. Peygamber'e melekler vasıtasıyla ayetler halinde bildirmiştir. Hz. Peygamber'in salgın hastalıklar için alınabilecek toplumsal önlemlerin ve uygulanacak teolojik yaklaşımların nasıl olacağı hakkında fiili sünnetleri bulunmaktadır. Bu sebeple Müslümanlar sünneti seniyye ekseninde hastalık anında yaşanan kaygı, stres, öfke, belirsizlik ve ölüm korkusunun önüne geçmeye çalışmışlardır.⁵³³ Bu sünnetlerden biri de Hz. Peygamber'in cüzzam hastalarına “Allah'a kulluk vazifelerinizi aksatmayın, Allah'a güvenerek ve O'na inanarak, yiyin” şeklindeki ifadeleri hastalıkla dini başa çıkma adına önemli bir yer teşkil etmiştir.⁵³⁴ Hastalıkla dini başa çıkma adına başvurulmuş geleneksel tedavi yöntemleri bazı hastalıkların etken sebebinin bilinmemesinden ötürü olumsuz sonuçlara neden olmuştur. Osmanlı döneminde hayza olarak isimlendirilen koleraya karşı 19. yy'a kadar yaygın bir şekilde kullanıldığı bilinen fâsd, hacamat, sülük gibi kan akıtma yöntemleri birçok hastanın ölümüne neden olmuştur. Sabuncuoğlu Şerefeddin, Cerrahiyye-i İlhaniyye adlı

⁵³² Veli Aba, Tıbb-ı Nebvî Bağlamında İlâhî Şifânın Kaynağı ve Değeri Üzerine Teolojik Değerlendirmeler, *Akademik Siyer Dergisi*, 2020, S.1, s. 112-119.

⁵³³ Selameddin Baysal, “Salgın Hastalıklarla Dini Başa Çıkma Geleneksel Tedavi Sistemlerinin Yeri ve Önemi”, *TAM Akademi Dergisi*, 2023, C.2, S.2, s. 194-211.

⁵³⁴ Rooshey Hasnain at al., “Islam, Leprosy, and Disability: How Religion, History, Art, and Storytelling Can Yield New Insights and Acceptance”, *Societies*, 2020, V.10, N.6, s. 1-15.

eserinde kolera hastalığına karşı uygulanan bu tedavi yöntemini uygun bulmadığını belirtmiştir.⁵³⁵

Su birçok dini inanışta arınmayı gerçekleştiren bir vafsa sahiptir. Maddi arınmayla birlikte manevi arınma için de kullanılmaktadır. Hastalıkların Tanrı'nın eliyle oluştuğuna inanılması sebebiyle dini normlarla sentezlenen geleneksel tedavilerde su önemli bir kültür. Cüzzam hastalarının tedavi amacıyla kaplıca ve su kaynaklarını kullandıkları bilinmektedir. Evliya Çelebi seyahatnamesinde adı geçen "Diyarbakır Balıklı Pınar"da gusül abdesti alınıp 40 gün içilmesi veya Hz. Musa'nın sol ayak izi olduğuna inanılan oyuğa konulan suyun içilmesinin cüzzam hastalığına iyi geldiği belirtilmiştir.⁵³⁶ Sıtmalı bir hastanın Cezeri Kasım Paşa Camii'sindeki kuyudan su içip istifra etmesi ardından bu suyla gusül etmesi veya "Yediler Ziyaretgâhı"ndaki taşlaşmış ağaçların kazınarak tozunun suyla içilmesi ve istifra edilmesi halinde hastalıktan arınacağı kanaati yaygın bir inanıştır.⁵³⁷ Yine yaygın bir inanışa göre Hz. Muhammed (sav)'in Topkapı Sarayı'nda bulunan hırkasının senede bir gün yıkanmasının ardından elde edilen suya bir kutsiyet yüklenerek muhafaza edilip sıtma hastaları için kullanılması dini normların sağaltım sürecindeki etkisinin göstergesidir.⁵³⁸

Yakın tarihte ortaya çıkan Covid-19 salgınında Müslümanlar bağışıklıklarını güçlendirmek amacıyla Hz. Peygamber'in şifa sağlamaktadır dediği bitkilere, meyvelere, sebzelere yönelmeleri tesadüfi değildir. Bu noktada Mufid ve ekibinin 2021 yılında Endonezya'da yaptıkları Covid-19'a karşı geleneksel İslam tıbbının yeri ve önemini belirten çalışma kayda değerdir. Çalışmanın sonucuna göre Tıbbi Nebevi'ye yüksek oranda kanaat getiren insanlar Covid- 19 süre zarfında virüsten kurtulmak adına balgamı atmak, nefes alışverişini kolaylaştırmak için kutsal kitabımızda ismi geçen zeytin, zeytinyağı, limon suyu, sirke, hurma, zerdeçalı, nane, kekik, soğan, turşu, bal vb. bitkisel droglarla salgınla başa çıkmışlardır. ⁵³⁹ Covid-19

⁵³⁵ Elif Gültekin, 19. Yüzyılda Osmanlılarda Kolera Tedavileri, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2016, s.115-118

⁵³⁶ Çakmak vd., 2018, s. 96.

⁵³⁷ Köse vd., 2017, s. 146.

⁵³⁸ Köse vd., 2017, s. 217

⁵³⁹ Abdul Mufid at al., Plant Mentioned in The Islam's Prophetic Traditions: A Review of The Scientific Evidence, *Volatiles & Essent. Oils*, 2021, V.8, I.4, s. 10089-10103.

sürecinde uygulanan farmakolojik ve fitoterapik Tıbbi Nebevi uygulamalar sadece Müslümanlarca aktif bir şekilde tercih edilmemekte aynı zamanda Hristiyanlar ve diğer dini kesimler tarafından da tercih edilmektedir.⁵⁴⁰

Adeleye ve arkadaşlarının (2021) Afrika’da bulunan Hristiyanlar üzerinde yaptıkları çalışmada hastalıkla başetmede kullanılan şifalı bitkilerle dini başa çıkma ilişkisine değinilmiştir. Araştırma neticesinde Covid-19 sürecinde uygulanan geleneksel tedavilerin insanları stres, kaygı, uykusuzluk, depresif davranış belirtilerinden uzaklaştırdığı ve hastaları psikolojik açıdan rahatlatıldığı tespit edilmiştir. Geleneksel sağaltıcı yöntemi olarak da bilinen bu uygulamalar kâhinler, ebeler ve şifalı drogları satan kişilerce hazırlanmıştır. Bu droglar akciğeri temizlemiş ve mikropların bedenden atılmasını kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla bu uygulamalar stresi azaltmış, vücut ısını dengede tutmuştur. Kâhinlerin de yüksek oranda desteklemiş olduğu bu droglar inanç anlayışıyla da desteklenmiştir. Batı ve Güney Afrika’da geleneksel tıp yöntemleri halkın % 70’i tarafından günümüzde de halen tercih edilmektedir. Geleneksel manevi şifacılar olarak da isimlendirilen sağaltıcıların tuzlu banyo uygulamaları Covid-19 sürecinde Afrika Sağlık Bakanlığı tarafından da desteklenmiştir. Elde edilen veriler ışığında bütün bu sosyokültürel, majik ve teolojik uygulamaların hastalıkla başa çıkmada etkili olduğu bilinmektedir.⁵⁴¹

Mirzaie ve çalışma ekibi tarafından (2019) Covid-19 salgını sürecinde Hindu, Budist, Taoist ve Jainizm azizlerinin hastalıkla başa çıkmada tercih ettikleri bitkisel droglara değinmişlerdir. Çalışmada, yüksek oranda protein ve vitamin içeren bu karışımlardan faydalanan hastaların kendilerini psikolojik ve dini açıdan daha huzurlu gördükleri dolayısıyla da hastalıkla başa çıkmada yüksek moral elde ettikleri tespit edilmiştir.⁵⁴² Ayrıca Covid-19 salgını sürecinde nefes alma ekzersizlerini güçlü tutmak amacıyla milyonlarca insan yoga tekniğinden de faydalanmıştır. Covid-19’a yakalanan ve psikolojik bunalım yaşayan insanlar stresten uzaklaşmak adına

⁵⁴⁰ Baysal, s. 194-210.

⁵⁴¹ Olutayo Ademola Adeleye et al., *Ethnomedicinal Herbs in African Traditional Medicine With Potential Activity For The Prevention, Treatment, And Management of Coronavirus Disease 2019, Future Journal of Pharmaceutical Sciences*, 2021, V.7, I. 72, s. 1-14.

⁵⁴² Amir Mirzaie at al., “A narrative literature review on traditional medicine options for treatment of corona virus disease 2019 (COVID-19)”, *Complementary Therapies in Clinical Practice*, 2019, V.40, s. 1-8.

Yoga'yı uygulamışlardır. Yoga kişileri hem fiziksel hem de ruhsal açıdan rahatlatmış ve hastalıkla mücadele etmeyi kolaylaştırmıştır. Nagendra (2020) yoga tekniği sayesinde hastaların kan akışının dengelendiğini, bağışıklıklarının güçlendiğini savunur.⁵⁴³

Zhang ve arkadaşları ise (2020) akupunktur yönteminin Covid-19' a yakalananları hem fiziksel hem de zihinsel anlamda rahatlattığını savunurlar.⁵⁴⁴ İslam'ın sağlığa ve temizliğe verdiği önem, kalp temizliği, çevre temizliği, mal temizliği, hastalık, sağlık-ibadet ilişkisi, tıbbi nebevi, koruyucu tedavi, koruyucu hekimlik gibi uygulamalar⁵⁴⁵ farklı dinlerde farklı şekillerde uygulanmaktadır. Bütün bunlar gösteriyor ki salgın hastalıklarla başa çıkmada geleneksel ve dini yöntemlere olan güven ve inanç hastaları psikolojik açıdan rahatlatmaktadır.

4.4. İbadetler Vasıtası ile Dini Başa Çıkma

Dini ve sosyokültürel yaşamın vazgeçilmez değerlerinden biri olan ibadet, inanç sahibi birey ile Yaratıcı arasında iman bağına dayalı manevi bir ilişki kurma yoludur. İbadet; kulun Yaratıcı 'nın huzuruna çıkmasına imkân tanır. Yaratıcı'sıyla yakın olmasına aracılık eden ve kulun Yaradan karşısında aciz olduğunu hatırlatan vasıtalar bütünüdür. Bu bağlamda ibadetler kişinin Yaratıcı'sıyla manevi bir irtibat kurduğu en hassas süreçtir. Birey bu süreçte Yaratıcı 'sına sevgi, saygı, itaatkârlık, bağlılık ve minnet duygularını dile getirme fırsatı elde eder. Bu fırsatlar vesilesiyle kişinin hayatı anlam kazanır. Toplumsal yaşamda birey karşılaşması muhtemel problemlerde depresif ve zorlayıcı duygulardan sakınmak ve sıyrılmak maksadıyla kendini güvende hissetmek ister. Bu kazanç ile birey karşılaştığı problemlerle daha kolay baş edeceğine inanır.⁵⁴⁶ Diğer bir ifadeyle ibadetlerin ruhsal anlamda olgunlaştırma yönü vardır. Bireyin olağanüstü günlerde yaşadığı sıkıntı ve çektiği çilelerde bireye manevi ve sosyal destek kazandırır. Din olgusunun elementleri olan bu olgular elbette ibadetlerle sınırlı değildir. Örneğin dua, zikir, namaz, sadaka

⁵⁴³ HR Nagendra, "Yoga for COVID-19", *International Journal of Yoga*, 2020, V.13, I.2, s. 87-88.

⁵⁴⁴ Baozhen Zhang et al., Acupuncture for breathlessness in COVID-19 A protocol for systematic review and meta-analysis, "*Study Protocol Systematic Review*", 2020, V. 99, I.27, s.1-6.

⁵⁴⁵ Gezer, s. 625-636.

⁵⁴⁶ Mevlüt Kaya- Nurettin Küçük, İbadetler ile Hayatın Anlamı ve Psikolojik İyi Olma Hali Arasındaki İlişkinin İncelenmesi, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, S.42, s. 17-41.

vermek, adak adamak ve kurban gibi hadiseler de kişiyi Tanrı'ya yakınlaştırdığı için aynı vazifeyi görür. Bu inanç ekseninde hareket eden insanlar kendilerini daha güvende hisseder. Salgın hastalık gibi zorlu yaşam olayları dini tutumlara bağlı olarak olayların üstesinden gelmede kişiye kolaylık sağlar. Dolayısıyla kaygı, endişe, ruhsal bozukluk ve ölüm korkusu gibi sıkıntılar dini ibadetler vasıtasıyla kolayca bertaraf edilir. Dini başa çıkma vasıtasıyla insanlar korku, kaygı, yalnızlık, karamsarlık ve öfke gibi stresli davranışlardan uzaklaşır. Yaratıcı'ya olan itaatkârlık ve iman, birey için güven ve umut kapısı olur. Bu umut ve hayata adayışın adı ise dini başa çıkmadır.⁵⁴⁷

Dini başa çıkma kişinin karşılaştığı stresli yaşam koşullarını duygusal, psikolojik ve davranışsal olarak hafifletmektedir. Dini başa çıkma günlük hadiselerin üstesinden geldiği gibi zorlu yaşam olaylarında da önemli bir fonksiyonu yerine getirmektedir. İnsanların gündelik yaşantıda karşılaştığı önemli hadiselerden biri de kronik veya salgın hastalıklarla baş etmede yaşanan zorluklardır. Hastalıkla başa çıkamayan insanlar derin üzüntüye kapılıp hastalığa yakalandıklarını inkâr etmektedir. Ayrıca hastalık sonrasında sağlıklı düşünememe, üzüntü, keder, sevdiklerine bir şey olacak korkusu ile hareket etmektedir. Dolayısıyla kişi karşılaştığı problemleri aşamadığında kendisini Allah'a yaklaştırarak olaylarla başa çıkacağını, Allah'a sığınmanın en güvenilir liman olduğunu düşünerek hareket etmeye çalışmaktadır. Esasen insan hastalık esnasında hem fiziksel hem de ruhsal olarak inandığı Yüce Yaratıcı'dan hastalığı atlatmayı arzulamaktadır. Bu bağlamda, abdest, namaz, oruç, dua, gibi davranışlar vasıtasıyla dine yönelmektedir. Dini ritüeller stresli olaylarla başa çıkmada adeta sigorta görevi üstlenmektedir. Böylece kişi karşılaştığı sorunlarla kolayca başa çıkmaktadır.⁵⁴⁸

Antik Mezopotamya uygarlıklarında insanlar doğaüstü güçleri yaşanan zorlukların sebebi olarak görmüşlerdir. Sebebini anlayamadıkları salgın hastalık vb. durumları ise yapılan bir günahın ötürü Tanrıların gücenmesi ve koruyucu ruhların kişiyi terketmesi sebebiyle demonların musallat olmasına yordamışlardır. Yazılı kaynaklardan da anlaşıldığı üzere salgınlara olağanüstü yüklemelerde bulunup

⁵⁴⁷ Tuba Erkoç Baydar, Dini ve Etik Yönleriyle Salgın Hastalıklar, *İbni Haldun Üniversitesi Yayınları*, İstanbul, 2021, s. 108-110.

⁵⁴⁸ Nevzat Gencer- Muammer Cengil, Birey, Toplum ve Din, Çamlıca Yayınları, 134-151.

hastalık yapıcı Tanrı imgelemesi yaratmışlardır. Gılgamış Destanı'nda bahsi geçen “veba tanrısı” bu durumu kanıtlar mahiyettedir. Bunun haricinde Hitit Kralı II. Mursili'nin ülkesinde görülen veba salgınının müsebbibi olarak babasının işlediği günahı görmesi ve tek kurtuluş yolu olarak veba dualarını yazdırıp tanrılara yakarıшта bulunması ibadetlerin yaşanılan zorlu günlerde tek kurtuluş yolu olarak görüldüğünün göstergesidir.⁵⁴⁹ Benzer şekilde Eski Babil'e ait tarihi metinlerde salgınların şifa dağıtan tanrıdan kaynaklandığı vurgulanmıştır. Yine bu metinlerde salgınla dini başa çıkma yöntemi olarak şifa tanrısına başvurulduğu ve onun adına yakarışların yer aldığı bir ayinin düzenlenmesine yer verilmiştir. Görüldüğü üzere insanoğlu ibadete yönelmeyi bir dini başa çıkma yöntemi olarak tarihin ilk çağlarından itibaren kullanmaktadır.⁵⁵⁰

Salgınlara hastalık yapıcı kötü ruhların sebebiyet verdiğini düşünen Saha Türklerinin çiçek salgınında büyük yıkımlar yaşadığı bilinmektedir. Yaşanılan zorlu süreçle baş etmek adına mistik uygulamalara yönelen halk kötü ruhlarla kurban keserek ya da bir ziyafet sofrası hazırlayıp etrafında şarkı söyleyerek kendilerini koruduklarına inanmışlardır. Kimi zaman ise çiçeğe bir defa yakalanmış kişiye kötü ruhun tekrar uğramadığı düşüncesiyle hareket edip yüz bölgesinde leke oluşturmak gibi büyüsel yöntemleri kullanmışlardır. Bazen de kardan setler örüp gerilmiş yaylarla çiçek salgınını korkuttuklarını düşünmüşlerdir.⁵⁵¹

İbadetler vasıtasıyla dini başa çıkma anlayışı tarihsel süreçte yaşanan bütün salgınlarda benzer nitelikte olmuştur. Hristiyan toplulukları vebadan kurtulmak ve selamete ermek için dini ibadetlere yönelmişlerdir. Çünkü onları bu korkunç hastalıktan kurtaracak tek gücün Tanrı'da olduğu düşünülmüştür.⁵⁵² Örneğin; veba salgını zamanında Sant'Angelo Kalesi (Kutsal Melek Kalesi) önünde bir grup Hristiyan vebadan kurtulmak için toplu duada bulunmuştur. Bu sırada melek Mikhael'in kalenin üzerinde görülüp kılıcını kınına sokması salgının sona erdiğinin

⁵⁴⁹ Özlem Sir Gavaz- Gülgüney Masalcı Şahin, Eskiçağda Salgın ve Hastalıklar, Ege Yayınları, İstanbul 2021, s.23-41.

⁵⁵⁰ Sir Gavaz- Masalcı Şahin, s.63

⁵⁵¹ Muvaffak Duranlı, Saha Türklerinin ve Sibirya'nın Diğer Halklarının İnanç Ve Efsanelerinde Çiçek Hastalığı, Milli Folklor Dergisi, 2006, S.70, s. 79-83.

⁵⁵² İstek, s.173-206.

işareti olarak görülmüştür.⁵⁵³ Bununla birlikte 1900'lü yıllarda Avustralya'daki Aborjinler arasında bir hastalık yayılmış ve yapılan çalışmalar neticesinde bu hastalığın bubonik veba olduğu tespit edilmiştir. Orta çağ'da Avrupa nüfusunun dörtte birini yok eden veba salgını binlerce Aborjinin de hayatına mal olmuştur. Kabileler düşler vasıtasıyla vebadan kurtulacaklarına kanaat getirmişlerdir. Totem, atalara iman, Tanrısal birtakım ritüeller aracılığıyla salgınla dini başa çıkmaya çalışmışlardır.⁵⁵⁴

Müslüman toplumlarda zorlu süreçle başa çıkmada ibadetlerin önemli bir yeri bulunmaktadır. İslam âlimleri Allah'ın emir ve buyruklarına karşı gelinmesinin bela ve musibetlere kapı araladığını; bu sebeple Müslümanların zina, dedikodu, eğlence gibi zevk veren nefsiyane işlerle meşgul olmaması gerektiğini vurgular. Bozulan toplumsal düzenin tekrardan inşa edilmesi gerektiğini, bunun da sadece ibadetlere yönelmekle sağlanacağını Kur'an'da Allah'ın gazabına uğrayarak helak olan günahkâr kavimleri dayanak göstererek belirtir. Bu sebeple Müslümanlar ibadetler vasıtasıyla günahlardan arınacaklarını ve tekrardan Allah'ın rızasını kazanacaklarını düşünür. Bu süreçte Müslümanlar namaz, oruç, abdest, duayla yakarıшта bulunma, zikir, muska, Hz. Peygamber'in sünnet-i seniyeleri, kurban kesme gibi dini başa çıkma argümanlarına sıklıkla başvurur. Hz. Peygamber'in "Allah'ım! Bize Medine'yi Mekke'den daha çok sevdire. Bizi vebadan kurtar" diyerek vebadan kurtulmak için duaya yönelmesi inanan Müslümanlara yol gösterici olmuştur. Bu doğrultuda salgın hastalıkların Allah'ın bela ve musibetlerinden biri olduğunu savunan İslam âlimleri salgın zamanında Müslümanları sünnet-i seniyye ekseninde toplu duaya davet etmişlerdir. Atmaca (2015) Müslümanlar'ın veba sürecinde Allah'a her zamankinden daha fazla yakın olmaya çalıştıklarını belirtir. Görüldüğü üzere Müslümanlar, tıbbın çözüm üretemediği hastalıkların reçetesini dua ve ibadetlerde aramışlardır.⁵⁵⁵ Bu noktada hastalıklarla dini ve manevi başa çıkma yaklaşımının en iyi örnekleri Osmanlı'da görülmüştür. 19.yy'da yaşanan salgın hastalıklarda din âlimleri ev ve surların etrafını Kur'an'ı Kerim'i hatmederek

⁵⁵³ Sir Gavaz- Masalcı Şahin, s. 282.

⁵⁵⁴ Jayne Lutwyche, Pagan İnançları: Doğa, Druidler ve Cadılar, Çev. M. Kaan Erdoğan, "Sosyal Bilimler Dergisi", 2021, s.1-3.

⁵⁵⁵ Esra Atmaca, XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Suriye Bölgesinde Veba Salgınları, International Journal of Science Culture and Sport, 2015, Özel Sayı 3, s. 526-541.

dolaşmış, temiz ağızdan çıkan duayı Allah geri çevirmez denilerek sıbyan mekteplerinde okuyan çocuklar toplu duaya çıkarılmış ve cami minarelerinde Ahkaf ve Duhan Surelerinin okunması vb. dini başa çıkma yaklaşımları sergilenmiştir.⁵⁵⁶

Bu tarzda dini tutumları diğer dinlerde de görmemiz mümkündür. Hindular'da İslam dininde uygulanan namaz ibadetinin benzeri olan Sandhya Sanskritçe ve Gayatri ritüeli, stresle başa çıkma adına uygulanan bir dua ritüelidir. Yani Müslümanlar için Fatiha suresinin önemi neyse Gayatrinin de önemi odur. Dolayısıyla Hindular kolerada bu tür ibadetlere başvurarak hastalıktan kurtulacaklarına kanaat getirmişlerdir.⁵⁵⁷ Bu duruma binaen, Kalvinistler ve radikal Yahudiler kolerada yaşanan kitlesel ölümlerin kendi ibadetlerini sınırlandıramayacağını ifade etmişlerdir. Hollanda, İngiltere, Afrika ve Amerika Birleşik Devletleri'nde kitlesel ölümlerden sonra kutsal bayramların ertelenmesine radikal kesimler karşı çıkmıştır. Radikal kesimlere göre hastalık, ilahi bir misafirdir. Kişi Tanrı'nın misafirinden asla rahatsız olmamalıdır. Aksi halde Tanrı onları kendi hallerine bırakır ve onlara merhamet etmez. Buradan hareketle anlaşılan o dur ki Tanrı'nın gölgesine sığınamayanlar salgın vb. hastalıklarla kolayca başa çıkamaz.⁵⁵⁸

Din olgusuna atfedilen kutsallıklar kültürel yaşantıya göre değişir. Dolayısıyla insanlar ait oldukları dini anlayış ekseninde Tanrı'dan yardım ister. Örneğin cüzzam hastaları gerek dini gerekse toplumsal anlamda çoğu zaman baskı altında kalmışlardır. Bu yaklaşım kendilerini dini ve manevi değerlere hem yaklaştırmış hem de uzaklaştırmıştır. Cüzzam hastaları fiziki deformasyon ve toplumsal baskı nedeniyle stres ve depresif davranışlara sürüklenmişlerdir. Solomon (2020) cüzzam hastalığına yakalananların dine yönelim sürecine değinerek; sosyal, kültürel ve hukuksal olarak yaşam alanları kısıtlanan cüzzam hastalarının dine yönelmekten ve Tanrı'ya sığınmaktan başka çıkış yollarının kalmadığından bahseder. Öte yandan cüzzam hastalarının psikolojik iyi oluş adına dua ederek, ibadetlere sarılarak,

⁵⁵⁶ Baydar, s.122

⁵⁵⁷ Nermin Öztürk, Hinduizmdeki Günlü İbadetlerden Sandhyavandanam, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, C.46, S. s. 16-26.

⁵⁵⁸ Andrew Cunningham, Religious Responses to Epidemic Disease: A Roundtable, *Historically Speaking*, 2008, s.29-35.

Tanrı'ya yönelerek hastalıkla başa çıkabildikleri tespit edilmiştir.⁵⁵⁹ İslam tarihine bakıldığında cüzzam hastalarının halktan ayrıştırıldıkları alanlarda dini yaşam tarzını benimseyerek ibadetler vasıtasıyla Allah'a yakın olmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Osmanlı döneminde cüzzam hastaları için miskinler tekkesi olarak anılan dergâhlarda hastalar günlerini ibadetle geçirerek yaşamlarının sonuna dek sufiyane bir yaşam sürmüşlerdir. Dini yönelim başa gelen hastalıkla mücadelede başvurulacak bir kaynak olmasının yanında hastalığa sebebiyet veren etkenlerin belirlenmesinde de önemli bir görev üstlenmektedir.⁵⁶⁰ Örneğin Evliya Çelebi seyahatnamesinde cüzzam hastalığıyla doğan bir bebeğin yaşadığı bu durumu, bebeğin dini günlerde anne karnına abdestsiz düşmesi sebebiyle cinlerin cimaya karışması şeklinde belirtmiştir.⁵⁶¹

Yezli ve Khan (2020) Covid-19 sürecinde Müslümanlar için oldukça önemli bir yer teşkil eden Suudi Arabistan'ın en kutsal iki şehri olarak da bilinen Mekke ve Medine'de gerçekleşen ibadetlerin iptal edilmesi üzerine yaptıkları çalışmada Müslümanların yaşadığı şok ve travmanın psikolojik ve sosyal etkilerini kaleme almışlardır. Covid-19 süre zarfında özellikle 2 Mart 2020'den sonra kutsal sahalarda toplu bir şekilde yapılan ibadetlerin yasaklanması halkı duygusal olarak olumsuz etkilediği sonucuna varılmıştır.⁵⁶²

Müslümanlar arasında toplu ibadetlerin yasaklanması, camilerde teravih namazlarının kılınamaması, bayram namazlarının açık alanlarda eda edilmesi, milli bayram ve anma etkinliklerinin yapılamaması Covid-19 sürecinde insanları dini başa çıkmaya sürükleyen birtakım nedenlerdir. Müslümanlar Covid-19 salgınından kurtulmak maksadıyla kurbanlar kesmiş, cami minarelerinden salalar okumuş, dijital Kur'an-ı Kerim hatimlerine ve dijital tesbirlere yönelmişlerdir. Covid-19'u ilahi bir ceza olarak gören Müslümanlar oruç tutmuş, şükür namazlarını kılmış ve hastalıkla dini başa çıkmaya çalışmışlardır. Müslümanlar bu zorlu süreçle dini başa çıkmada

⁵⁵⁹ Solomon Raju M. et al., Socio-Medical Perspectives on Leprosy in Indian Religions, *Leprosy Review*, 2020, V. 91, I.2, s. 190-199.

⁵⁶⁰ Çakmak, 2018, s. 100-101.

⁵⁶¹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1. Kitap*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s.359-362

⁵⁶² Saber Yezli-Anas Khan, COVID-19 social distancing in the Kingdom of Saudi Arabia: Bold measures in the face of political, Economic, Social and Religious Challenges, *Travel Medicine and Infectious Disease*, 2020, V.37, s. 1-4.

dijitalleşmeyi aktif kullanmışlardır. Dijitalleşmeyi de yine dini eksenli ele alan dindar insanlar konuşan kiblegahlar, zikirmatik, Kur'an okuyan kalemler, konuşan tesbihler, besmele çeken bardaklar vasıtasıyla yaşadıkları stresin üstesinden gelmeye çalışmışlardır. Genel anlamda denilebilir ki Müslümanlar hastalıktan kurtulmak adına Allah'a sığınmaya çalışmışlardır.⁵⁶³

Kyzy (2020) çalışmasında Ortodoks Hristiyanların manevi başkenti olarak görülen Yunanistan'ın Athos Dağı'na yapılan ziyaretlerin kısıtlanmasını kaleme almıştır. Bilimsel çalışmaya göre Covid-19 salgını öncesinde yılda yaklaşık bir milyon Ortodoks'un ibadet etmek maksadıyla burayı ziyaret ettiği belirtilmiştir. Athonite Manastırları ve çok sayıda keşiş ile 2 milyon misafiri ağırlayan bu dağın ziyarete kapatılması Ortodoksların tepkisine neden olmuştur. Rus Ortodoks Kilisesi mensupları salgından kurtulmak maksadıyla özel dua metinleri hazırlamış; ayinlere katılamayanların dijitalleşme ortamında bu dualara eşlik etmesi istenilmiştir. Covid-19'dan kurtulmak için Rus Ortodokslar şehirleri havadan kutsal su ile kutsamaya çalışmıştır. Böyle kutsal su ile birlikte virüse neden olan kötü ruhların uzaklaşacağı ve virüsün biteceği ön görülmüştür.⁵⁶⁴

İtalya, Polonya, Brezilya, Arjantin gibi ülkelerde Katoliklerin, Ortodoksların ve Protestanların salgınla başa çıkma adına ayinlerde dualara ağırlık vermişlerdir. Ancak tedbirlerin ihlal etmeme adına Kiliselerde çok az sayıda katılımcının katılımıyla, ayinler düzenlenmiştir.⁵⁶⁵ Din zorlu yaşam olaylarına iyimser bir tutum kazandıran en büyük duygusal kontrol mekanizmasıdır. Pargament'e göre dinin zorlu hayattaki olaylar karşısındaki en büyük fonksiyonu, teselli vermedir. İbadet yoluyla kişi kendini iyi hisseder. Dini başa çıkmada ibadetler kişiyi Tanrı'ya yakınlaştırır. Buna göre kişinin Yaratıcı 'ya yönelmesi, dilek tutması, umut beslemesi, Yaratıcıdan dua ve ibadetler yoluyla yardım dilemesi, Yaratıcının sevgi ve rahmetine ihtiyacı olduğunu gösterir.⁵⁶⁶

⁵⁶³ Erkoç Baydar, s. 69-85.

⁵⁶⁴ Aruuke Uran Kyzy, The Rising Influence of the Russian Orthodox Church in Russian Politics, *TRT WORLD RESEARCH CENTRE*, 2020, s. 1-19.

⁵⁶⁵ Lukasz Sulkowski- Grzegorz Ignatowski, Impact of COVID-19 Pandemic on Organization of Religious Behaviour in Different Christian Denominations in Poland, *Religions*, 2020, V.11, s.254-290.

⁵⁶⁶ Ali Ayten, *Tanrıya Sığınmak*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2021, s. 15-45.

Covid-19 sürecinde insanlar Güneş Tanrı'sından, Işık Tanrı'sından, Doğa Tanrı'sından, Buda'dan, Hz. İsa'dan ve Yüce Allah'tan yardım dileyip hastalıkla dini başa çıkmaya çalışmışlardır. Bunlarla beraber Hristiyanlar gün ortasında ayinler düzenleyerek güneşin kızgınlığını almaya çalışırken, Müslümanlar zekât ve sadakayla hastalığı defetmeye çalışmışlardır.⁵⁶⁷ Bütün bunlar gösteriyor ki ilkel topluluklarda olduğu gibi günümüz dünyasında da insanlar zorlu yaşam olaylar karşısında Tanrı'yı sığınılacak en güvenilir liman olarak görürler.⁵⁶⁸

4.5. Ölüm ve Yas Sürecinde Dini Başa Çıkma

Ölüm olgusu beden ve ruhun birleşimi olan yaşamın sona ermesidir. Genel tanımıyla canlının kendi kendini yenileme özelliğinden yoksun kalmasıdır da denilebilir. İlk günahın vuku bulması neticesinde başlayan yaşam ve ölüm kaderin etkisinde yani Allah'ın iradesinin tecelli ettiği zamanda gerçekleşir. Ta-ha Suresi 55. ayet-i kerimede insanı topraktan yarattığını ve geri ona göndereceğini; mahşer gününde tekrardan ordan dirilteceğini biz insanlara bildiren Allah; Enbiya Suresi 35. ayette insanların gerçek değerinin ortaya çıkması için iyi ve şerle imtihan olacağını vurgulamaktadır. Ayet-i kerimelerden hareketle anne karnındaki cenine ruhun üflenmesiyle başlayan yaşam sürecinde bireyin Yüce Yaratıcı tarafından bir sınava tabi tutulduğu söylenebilir. Dünyada verilen sınavın bittiğinin ve hesaplaşmanın başladığının göstergesi olan ölüm olgusuna sebebiyet verebilecek birçok beşerî faktör bulunmaktadır. Cinsel istismar, trafik kazası, doğal afet, cinayet, yangın veya salgın hastalıklar sonucu meydana gelen ölüm hadiseleri birçok yaşamsal olguyu değişime uğratmakla birlikte travma yaratma ve insanı sosyal ilişkilerden uzaklaştırma özelliğine de sahiptir.⁵⁶⁹

Salgın hastalık kaynaklı meydana gelen ölümler, farklı sebeplerle gerçekleşen ölüme nazaran daha fazla korku uyandırmaktadır. Ölümün oluşturduğu korku yani bireyin kaybı neticesinde ortaya çıkan sosyal ve duygusal bunalım ve ölümün her

⁵⁶⁷ Clémence Essé et al, "Social and Cultural Aspects of 'Malaria' and its Control in Central Côte d'Ivoire" *Bio Med Central*, 2008, V.7, s. 224-235.

⁵⁶⁸ Bernard Cooke- Gary Macy, "Christian Symbol and Ritual an Introduction", *Oxford Universty Press*, Oxford, 2005, s. 19-87.

⁵⁶⁹ Nurdan Yağlı, Salgın Döneminde Yas ve Din İlişkisi Üzerine Psikososyal Bir Değerlendirme, *International Balkan Universty*, 2020, C. 6, S.15, s. 930-945.

daim varolan Tanrısal yönü insanları dini başa çıkma mekanizmalarına yöneltmiştir. Tarih öncesinde yaşanan salgın zamanlarında dini ibadethanelerin inşa edilmesi veya Hinduların ölüm korkusunu azaltmak ve dünyevi bağımlılıktan kurtulmak maksadıyla meditasyona yönelmesi bunun en açık göstergesidir.⁵⁷⁰

Ölüm anı ve sonrasına dair bir bilinmezliğin varolması insan davranışını etkilemiş ve günümüzde yas ritüelleri olarak adlandırılan birçok pratiğin oluşmasını sağlamıştır. Yas ritüelleri hem ölen hem de geride kalanlar için sembolik bir arınmayı ifade etmektedir. Ancak ölüm anı ve sonrasına dair uygulanan bu ritlerin salgın hastalık sürecinde değişime uğradığını görmekteyiz. Örneğin; dini inanışa göre değişiklik arzeden ölü gömme ritüeli inhumasyon veya kremasyon olarak ikiye ayrılmaktadır. Ancak Sri Lanka Demokratik Sosyalist Cumhuriyeti'nin Covid-19 salgını sürecinde dini ayırım gözetmeksizin salgın şüphesiyle ölenlerin cesetlerinin yakılmasına yönelik aldığı karar dini azınlıkta olan halkın tepkisini çekmiştir.⁵⁷¹ Ölüm olgusuna evrensellik yönüyle bakıldığında kişinin yakınının, sevdiğinin veya herhangi birinin hayattan kopması durumudur. Ancak ölüm olgusu inanç ekseninde ele alındığında dini başa çıkma mekanizmaları devreye girerek kimileri için kurtuluş, kimileri için ise ebedi hayata yolculuk anlamı kazanmaktadır.⁵⁷² Bu anlam kişinin mensubu olduğu dini değerlere ve inanç sistemlerine göre değişmektedir. Örneğin deprem, kaza, hastalık veya salgın hastalık kaynaklı ölüm olgusuna toplumlar farklı anlam yükleyebilmektedir. Veba, kolera, sıtma, cüzzam gibi salgın hastalıklar nedeniyle hayatını kaybedenlere yönelik dini ve kültürel yüklemelerin semavi dinlerle birlikte geçerliliğini az da olsa yitirdiği söylenebilir.⁵⁷³

İslam dininde salgın hastalık nedeniyle çekilen acılar günahlara kefarete olarak görülür. Başka bir ifadeyle salgın nedeniyle yaşamını yitirenler şehitlikle müjdelenir. Müslümanların bu inanca sahip olmalarının yanı sıra hastalığın verdiği çaresizlik duygusu insanları dini pratiklere sevk etmiştir. Dine yönelmeyle teselli bulma, ahiretin var olduğunu kabullenme, affolunacağına kanaat getirme tarzında sergilenen yaklaşımlar hastaların ölüm ve ölüm ötesi kaygılarını azaltmaktadır. İslamiyette

⁵⁷⁰ Adem Sağır, *Ölüm Sosyolojisi*, Phonix Yayınları, Ankara, 2014, s.41

⁵⁷¹ Erkoç Baydar, s.55

⁵⁷² Adnan Özçetin, “Diyarbakır Bölgesinde Yas ve Din ilişkisi”, *Düşünen Adam*, 2000, C.13, S.1, s. 12- 18

⁵⁷³ Çakmak vd., 2018, s. 45

ölümle ilgili en hassas nokta ölüm ötesi hayata dair kabullenilen haşır anlayışıdır. Dolayısıyla salgın hastalıklar nedeniyle sevdiklerini kaybeden insanlar ölüm ötesi hayatta sevenleriyle tekrar bir araya gelebileceklerini düşündükleri için yaşadıkları kayıplardan kısa süre sonra toparlanabilmektedir. Ancak her durumda sevilen birinin kaybı sonrasında insanlar acılarını paylaşmak adına yas tutar. Yas şekli dini ve sosyokültürel özelliklere göre farklılık gösterir. Kimi insanlar yas sürecini pozitif, kimileri ise olumsuz geçirir. Bu süreç yaşanan hadisenin travmatik boyutuyla ilişkilidir. Örneğin salgın endişesi insanların yas şekillerini olumsuz etkilemektedir. Ayrıca salgın hastalık yayılmasın diye uygulanan tecrid uygulamaları, bir araya gelmesi gereken insanların birbirinden uzaklaştırmaktadır. Dolayısıyla yas sürecini iyi geçiremeyenlerde üzüntü, keder, kendini iyi hissetmeme gibi patolojik ve psikolojik semptomlar uzun sürebilmektedir.⁵⁷⁴

Veba, İspanyol Gribi, Cüzzam, çiçek gibi salgın hastalıkların yanı sıra Çin’de ortaya çıkan Covid -19 salgını yaşamın doğal seyrini değiştirmiştir. Ölüm sonrasında toplumun geneline yansıyan hüznün, acı, çaresizlik, bunalmışlık hat safhaya çıkmıştır. İnsanlar sevdiklerinin kaybı sonrasında yeterli düzeyde bir yas süreci yaşayamadıklarını belirtmişlerdir.⁵⁷⁵ “Ölüm sonrası bireyin ölüme karşı göstermiş olduğu hüznün, acı, şok, çaresizlik ve iyileşme süreci olarak da tanımlanan yas, hastalıklı bir durum olmayıp her insanın yaşayabileceği doğal bir süreçtir. İnsanın bu süreci sağlıklı bir şekilde yaşaması için sağlıklı bir yas süreci geçirmesi gerekmektedir. Ancak bazı insanlar, sağlıklı bir şekilde yas tutamayabilir veya yas evrelerinden bir tanesinde takılı kalabilir. İşte bu gibi durumlarda kişinin psikolojik ve sosyal yaşantısında “patolojik” ve “travmatik” olumsuz durumlar meydana gelir. Nitekim bu durum, kişilerde yalnızlık, güvensizlik ve çaresizlik duygularını meydana getirebilir. Ortaya çıkan bu olumsuz duygular, bireyin yas sürecinde başa çıkma direncini olumsuz yönde etkileyerek kişinin yaşadığı yasin karmaşık bir hal almasına neden olabilir.”⁵⁷⁶

⁵⁷⁴Said Sami, “Covid-19 Nedeniyle Yakınlarını Kaybeden Bireylerde Yas Süreci ve Dini Başa Çıkma” İlahiyat Tetkikleri Dergisi, 2021, c.55, s. 425-427.

⁵⁷⁵ Sami, s.422-434.

⁵⁷⁶ Sami, s. 422-434.

Bilimoria (2021) Covid-19 salgını sonrasında Hinduların yas ve defin sürecindeki gözlemlerde insanlar arasında yüksek oranda bir endişenin hâkim olduğunu belirtmiştir. Ölüm Hindular için bedenin kaderi şeklinde değerlendirilmektedir. Bedenin çürümesi sonrasında ruhun göğe ermesi, aşkın yolculuğa çıkması anlamı taşımaktadır. Ölen kişinin dünyada çektiği eziyetin son bulması ve günahlarından arınması için cesedinin yirmi dört (24) saat yakılması gerekir. Yaklaşık 1.5 milyar nüfusa sahip ülkede günlük Covid-19 vakalarının yaklaşık 400 bin civarında olması, cenaze işlemlerinin Covid-19 kurallarına göre yapılması insanların yas sürecini de olumsuz etkilemiştir. Hinduların dini inancına göre krematoryumda cesetlerin yakılması, kişiyi günahlarından arındırmaktadır. Nitekim artan vakalar nedeniyle krematoryumlara yetiştirecek odunların bulunmadığı ülkede cesetlerin inançlar dışında yakılması halkı dini sorgulamalara sürüklemiştir.⁵⁷⁷

Ussai ve arkadaşları (2020) Covid-19 esnasında Hristiyanların dini gelenek ve göreneklere göre yas tutamamalarını deyim yerindeyse sudan çıkmış balığa benzetmişlerdir. Salgınla dini başa çıkma adına dualar edilmiş, ayinler düzenlenmiştir. Yakınlarını kaybedenler, yas sürecini kısa tutmuş, yeterli düzeyde sosyal ve manevi destek alamamıştır. Defin işlemleri rahip eşliğinde, sosyal mesafeye göre yapılmıştır. Yakınlarının son vedasında ayinlerine katılamayan, dua edemeyen, zorunlu tecrite tabi olan birçok insan ölünün onuru için dijitalleşme vasıtasıyla yas sürecine dâhil olmuştur. Dijital mecrada insanlar yakınlarına baş sağlığı dilemiş ve manevi desteklerini sunmuşlardır. Ancak bütün teknolojik imkânlarla rağmen İtalya, Polonya, İspanya, Arjantin gibi ülkelerde yas sürecinde sergilenen manevi dayanışma azalmış ve insanlar yalnız kalmıştır. Bu sebeple travmatik stres bozukluğu uzun süre devam etmiştir. Stres ile baş edemeyenler, çareyi dini değerlerde aramaya başlamıştır.⁵⁷⁸

Omonisi (2020) çalışmasında Yahudiler ve Afrika'daki bazı Hristiyanların cenaze ve yas sürecini analiz etmiştir. İnsanların Covid-19 döneminde yaşadığı zorluklar, manevi tahribat, depresif davranış ve kaygının hat safhada olduğu tespit

⁵⁷⁷ Purushottama Bilimoria, Hindu Response Death by COVID-19, *Frontiers in Psychology*, 2021, V.12, s. 94-98.

⁵⁷⁸ Silvia Ussai et al., Hazard Prevention, Death and Dignity During COVID-19 Pandemic in Italy, *Frontiers in Public Health*, 2020, V.8, s. 2-3.

edilmiştir. Covid-19 süreci Afrika ülkelerinde asırlara dayanan yas tutma geleneklerini değiştirmiştir. Örneğin ölünün cesedine dokunmak yasaklanmış, toplu dualar ve ibadetler yas sürecinde askıya alınmış, cenazeler aileler tarafından değil özel ekipler tarafından resmi kurallara göre defnedilmiştir. İnsanları derinden sarsan dini geleneklere aykırı defin ve yas merasimleri birçok kişinin yönünü Yaratıcı'ya çevirmiştir. İnsanlar salgın sürecinde yaşanan problemlerin üstesinden gelmek için dini başa çıkma mekanizmalarına yönelmişlerdir. Dolayısıyla kutsala dönüş, ibadetlere yönelme, profesyonel manevi destek alma gibi talepler artmıştır. Bütün bunlar gösteriyor ki salgın hastalık nedeniyle yakınıni kaybedenlerin hangi dine mensup olduklarının pek önemi olmamıştır. Neticede kendini herhangi bir dini inanca yakın gören insanların ölüm ve yas sürecini iyi geçirmeye çalıştıkları aşikârdır. Dolayısıyla dini başa çıkma mekanizmalarını da daha aktif kullandıkları söylenebilir.⁵⁷⁹

Diğer birçok semavi dini kesim gibi Müslüman ülkelerde de Covid-19 salgını gerekçesiyle ölüm ve yas sürecini de kapsayan bazı tedbirler alınmıştır. Covid-19 tedbirleri kapsamında yoğun bakımlara girişlerin yasaklanması, tanı alanların karantinaya alınması zorunluluğu, yakınıni, sevdiğini, akrabasını kaybeden birçok insanın yas sürecini de olumsuz etkilemiştir. Covid-19 nedeniyle hayatını kaybedenlerin cenazelerinin yakılmasının uygun görülmemesi, virüsün kendilerine de bulaşacağı endişesine kapılanları dine yöneltmiştir. Bu konu hakkında Diyanet İşleri Başkanlığı yas sürecinde insanlara manevi desteğin sağlanacağı belirtilmiştir. Ayrıca şehirlerarası yasaklar birçok insanın vasiyetini de olumsuz etkilemiştir. Örneğin aile mezarlıklarına defin işlemleri yapılmamış ve bu durum yakınıni kaybedenleri bir kez daha hüsrana uğratmıştır. Cenazenin defnedilmesinden hemen sonra yapılan mezar ziyaretleri yasaklanmış, taziyeler kurulamamıştır. Sonuç olarak salgın hastalıklarda insanlar hem toplumsal hem de manevi destekten yoksun kaldıkları için ölüm ve yas sürecini pek sağlıklı geçirememektedir. Denilebilir ki ölüm ve yas sürecinde herhangi manevi destek alan kimseler, ahiretin varlığına inanlar, haşır ile birlikte yakınlarına tekrar kavuşacaklarını düşünenler yaşadıkları

⁵⁷⁹ Abidemi Emmanuel Omonisi, How COVID-19 Pandemic Is Changing The Africa's Elaborate Burial Rites, Mourning and Grieving, *African Medical Journal*, 2020, V.35, N.2, s. 81-82.

kaybın şokunu hızlı atlatmaktadır. Ancak bu dini tutumun aksine, ölüm ve sonrası hayata pek inancı olmayan insanların yas süreçleri daha zorlu geçtiği söylenebilir. ⁵⁸⁰

⁵⁸⁰ Feyza Çelik- Nermin Gündüz, “Covid 19 Pandemisinde Yas”, *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 2020, S.23, s. 99-101.

SONUÇ

İnsanoğlunun hayatını anlamdıran en önemli hadise yaşam ve ölümdür. Aynı zamanda doğarken ölümlü bir varlık olduğunu bilen tek varlık insandır. Dolayısıyla ölüm olgusu ve ölümsüzlük arzusu insan beynini en çok yoran, insanı en çok düşündüren meselelerden biridir. Ancak insan ister kabul etsin ister ise reddetsin ölüm olgusu evrensel ve kaçınılmaz bir gerçektir. Yani ölüm olgusu en açık ifade ile güç, statü, para, vb. eşitsizlikleri ortadan kaldıran ve insanları aynı seviyede gören bir olgudur. İnsanoğlunun başına gelen bütün hadiselerin korkutucu yönü ölümle ilişkili olması boyutudur. Herhangi bir yakının hastalığını bilen insan, kendisini yakının ölümüne bir şekilde hazırlamaktadır. Ancak doğal afetlerle gelen bazı ölümler insanlarda beklenmedik travmatik etkilere neden olur. Doğal afetler beklenmedik anda ortaya çıkan ve büyük kayıplara sebebiyet veren olaylardır. Örneğin zorlu yaşam olaylarından biri olan depremler, asırlardır belli periyodlar halinde olumsuz etkilere neden olmaktadır. Deprem beklenmedik anda ortaya çıkması ve insanların bir anda sevdiklerini yitirmesi bir takım psikolojik ve ruhsal problemlere neden olmaktadır. Yaşanılan acının yanı sıra hayata tutunma çabası içerisinde olan insanların çadır, ilaç ve yemek bulmada zorlanması; zorunlu göç, hırsızlık, yağma gibi üzücü olaylarla karşılaşması yaşanılan acıyı daha da derinleştirmektedir. Deprem esnasında sakat kalan veya herhangi bir yakınına müdahalede bulunamayan insanların en büyük tesellisi dua ve ibadetlerdedir. Malını ve mülkünü, statüsünü, yakınlarını kaybedenleri hayata bağlayan en önemli unsur din olgusudur. Daha açık bir ifade ile dünya namına güveneceği hiç kimsesi kalmayanların yaşama umudu manevi değerlerde, yani dinde olur. Din; deprem sürecinde insanların acılarını yatıştıran, onlara ölümü anımsatan, ölüm esnasında herhangi bir cansız bedenin birbirine üstünlüğünü kalmadığını gösteren en önemli tecrübe kaynağıdır.

Zorlu yaşam olaylarından bir diğeri de kıtlıklardır. Kıtlıkların geniş bir etki sahası vardır. Öyle ki uzun yıllar süren kıtlık hadiselerinden sonra bazı medeniyetler, politik, ekonomik ve kültürel bazda öngörülemez şekilde olumsuz etkilenmektedir. Milyarlarca insanı hayat standartlarından geri bırakabilecek potansiyele sahip olan kıtlıklar, toplumsal asayişin bozulması, etnik çatışma, sınır ihlali gibi bazı yerel ve küresel problemlere de neden olabilmektedir. Açlık

belirtileri insanları psikolojik olarak olumsuz etkilemektedir. Fıtraten insan, aç kaldığında olumsuz ve travmatik hadiselerle yönelmektedir. Öte yandan birçok insan kıtlık hadisesinde iklim krizinden sonra çevrenin kendisini ne düzeyde dengeye koyacağını da bilemediği için haklı olarak endişe duymaktadır. Dolayısıyla kıtlık esnasında yaşanan gıda, temiz su, ulaşım ve barınma gibi problemler stres, depresyon, ölüm korkusunu beraberinde getirmektedir. Bu travmatik durumla başa çıkma adına insanlar Yaratıcı'nın kutsal gücüne sığınmaktadır. Yani kıtlıkların yaşanılmaması için insanlar Tanrı'nın affına sığınmaya çalışır; dua ve ibadetlerle zorlukların üstesinden gelmeyi ümit ederler. Örneğin “herşeyde bir hayır vardır” veya daha kötü kıtlıkların yaşanılmaması için insanoğlunun ders alması gerektiği şeklindeki yorumlar yapılır. Dolayısıyla insanlar yaşadıkları bu zorlu süreci pozitif değerlendirerek, olayları kötüden ziyade hayra yorumlar. Bu tutum, hoşnutsuzluğun, umutsuzluğun, korkunun ve kaygının üstesinden gelir.

Savaş olgusu da insanları yerinden ve yurdundan mahrum bırakan bir diğer zorlu yaşam olaylarından biridir. Her ne kadar yapısı itibarıyla savaş olgusu diğer zorlu yaşam olaylarından farklı olsa da travmatik açıdan yarattığı sonuçlar oldukça yıpratıcıdır. Savaşlar maddi ve manevi olarak insanları etkiler. Savaş sonrasında insanlar iktisadi, psikolojik ve dini açıdan bir arayışa girer. Alt yapı yetersizliği, yemek ve temiz suya erişim, barınma, sağlık hakkı, yaşama hakkı, ilaç krizi gibi problemler oluşur. Milyonlarca insan yardıma muhtaç hale gelir. İnsanlar bu zorlu sürecin üstesinden gelmek için Tanrı'ya ibadetlerle seslerini ve isteklerini iletmeye çalışır. Savaş sonrasında insanlar adeta bir dini dönüşüme girerler. Kimisi yakınlarının kaybını ve yasını tutamadığı için Tanrı'ya isyan ederken kimisi ise acısını yaşayarak stresle başa çıkmaktadır. Bu farklı yaklaşımlar elbette insanların mensubu olduğu dini aidiyetlerle ilişkilidir. Çünkü dini değerler, bu gibi durumların üstesinden gelmede oldukça etkilidir. Örneğin Müslümanlarda herhangi bir insan vatani, toprağı, namusu için savaşıp hayatını yitirdiği zaman şehit kabul sayılır. Bir Müslüman için en kutsal dini değerlerden biri de şehit olmaktır. Allah'ın en çok sevdiği kullarından birisi de şehitlik mertebesine ulaşanlardır. Olaylara atfedilen bu dini yüklemeler insanların karşılaştıkları problemlerin üstesinden gelmelerinde oldukça etkilidir.

İnsanoğlunun asırlar boyunca varlığını tehdit eden zorlu yaşam olaylarından belki de en önemlisi salgın hastalıklardır. Antik çağlardan beri salgın hastalıkların toplumsal etkileri görülmüş ve günümüz modern çağda da bu seyir hızlı bir şekilde devam etmektedir. Toplumsal işleyişi tehdit eden salgın hastalıklar ilkçağ toplumlarından bu yana birçok toplumu demografik, iktisadi, askeri, hukuki, dini ve siyasi açıdan etkilemeyi sürdürmektedir. Salgın hastalıkların önde gelenlerinden veba, orta ve yeniçağda Avrupa'nın toplumsal yapısını değiştirmiş, birçok kenti savaş sahnelerinden daha kötü kuşatmıştır. Örneğin veba sonrasında Batı Avrupa'da çok sayıda bilim insanı, doktor, mühendis ve zanaatkâr yaşamını yitirmiştir. Bu durum Avrupa tarihinde unutulmayacak acı ve travmalara neden olmuştur. Bu toplumsal etkiler sadece Batı Avrupa ile sınırlı kalmamıştır. Örneğin Osmanlı Devleti'nde de nüfus azalmış, üretim sahalarında problemler ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde vergiler zamanında verilmediği için ülkede siyasi, askeri, iktisadi ve sosyokültürel alanlarda değişimler baş göstermiştir.

Kolera salgını da adeta veba gibi 1700'lü yıllarda Hindistan başta olmak üzere Çin, Osmanlı, Rusya, Almanya, Suriye, Pakistan, Bangladeş gibi ülkeleri kültürel, ekonomik, demografik, politik vb. alanlarda olumsuz etkilemiştir. Ayrıca kolera sonrasında temiz içme suyu kaynağı bulamayan çok sayıda insan hayata veda etmiştir. Kolera ile mücadelede alınan önlemler karantina bölgeleleri oluşturulmuş bu bölgeler sıkı denetime tabi tutulmuştur. İnsanların hijyene yeterince önem vermemeleri sebebi ile hastalık yayılmıştır. Hindistan ve Osmanlı coğrafyasında çok sayıda ticari güzergah önemini kaybetmiştir.

En az veba kadar etkili olan kolera salgınının yaraları henüz sarılamamışken bir diğer hastalık yani sıtma salgını ortaya çıkmıştır. Dünya tarihinde salgın kaynaklı ölümlerin yarısından fazlasının sıtma sebebiyle olduğu görüşünü savunan uzmanlar, sıtma salgınlarının savaş ve kıtlıklardan daha fazla can kaybına neden olduğunu belirtmektedir. Diğer salgın hastalıklar gibi sıtmanın da iktisadi ve askeri etkilerine rastlanılmıştır. Sıtmaya yakalanan insanlarda umutsuzluk, keyifsizlik, depresyon belirtileri baş göstermiştir. Dolayısıyla sıtma salgını da diğer salgın hastalıklar gibi tıbbi, tarımsal üretim, demografik ve politik etkilere sebebiyet vermiştir.

İnsanlık üzerinde oluşturduğu yıkımlarla tarihte büyük dönüşümlere sebebiyet veren sıtmanın yerini alan çiçek salgınları hem bir hastalık hem de biyolojik bir silah olarak işlev görmüştür. Çiçek salgını nedeniyle Astek, İnka İmparatorluklarının yanı sıra Kızılderelileri ve Amerika'daki bazı kavimlerin de demografik yapısını değiştirmiş ve politik olarak bahsi geçen medeniyetlerden bazılarının çöküşüne zemin hazırlamıştır.

Çiçeğe benzer bir deri hastalığı olan ve “Tanrı’nın Laneti” şeklinde isimlendirilen cüzzam, bulaştığı kişileri damgalamış türlü türlü işkencelere maruz bırakmıştır. 12. ve 13. yüzyıllarda Roma, İngiltere, Fransa vb. ülkelerde günah keçisi görülen cüzzamlılar uzun süre siyasal ve sosyal hayatın gündemini belirlemişlerdir. Tanrı’nın lanetlediği günahkâr kullar olarak tasvir edilen cüzzamlılar toplumsal alanlarda barındırılmamış her türlü yaşamsal hak ellerinden alınmıştır. Yukarıda bahsi geçen salgın hastalıkların yanı sıra 2019 yılında Çin’de ortaya çıkan Covid-19 salgını da dünyayı farklı yönleriyle etkilemiştir. Dünya Sağlık Örgütü’nün çağrısıyla tüm dünyada pandemi tedbirleri devreye konulmuştur. Hastalığa karşı tarihsel deneyimlerden yola çıkılmış; günümüz bilgi çağıyla harmanlanılan güncel tedbirler uygulanmaya çalışılmıştır. Uluslararası seyahat yasakları başlamış, okullar tatil edilmiş, evde çalışma modeline geçilmiş, toplu ulaşım alanlarına sınırlamalar getirilmiştir. Bu durum toplumsal ilişkilere de yansımış ve krizler baş göstermiştir. İnsanlar uzun süre evde vakit geçirmek zorunda kalmış; dezavantajlı gruplar bakımsızlıktan, ilgisizlikten, manevi yoksunluktan hayatını kaybetmiştir.

Sonuç olarak deprem, salgın, kıtlık, savaş vb. afet durumunun yarattığı tahribat, insanın Yüce Yaratıcı’nın kudreti karşısında aciz kaldığını göstermektedir. İnsanlar kendi sınırlarını aşan çoğu olayda Yaratıcıya umut bağlar, dinin güçlü fonksiyonlarına yönelirler. Dinin zorlu yaşam olaylarında manevi sağaltım etkisini gösteren rolü eskiden olduğu gibi günümüzde de aynı şekilde devam etmektedir. Veba, cüzzam, sıtma, çiçek hastalıklarında olduğu gibi Covid-19 salgınında da insanlar şoku kolayca atlatamamışlardır. Virüs tehlikesi birçok insanı ve yakını etkilediği için insanlar dini arayışa yönelmişlerdir. Zorlukların üstesinden gelmede insanlar için manevi yönelim, Tanrı’ya sığınma tarihin her aşamasında en önemli dönüm noktası olmuştur. Diğer bir ifade ile zorluklar karşısında çaresiz kalan insanlar aşkın bir güce sığınma ihtiyacını çoğu zaman hissetmişlerdir. Tanrı’yı bütün

olup biten hadiselerin sorumlusu olarak görmekten ve ümitsizce beklemekten ise sevgisini, adeletini ve afedici olduğunu düşünmüşlerdir. Bunun için de insanlar dua, ibadet, kutsal yerleri ziyaret ederek içindeki kuşkuyla başa çıkmaya çalışmıştır. Dolayısıyla veba, cüzzam, çiçek, sıtma gibi salgın hastalıklarda gösterilen bu tutum aslında diğer zorlu olaylara karşı gösterilen tepkilerle eş değerdir. Yani gerek deprem gerek kıtlık gerek ise savaşlarda insanlar başlarına gelen musibetleri hayra yorumlayarak, dine yakınlaşarak, dua ederek, ibadetlerde bulunarak manevi teselli elde etmektedir. Kısacası insanlar çaresiz kaldıkları anlarda Tanrı'ya dua ederek rahatlamakta ve kendilerini daha güvende hissetmektedir. Dua, ibadet ve benzeri ritüeller, kişileri yaşadıkları stresten alı koymaktadır. Örneğin bir insan “Elhamdülillah” veya “Allah kerim” derken bile yaşadığı güçlükler karşısında Allah'a güvendiğini ve inandığını göstermektedir.

Geleneksel tedavi sistemlerini de dini başa çıkma ile ilişkilendirmek mümkündür. Asırlardır geleneksel tedavi yöntemlerini dini bir zorunluluk olarak uygulayan toplumlar salgın hastalıklarla başa çıkmaya çalışmaktadırlar. Dinka, Aborjin, Amazon Kızılderelileri, Hindistan, Çin ve Anadolu'daki Türk Beyliklerinden günümüze kadar pek çok topluluğun salgın zamanlarında geleneksel tedavi yöntemlerine başvurdukları anlaşılmaktadır. Bilimsel araştırmalar, geleneksel tedavi yöntemlerinin tarihi kökenlerinin beş bin yıldan daha eskiye dayandığına ve dini değerler ile özdeşleştiğine işaret etmektedir. Geleneksel tedavi yöntemleri (akupunktur, yoga, hacamat, unani tıp, müzik tedavisi, apiterapi, ayurvedik) günümüzde de dünyanın pekçok yerinde hem kültürel hem de bir dini unsur olarak devam etmektedir.

Salgın hastalıklar ve din ilişkisi görüldüğü gibi birçok hadise ile iç içe olduğu için çok yönlü ele alınmalıdır. Din, salgın ve diğer zorlu yaşam olaylarında davranışları dizayn eder, insanlara iyi bir ruh hali kazandırır ve dayanışma ruhunu pekiştirir. Dinin rolü ve fonksiyonları sadece geleneksel toplumlarda değil, günümüz modern toplumlarda bile toplumsal dinamizmi harekete geçirebilmektedir. Öyle ki sadece birkaç yıl önce ortaya çıkan Covid-19 salgınında bile toplumsal alanlara getirilen yasaklamaların hiçbiri kurumsal dini alanların yasaklanması kadar tepki görmemiştir. Bu nedenle gerek salgın hastalıklarda gerek ise diğer zorlu yaşam olaylarında kurumsal ve sivil dini alanlara yapılacak düzenlemelerden önce

toplumsal reflekslerin ne derecede sert olacağını ön görülebilmesi gerekir. Burada aynı zamanda dini liderlerin de kriz zamanlarında insanlara rehberlik ettikleri unutulmamalıdır. Her ne kadar çoğu toplumda din olgusununda zorlu yaşam olaylarındaki rolü farklı olsa da bilimsel ve tıbbi tavsiyelere uymada dinin mahiyeti ve bakış açısını göz ardı etmemekte fayda vardır.

Görüldüğü gibi din olgusu, salgın hastalıklar ve diğer zorlu yaşam olaylarında insanları ruhsal ve manevi açıdan güçlü kılmaktadır. Ayrıca din, kriz ve güçlüklerle başa çıkma açısından dua ve ibadetlerle insanlara duygusal destek sağlamaktadır. Çünkü gerek hastalık gerekse yas dönemlerinde dini hükümler toplumsal normlarla bütünleşerek insanların yaşantılarını kolaylaştırmaktadır. Her toplumda dinin rolü ve fonksiyonları kültürel yaşantıya göre değişebilmektedir. Salgın hastalıklarla başa çıkmada her insanın kabullendiği ve inandığı inanç sistemi, ruh sağlığını etkilemektedir. Moral ve motivasyon kazanmada, hastalığı yenmede dini değerlerin rolü büyüktür. İnanç sahibi kimseler dünya hayatında başlarına gelen hayır ve şerrin Allah'tan geldiğini bilirler. Dolayısıyla inançlı bireyler salgın hastalıkları, Allah'ın bir takdiri olarak görürler. Dolayısıyla dine sığınanlar başlarına gelenleri Allah'tan gördükleri için sabır ve şükür ile karşılar. Sonuç olarak zorlu yaşam olayları ve salgın hastalıkların nedenleri her ne olursa olsun, inanan insan nazarında bu olgusal devinim, kaderin imtihanı olarak yorumlanır. Hastalıkları atlatan birçok insana sorulduğunda, hastalıkla başa çıkma adına sabrettiklerine ulaşılır. Yani inançlı kimseler, hastalıkları Allah'tan gelen bir musibet şeklinde görmekte ve bu süreci sabır ve şükür ile atlatmaktadır. Anlaşıldığı üzere kader, iman, sabır ve teslimiyet inanan insanların en çok üzerlerine aldıkları manevi zırhlardır. Dolayısıyla bu yaklaşım, salgına yakalananların ruh sağlığını olumlu etkilemektedir. Zira kader ve hastalık ilişkisi için söylenecek pekçok söz olsa da başa gelen musibetler için Yaratıcıya sığınmak, dua etmek, en kötü olayı bile hayra yorumlamak, insanları ruhen ve manen mutlu etmektedir.

KAYNAKÇA

- A. Ashy, M., (1999). Health and Illness from an Islamic Perspective. *Journal of Religion and Health*. 38(3), ss.241-254.
- Abanoz, S., (2020). Türkiye’de Yapılan ‘Dinî Başa Çıkma’ Konulu Araştırmalar Hakkında Bir Değerlendirme. *Eski Yeni Yayınları*. 0(40), ss.407-429.
- Abay E. – Akın, A., (2021). Covid-19 Salgınında; Dünyada ve Türkiye’de Kadınlara Yönelik Şiddet ve Toplumsal Cinsiyet. *Sağlık ve Toplum*. 31(3), ss.13-17.
- Abdullateef, U. – Mariam Oluwatoyin, A., (2011). Socio-Economic Impact of Malaria Epidemics On Households In Nigeria: Micro Evidence From Kwara State. *International Journal of Asian Social Science*, 1(5), ss. 188-196.
- Ademola Adeleye, O. et al., (2021). Ethnomedicinal Herbs In African Traditional Medicine With Potential Activity for the Prevention, Treatment, and Management of Coronavirus Disease 2019. *Future Journal of Pharmaceutical Sciences*. 7(72), ss.1-14.
- Afkha, A. Amır., (2019). A Modern Contagion (Imperialism and Public Health in İran’s Age of Cholera). *Johns Hopkins University Press*.
- Ağır, O., (2021). Covid-19 Sonrası Uluslararası Politikadaki Olası Değişimlere Yönelik Bir Değerlendirme. *Sosyal Bilimler Dergisi*. 31(2), ss. 888-900.
- Akay, Tolga., (2021). 2. Abdülhamid Döneminde Konya Ovasında Projesinin İnşasıyla Yaşanan Sıtma Salgını, Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma, ed. İçinde. Şükran Köse vd., *Gece Kitaplığı*.
- Akbayrak, S., (2021). Sosyal Destek Sistemlerinin Depresyonda Baş Etme Stratejileri ve Yaşam Kalitesi Üzerine Etkisi. *Erciyes Üniversitesi Tıp Fakültesi Psikiyatri Ana Bilim Dalı*. 2(11), ss.104-111.
- Akbulut, U., (2022). 19. Yüzyılın İlk Yarısında Salgın Hastalıklar Karşısında Devlet ve Toplum. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (16), ss.33-50.
- Akdoğan, Muzaffer vd., (2020), “Avrupa Birliğinin COVID-19 Yönetimi”, *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(Özel S), ss. 44-57.
- Akdur, R., (2006). Sıtma ve Sıtma Salgınları Tarihi. *Bilim Tarihi Araştırmaları*. (2) ss. 1-11.
- Akkuş Mutlu, S., (2019). Eskiçağ’ın Korkulu Rüyası: Cüzzam. Tarihsel Süreçte Anadolu’da Cüzzam. Ed. Fevzi Çakmak vd., Gece Yayınları.

- Aksüllü, N. - Doğan, S., (2004). Huzurevinde ve Evde Yaşayan Yaşlılarda Algılanan Sosyal Destek Etkenleri ile Depresyon Arasındaki İlişki. *Anadolu Psikiyatri*. 5(76), ss. 76-83.
- Aktaş, E., (2015). Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tez)*, Erzurum.
- Aktulga Gürbüz, Sevda., (2022). A Key to Excellence: Patience And Patient İn The Early Sufis. *Journal for the Education of Gifted Young Scientists*. 10(1) ss. 1-10.
- Alpyıldız, G.- Aslan, D., (2020). Yeni Koronavirüs Hastalığı (Covıd-19) İle İlgili Yanlış Bilgilerle Mücadele. *Mersin Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*. 13(3), ss. 458-461.
- Altun, Veysel K., (2021). Din Eğitimi Açısından Dindarlık ve Olumlu Dini Başa Çıkma Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 8(2), ss. 551-563.
- Apalı, Y., (2021). Pandemi Zorlukları Karşısında Din. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*. (9), ss. 156-165.
- Apaydın Nazan, (2020). Corona Covid-19. *Gece Kitapçılığı Yayınları*.
- Arar Alpaslan M., et al., (2021). Covid-19 Sürecinde Gebelerde Görülen Ruh Sağlığı Sorunları ve Sosyal Destek Algısı. *Samsun Sağlık Bilimleri Dergisi*, 6(1), ss. 3-8.
- Ardıç, M., (2019). Bakü’de Kolera salgını ve Osmanlı Devleti’nin Başvurduğu Bazı Sıhhi Uygulamalar(1893-1894). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Dergisi*. (46), ss. 304-311.
- Arık, Feda Ş., (1991). Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları. *Tarih Araştırmalar Dergisi*. 15(26), ss. 27-57.
- Arnold, D., (1986). Cholera and Colonialism in British India, Oxford University, Press, (113), s.118-151.
- Arslan, A., (2020), Salgın Hastalıkların Tarihi Dönüşümlere Etkisi ve Korona Kartı. *Stratejik Rekabet Yayınları*.
- Arslan, İ. – Karagül, S., (2020). “A Global Threat (COVID-19 Pandemic) and the Journey to Change. *Üsküdar University Journal of Social Sciences*. (10), ss. 16-36.
- Artvinli, F., (2020). Salgınların Tarihi, Toplumsal ve Siyasal Açından Bir Bakış, Türk Tabipler Birliği COVID-19 Altıncı Ay Değerlendirme Raporu, ss. 43-51.

- Aslan Ş. – Güzel, Ş., (2018). Duygusal Zekâ, Problem Odaklı Stresle Başa Çıkma, İyileşme ve Duygusal Tükenme İlişkileri. *Yönetim Bilimleri Dergisi*. 2018, C. 16(31), ss.59-72.
- Aslan, S., (2021). Covid-19 Salgınının Küreselleşmeye Ve Ulus Devletlere Etkisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. 20(80), ss. 1735-1752.
- Aşan, K. – Gargacı Kınay, A., (2021). A Recreational Nutrition Activity During the Covid-19 Pandemic. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*. 9(3) Ss. 1662-1675.
- Ataman, K. vd., (2021). COVID-19 Küresel Salgınının toplumsal Etkileri. *Hijyen ve Deneyisel Biyoloji Dergisi*. 78(3), ss. 235-244.
- Atmaca, E., (2015). XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Suriye Bölgesinde Veba Salgınları. *International Journal of Science Culture and Sport*. Özel Sayı 3, s. 526-541.
- Ayar, M. –Kılıç, Y., (2017). Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 17(2), ss. 163-181.
- Ayar, M., (2007). Osmanlı Devleti'nde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895), Kitabevi Yayınları.
- Aybar, M., (2017) Osmanlı Devletinde Kıtık ve İç Göç: 1870-1900 Arası İç Anadolu Örneği. *Erzincan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi*, 5(2), ss.474-488.
- Aydın, A., Güner, A., (2020). COVID-19 Salgının Tarım Sektörü ve Gıda Güvenliği Üzerine Etkisi: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*. 3(2), ss. 162-169.
- Aydın, C., Genç, A., (2016), Sünnetullah ve İnsanın İradesi Temelinde Kader, Yönetim Ekonomi Edebiyat İslami ve Politik Bilimler Dergisi, 1(1) ss.75-100.
- Aydın, C., (2019). Kader İnancının Savunma Mekanizması ve Dini Başa Çıkma Kavramları Açısından Değerlendirilmesi. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1(35), ss. 75-104.
- Aydoğan, E., (2022). The Financial Performance of Football Clubs During Covid-19: Case of Turkey. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*. (95), ss. 142-148.
- Aygün, E., (2021). Kur'an'da Din Kardeşliği Bağlamında Sosyal Desteğin Psikososyal Boyutları. *Journal of Analytic Divinity*. 5(1), ss. 68-78.
- Ayhan, B., (2008). Olağanüstü Durumlarda Toplumsal Dayanışma ve Bütünleşmeye Basının Katkısı: Milli Mücadele Dönemi Türk Basını. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (19), ss. 75-99.

- Ayten, A. – Karagöz, S., (2021). Religiosity, Spirituality, Forgiveness, Religious Coping as Predictors of Life Satisfaction and Generalized Anxiety: A Quantitative Study on Turkish Muslim University Students. *Spiritual Psychology and Counseling*, 6(1), ss. 48-54.
- Ayten, A. – Sağır, Z., (2014). Dindarlık, Dinî Başa Çıkma ve Depresyon İlişkisi: Suriyeli Sığınmacılar Üzerine Bir Araştırma. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (47), ss. 5-15.
- Ayten, A. – Yıldız, R., (2016). Dindarlık Hayat Memnuniyeti İlişkisinde Dini Başa Çıkmanın Rolü Nedir? Emekliler Üzerine Bir Araştırma. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 16(1), ss. 282-293.
- Ayten, Ali vd., (2012). Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Bir Araştırma. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 12(2), ss. 46-59.
- B. C. Cheston – Cunha, B., (2008). Brief history of the clinical diagnosis of malaria: from Hippocrates to Osler. *Pennsylvania State University College of Medicine*. (45), ss. 194-196.
- B. Patterson, K., (2002). Smallpox and the Native American. *The American Journal of the Medical Sciences*. 323(4), ss. 216-222.
- Balaban, J., (2000). Temel Eğitimde Öğretmenlerin Stres Kaynakları ve Başa Çıkma Teknikleri. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 7(7), 188-195.
- Banerjee, D. – “Bhattacharya, P., (2021). The Hidden Vulnerability of Homelessness In the COVID-19 Pandemic: Perspectives From India. *International Journal of Social Psychiatr*, 67(1), ss. 1-4.
- Basut, E., (2006). Stres Başa Çıkma Ergenlik. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*. 13(1), ss. 31-35.
- Başagaoglu, İ. vd., (2015). *Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele*. Çamlıca Yayınları.
- Başığit, M., (2013), *Din Sosyolojisi*, Palet Yayınları.
- Batbaylı, Ş., (2022). Sağlık Ekonomisi Perspektifinde Seçilmiş Ülkelerin Sağlık Göstergelerinin Değerlendirilmesi. *International Anatolia Academic Online Journal*. 8(1), ss.43-55.
- Bayrakdar, M., (2020) *Üç Dinin Tarihi Yahudilik, Hristiyanlık, İslam*. Say Yayınları.
- Baysal S. (2023). Salgın Hastalıklarla Dini Başa Çıkma Geleneksel Tedavi Sistemlerinin Yeri ve Önemi. *TAM Akademi Dergisi*. 2(2), ss. 194-211.

- Baysal, S. – Taş, K., (2022). Covid-19 Pandemisi ve Dijitalleşme: Aile, Eğitim ve Din Kurumları Üzerine Sosyolojik Bir Çözümleme. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 32(16), ss.101-111.
- Bedel, A., Kutlu, A., (2018). Başa Çıkma Stratejilerinin Algılanan Sosyal Desteğe Söre İncelenmesi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 8(15), ss.108-115.
- Behbehani, M.A., (1983). The Smallpox Story: Life and Death of an Old Disease. *American Society for Microbiology*. 1983, 47(.4), ss.455-509.
- Berkman, F. L. – Kawachi, I., (2020). *Social Epidemiology*. Oxford University Press.
- Bilimoria, P., (2021). Hindu Response Death by COVID-19. *Frontiers in Psychology*. (12), ss.94-98.
- Blackwell, W., (2017). *The Handbook of Stress and Health: A Guide Research and Practice*, Ed. L. Copper –James- Campell Quick, Library of Congress Cataloging.
- Blasi, J. A., (2011). Toward a Sociology Theroy of Religion and Health.
- Bolat, M. T., “Salgın Hastalık Kavramı; Tarihte Görülen Salgın Hastalıklar Ve Mücadele Yöntemleri”, *International Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences (JOSHAS JOURNAL)*, 2021, C.8, S.50, s. 370-379.
- Buchillet, D., (2007), *Epidemic Diseases in the Past: History, Philosophy, and Religious Thought*. Encyclopedia of Infectious Diseases: Modern Methodologies.
- Budak, F.- Korkmaz, Ş., (2020). COVID-19 Pandemi Sürecinde Genel Bir Değerlendirme: Türkiye Örneği. *Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi*. 1(1), ss.62-71.
- Bug G. – Geiges, M., (2014). Lepra Vulgaris. History of Psoriasis. *University of Zurich University Library Strickhofstrasse*. 8(3), ss. 1483-1485.
- C. Shinall Myrick(2018). The Social Condition of Lepers in the Gospels. *The Society Journal of Biblical*. 137(4), s. 915-934.
- Cassel, J., (1976). The Contribution of the Social Environment to Host Resistance. *Hopkins University School Of Hygiene and Public Health*. 104(2), ss. 107-123.
- Certel, H., (1999). Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi. *Dini Araştırmalar Dergisi*. 2(4), ss. 209-215.
- Ciive B. – Maureen, L., (2004). The Economic Implications of Epidemics Old and New. *World Economics*. 5(4) s. 2-38.

- Cooke, Bernard-Macy, G., (2005). *Christian Symbol and Ritual an Introduction*. Oxford Universty Press.
- Cooper, M. L., et al., (1998). Attachment Styles, Emotion Regulation, and Adjustment in Adolescence. *Journal of Personality and Social Psychology*. 74(5), s. 1380-1390.
- Cox, J. D., et al., (2020). A Proposed Process For Risk Mitigation During the COVID-19 Pandemic. *Behavior Analysis in Practice*, 13(2), s. 167-181.
- Crone, P. (2012). The Nativist Prophest of Early İslamic İran Rural Revolt and Local Zoroastrianism. *Cambridge University Press*.
- Crowfard, R., (2002). What is Religion?, Published by Roudledge.
- Cunningham, A., (2008). Religious Responses To Epidemic Disease: A Roundtable, Historically Speaking.
- Çakır, Ö., (2002). Sosyal Dışlanma. *Dokuz Eylöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(3), ss.83-85.
- Çakırçoban, İ., (2010). İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele. Marmara Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*.
- Çağatay, A. (2022) Acil Servise Başvuran Covid-19 Tanısı Almış Hastalarda Vaka Ölüm Oranlarının İncelenmesi (Türkiye'deki Bir Devlet Hastanesi Örneği). *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*. 11(1),s s. 1-10
- Çelik, C., (2014). Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs'ta Kıtık Ve Çözüm Yolları (1869-1874). *Cedrus Dergisi*, 2(0), ss.497-525.
- Çelik, F.- Gündüz, N., (2020). Covid 19 Pandemisinde Yas. *Klinik Psikiyatri Dergisi*. (23), ss. 99-101.
- Çetin G. Yazıcı(2020). Sosyal Bir Olgu Olarak Hristiyanlık ve Hinduizm'de Asketizm. *Mecmua, Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. (10), ss.369-394.
- Çetin, Ç. – Güzeloğlu, Tuğsat., (2022). Covid 19 Pandemi Döneminde Dini Başa Çıkma Tarzları ile Ruh Sağlığı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Fırat Üniversite İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 15(4), s. 217-237.
- Çılğın, T., (2022). Refah Devletlerinin Covid-19 Sürecinde Uyguladıkları Sosyo-Ekonomik Destek Politikaları: Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Danimarka ve İsveç Örnekleri. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 4(1) ss. 2-35.
- Çınar, Mehmet., (2017). Yas Psikolojisi: Yas ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma. *Turkish Stduies*. 12(2), ss. 71-75.

- Çolak, Ö. F. vd., (2020). Salgın Ekonomisi. *Efil Yayınevi*.
- Dağcıoğlu, B. F. – Keskin, A., (2020). Data Comparison of Turkey, Europe, and USA During COVID-19 Process: A Cross-Sectional Study. *Ankara Medical Journal*. 2(0), ss. 360-368.
- Dağlar, O., (2007). Denizli ve Çevresinde Kolera Salgını ve Salgınla Mücadele. Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler.
- Dağlı, E.- Mutlu, A. M., (2021). Şehir İçi Ana Arterlerde COVID-19 Kısıtlamalarından Dolayı Trafik Akımlarında Meydana Gelen Değişimlerin İncelenmesi: Antalya Örneği. *İdealkent*. 12(34), ss. 1199-1222.
- Das Aparup et al., (2011). Malaria India: The Center fort he of Complex Malaria in India. *National Library of Medicine*. 12(3), ss. 267-273.
- Davenport, R. J., et al., (2018). Cholera as a ‘sanitary test’ of British Cities, 1831–1866. *The History of the Family*.
- Daventport R. et al., (2011). The Decline Of Adult Smallpox İneighteenth-Century London. *Economic History Review*. 64(3), ss. 1289-1314.
- Davids, A. (1987). My Religion is Superior to the Law the Survial of Islam at the Cape of Good Hope. *Journal of Cape History*. 12(1), ss. 57-66.
- Daymaz, D., (2022). Pakistan Sağlık Sisteminin COVID-19 Pandemisine Yanıt. *Toplum ve Hekim Dergisi*. 37(1), ss.4-5.
- De Kay, J. E., (1833). Sketches of Turkey in 1831 and 1832. *E Book*.
- De Longis, A., et al., (1982). Relationship of Daily Hassles. *Uplifts, and Major Life Events to Health Status*. 2(0), ss.132-135.
- Demirel, M., (2019). *Eskiçağ Ön Asya Toplumlarında Görülen Salgın Hastalıklar*. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Demirkıran Sağlam, F., (2020). *Diyaliz Hastalarında Bağlanma, Dini Başa Çıkma ve Yaşam Memnuniyeti Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, İstanbul Üniversitesi*. Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Psikoloji Ana Bilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Demirkol, E. C., (2022). Pandemi Döneminde Küçük Aile Çiftçilerinin Sorunları Üzerine Nitel Bir Araştırma : Torbalı Örneği. *Tarım Ekonomisi Dergisi*. 28(1), ss.71-74.
- Derin, G. –Öztürk, E., (2020), Savaş ve Terörizm: Psikotravmatolojik Temelli Teorik Bir Yaklaşım, *Aydın Toplum ve İnsan Dergisi*, 6(1), ss. 11-32.

- Doğaç, C., (2012), İpek, Afrika Birliği Örgütü ve Kıtada İşbirliği Arayışları, 21. *Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 1(3), ss. 112-120.
- Doğan, M.- Karaca, F., (2021),Covid-19 Salgın Sürecinde Aktif Çalışan Sağlık Çalışanlarında Ölüm Kaygısı ile Dini Başa Çıkma Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 55, ss. 327-350.
- Doğan, Mebrure, (2016), *Sabır Psikolojisi*. Çamlıca Yayınları.
- Dorothy, H. C., (2019). *Ölümcül Yakınlıklar-Mikroplar Tarihimizi Nasıl Şekillendirdi?* çev. Gürol Koca. Metis Yayınları.
- Dubey, S. et al., (2020). Psychosocial impact of COVID-19. Diabetes & Metabolic Syndrome: *Clinical Research & Reviews*. 14(5), ss. 779-785.
- Durrheimd, D. N., et al., (2002). Leprosy in Mpumalanga province, South Africa- Eliminated or Hidden?. *School of Public Health and Tropical Medicine*. 73(1), ss. 326-333.
- Dulay Yangın, D., vd., “Covid-19 Pandemisinde Uzaktan Çalışma: Tespit ve Öneriler”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2021, C.3, S.70, s. 1683-1721.
- E. Omonisi, A., (2020). How COVID-19 Pandemic is Changing the Africa's Elaborate Burial Rites, Mourning and Grieving. *African Medical Journal*. 35(2), ss. 81-82.
- E. Rosenberg, C., (1962). *The Cholera Years, The Unided States in 1832, 1849, and 1866*. The Universty of Chicago Press.
- Einbinder, L. S., (2018). *After the Black Death (Plague and Commemoration A mong Iberian Jews*. University of Pennsylvania Press.
- Ekici, S. – Tuncel, G., (2015). Göç ve İnsan. *Birey ve Toplum Dergisi*.5(1), ss. 9-22.
- Ekşi, H., (2001). *Başa Çıkma, Dini Başa Çıkma ve Ruh Sağlığı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma: Eğitim, İlahiyat ve Mühendislik Fakültesi Öğrencilerinin Karşılaştırılması*, (Uludağ Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Elliott, L., (2006). *Medieval Medicine and The Plague*. Crabtree Publishing Company.
- Erdem, E., (2006). Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zafiyetleri. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. (48), ss.22-33
- Erdem, İ., (2020). Koronavirüse (Covid-19) Karşı Türkiye'nin Karantina ve Tedbir Politikaları. *Turkish Studies*. 15(4), ss. 377-388.

- Erkoç Baydar, T., (2021). *Dini ve Etik Yönleriyle Salgın Hastalıklar*. İbni Haldun Üniversitesi Yayınları.
- Erler, M. Y., (2002). *XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi* Türkler Ansiklopedisi, E. Hasan Celal Güzel-Salim Koca. Yeni Türkiye Yayınları.
- Eroğlu, M., (2020). Etnik Kimlik, Savaş ve Göç Olgularının Çocuklar ve Ergenler Üzerindeki Psikolojik Etkileri. *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*. 4(1), ss.94-102.
- Esen, A., (2017). *Cumhuriyet Dönemi Sıtma Mücadelesi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü* (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Esposito, E., (2018). Side Effects of Immunity: The Rise of African Slavery in the US South.
- Esse, Clémence vd., (2008). Social and Cultural Aspects of 'Malaria' and Its Control in Central Côte D'Ivoire. *Bio Med Central*. (7), ss. 224-235.
- Evon, S. -Nagwa A. S., (2018). Effectiveness of A Psychiatric Nursing Program for Coping in Improving Self-Concept among Leprosy Patients. *International Journal of Novel Research in Healthcare and Nursing*. 5(1), ss. 342-353.
- F. Hong, F. (2004). History of Medicine in China When Medicine Took an Alternative Path. *McGill Journal of Medicine*. (8), ss. 79-84
- F. Qystad, K., (2021). Worship and the virus in Hindu India. *Approaching Religion*. 11(2), s. 1-18.
- Fabricatore, N. Anthony., (2004), Stres, Religion, and Mental Health: Religious Coping in Mediating and Moderating Roles, *The International Journal for the Psychology of Religion*, 14(2), s. 91-108.
- Fang, Xiaoping., (2013). The Global Cholera Pandemic Reaches China Villages: Population Mobility, Political Control, and Economic Incentives in Epidemic Prevention. *Cambridge University Press*. 48(3), ss. 754-761.
- Seyfeli, C., “Mesih Sırrı”: Sakramentler Fikrinin Kutsal Kitap’taki Dayanağı (Pavlus)”, *Journal of Middle East and Migration Studies*, 11(2), ss. 332-375.
- Snowden, Frank M. (2021). Salgınlar ve Toplum. çev. Akın Emre Pilger. *Tellekt Yayınları*, İstanbul.
- Frieden, M. N., (1997). The Russian Cholera Epidemic, 1892-93, and Medical Professionalization. *Journal of Social History*. 10(4), ss. 542-555.
- Genç, Özlem., (2011). Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa’sına Etkileri. *Tarih Okulu Dergisi*. (11), ss. 132-150.

- Gençoğlu, C. – Çiftçi M., (2020). COVID-19 Salgınında Eğitim Türkiye Üzerinden Bir Analiz. *Tarih Okulu Dergisi*. (46), ss. 1648-1670.
- Gene, Martin M., (2019). Outsiders on the Inside: Italian Jewish Ghettos and Cholera in the 1830. *European History Quarterly*. 49(1), ss.28-45.
- Gerett, A. M. et al, (2019). Outcomes of Coronavirus Disease (COVID-19) Related Hospitalization Among People With Human Immunodeficiency Virus (HIV) in the ISARIC.
- Gezer, A., (2020). Prophet's Attitude to Diseases, Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute. *Outbreak Diseases Special Issue*. ss. 625-636.
- Ghosh, S. K. et al., (2012). Socio-Economic-Political-Cultural Aspects in Malaria Control Programme Implementation in Southern India. *Hindawi Publishing Corporation Journal of Parasitology Research*. ss. 1-4.
- Giordano, P., (2020). Salgın Zamanlarında, çev. James Cem Yapıcıoğlu. *Profil Kitap Yayınları*.
- Gökhan, İ., (1998). XIII. Ve XIV. Yüzyıllarda Mısır Ve Suriye’de Krizler, Kıtliklar Ve Vebalar. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Greene, B. et al., (1999). *Religious Coping with Chronic Pain, Palgrave Studies in Cyberpsychology*. (24), ss. 249-260.
- Gül, A., (2009). 19. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık) *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. (41), ss. 241.
- Gül, Özlem., (2016), Kliniğimizde Yatarak Takip Edilen Sıtma Olgularının Retrospektif Değerlendirilmesi, *Şişli Etfal Hastanesi Tıp Bülteni*, 50 (2), ss. 141-145.
- Gümüş Akın, G. – Gümüş, Fatih., (2019). Türkan Saylan Lepa Anı Evi Projesi. International University Museums Association Platform. 2(1), ss. 22-27.
- Günay, Ünver., (1987). İktisadi Ahlak ve Din. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (7), ss.92-105.
- Güngör, F., (2020). The Effect of Covid-19 on Social Institutions, The Journal of Social Sciences Institute. *Outbreak Diseases Special Issue*. ss. 393-425.
- Güntay, Vahit., (2021). Rethinking the global politics and leadership: Ulrich Beck’s Risk Society Versus Postmodern Politics. *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*. (44), ss. 405-418.

- Gür, N., (2014). Köle Ticareti ve Ekonomik Gelişme. *International Review of Economics and Management*. 2(2), ss.49-60.
- Gürsu, O. – Bayındır, S., (2021). Covid-19 Hastalığını Geçiren Sağlık Çalışanlarının Başa Çıkma Sürecinde Din ve Maneviyat. *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi*. 6(1), ss.181-216.
- Güvenç, R.- Baltacı, E., (2020). COVID-19 ve Sağlık Çalışanlarının Ruh Sağlığı, Türk Tabipler Birliği COVID-19 Altıncı Ay Değerlendirme Raporu.
- Haider A. A. Mohamed., (1985). Leprosy-the Moslem Attitude. *Lepr Rev*,1985, (56), ss. 17-21.
- Haque, A., (1998). Psychology and Religion: Their Relationship and Integration From an Islamic Perspective, *American Journal of Islam and Society*. 15(4), ss. 97-109.
- Harboe, M., (1973). Arne Hansen, *International Journal of Leprosy*. 41(4), ss. 418.
- Hardy, A., (1983). Smallpox in London, Factors in the Decline of the Disease in the Nineteenth Century. *Medical History*. (27), ss.111-128.
- Harrison, M., (2019). A Dreadful Scourge: Cholera in Early Nineteenth-Century India, Published online by Cambridge University Press.
- Hasnain, R., et al., (2019). Islam, Leprosy, and Disability: How Religion, History, Art, and Storytelling Can Yield New Insights and Acceptance. *Societies*, 10(6), ss. 1-15.
- Hatamabadi, H. R., et al., (2013). Firecracker injuries during Chaharshanbeh Soori festival in Iran: A case series study. *Arch Trauma Pres*. (2), ss. 46-49.
- Hays, J.N., (2005). Epidemics and Pandemics: Their Impacts on Human History, ABC-CLIO.
- Hayta, Akif., (2000). U. Ü. İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin İbadet Ve Ruh Sağlığı (Psiko-Sosyal Uyum) İlişkisi Üzerine Bir İnceleme. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*. 9(9), ss.487-506.
- Herman, R. D. K., (2010). Out of Sight, Out of Mind, Out of Power: Leprosy, Race and Colonization in Hawai. *Multidisciplinary Research on Hawaiian Well-Being*. 6(9) ss. 265-290.
- Hershberger, N., (2015). Patience as Hermeneutical Practice: Christ, Church and Scripture in John Howard Yoder and Hans Frei, *Modern Theology*, ss.547-572.
- Hopancı, B., (2021). COVID19 Pandemisinin Havacılık Sektörü Üzerine Etkileri. *Mühendis ve Makine*.

- Hotar, N. vd., (2020). Pandeminin Toplumsal Yansımaları. *İzmir İktisat Dergisi*. 35(2), ss. 211-215.
- Hunter, G., (1884). Remarks On the Epidemic of Cholera In Eygpt. *The British Medical Journal*. (1), ss.485-486.
- Huremovic, D., (2019). Psychiatry of Pandemics (A Mental Health Response to Infection Outbreak.
- Ikechukwu, C., Reginald et al. (2003). The Economic of Malaria in Africa: A Critical Review of the Evidence. 63(1), ss. 17-35.
- Işık, Z., (2021). Osmanlı'nın Son Zamanları Cumhuriyet'in İlk Çeyrek Asrında Sıtma Salgınına Karşı Verilen Mücadelenin Mahiyeti. *Selçuk Türkiyat Dergisi*. (51), ss. 53-75.
- İçaçan, H.M., (2021). Mısır'ın İşgal Sürecinde (1798-1801) Dair Bir Kaynağın Tercümesi: Mustafa Behcet Efendi ve Tarih-i Mısır Adlı Eseri. *İslami İlimler Dergisi*. 16(2), s.173-185.
- İçağasıoğlu, A. vd., (2011). Ankara Kadın Kapalı Ceza İnfaz Kurumunda Kalan Kadın Hükümlülerin Psikososyal Durumlarının Saptanması ve Sosyal Desteklerinin Belirlenmesi. 22(2), ss. 64-75.
- İmamaoğlu, O. vd., (2018). Osmanlı İmparatorluğunda Spor Faaliyetleri ve Kulüpleşme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 11(58), ss. 908-915.
- İnce, F. vd., (2021) COVID-19 Krizinin Sağlık Sektöründe Faaliyet Gösteren İşletmeler Üzerindeki Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*. 12(30), ss. 434-448.
- İnce, M., -Yılmaz, M., (2020) The Effect of Extraordinary Events on Social Life and Cultures; An Investigation on The Effect of Covid-19 Outbreak on Turkish Culture. *International Journal of Cultural and Social Studies*. 6(2), ss. 564-571.
- İstek, E., (2017). Avrupa'da Veba Salgını ve Salgında Din Faktörü" (Viyane Örneği). *Tarih Araştırmalar Dergisi*. 36(62), ss.13-16.
- J. Abidon, G., (2018). Modelling the Impact of Climatic Variables on Malaria Transmission. *Hacettepe Journal of Mathematics and Statistics*. 47(2), ss. 219-235.
- J. Van, D., et al., (2015). Religious Coping Strategies and Perceived Causes of Sickness and Health in South Africa: *Orijinal Research*. 36(1), ss.1-7
- Jarvis, E., (2007) A Contagious Journey within a Culture of Complacency: The Smallpox Scare of 1962 in New York and Toronto, *CBMH/BCHM*, 24(2) ss. 343-366.

- Jonathan, S., (2002). Determinants of Malaria in Sub-Saharan Africa. *Regional Assessments*. (2), ss. 167-181.
- Jong, W., et al., *Learning from SARS: Preparing for the Next Disease Outbreak*. Estimating The Global Economic Costs of SARS. Ed. Stacey Knobler et al., The National Academies Press.
- Jun, Y., (2022). Regeneration from Plague: Analysis of Trauma Narrative in The Painted Veil. *International Journal of Language and Linguistics*.
- Kardaş, A., (2020). Cumhuriyet Döneminde Çiçek Salgınları ve Alınan Önlemler. *The Journal of Academic Social Science Studies*. 7(4), ss.2055-258.
- Kağnıcı, G., (2018). M.Ö II ve I. Binli Yıllarda Eski Mezopotamya'da Cüzzamla İlgili Kayıtlar. *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*, Ed. F. Çakmak vd., Gece Akademi Yayınları.
- Kahraman, B. et al., (2022), Being old during COVID-19 Era: Problems Experienced By Individuals Aged 65 and over during The Pandemic Process. *Hacettepe University Journal of Faculty of Letters*. 39(1), ss.124-143.
- Kahraman, M. E., (2020). The Effectt of COVID-19 Outcome o the Culture and Art Organization *Yıldız Journal of Art and Culture Design*. 7(1), ss.84-99.
- Kalabak, A. Y., (2014). Osmanlı'nın Son Döneminin Sosyo Ekonomik Buhranları ve Mali Emperyalizm, *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*. 14(27), ss. 304-326.
- Kaplan, H. vd., (2020). Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma. *Turkish Studies (Elektronik), Journal of Turkish Studies*. 15(4) ss. 579-598.
- Kaplan, M., (2020). Covid-19 Geleneksel Salgın Sürecinde Geleneksel ve Tamamlayıcı Tedavi Uygulamaları. *Milli Folklor Dergisi*. 16(127), ss. 35-42.
- Kara, H., (1988). Çukurova'da Kentleşme ve Sanayileşmenin Tarım Topraklarına Etkisi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih –Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 32(1), ss. 268-279.
- Karaca, A., (2020). Salgın Hastalıklar ve Koronavirüs (Covid-19 Hakkında Önemli Bilgiler). *Koloni Yayıncılık*.
- Karacer Çakır, G., (2021). Public Health Policies for Communicable Diseases through Republican Era 1920-1940. *Suleyman Demirel Universty Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences*. 53, ss.202-227.
- Karagöz, İ., vd., (2006). *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

- Karaimamoğlu, T., (2017). Ortaçağ Avrupası'nda Tıp Kültürü ve Gelişmeleri. *Tarih ve Gelecek Dergisi*. 3(2), ss. 46-50.
- Karakaş, A. C. – Koç, M., (2014). Stresle Başa Çıkma ve Dini Başa Çıkma Yöntemleri Arasındaki İlişkinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*. 3(3) ss. 611-625.
- Karataş, Z., (2020). Social Impacts of COVID-19 Pandemic, Change and Empowerment, *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 4(1), ss. 3-15.
- Kardaş, A., (2020). Cumhuriyet Dönemi'nde Veba Salgınları ve Alınan Önlemler (1923-1947). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. 7(4), ss. 2954-2079.
- Kaya, D., (2012), A Research Levels of Perceived Social Support On The Responsible Persons of the Hospital Units. *Çukurova Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 21(3), ss.357-370.
- Kaya, F. Ş., (2019). Kent Yaşamı Memnuniyeti, Stresle Başa Çıkma ve Yaşam Doyumu İlişkisi: İstanbul Örneği. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 3(2), ss.326-336.
- Kaya, M.- Küçük, N., (2017). İbadetler İle Hayatın Anlamı ve Psikolojik İyi Olma Hali Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S.42, ss. 17-44.
- Kaya, S., (2020). Covid-19 Pandemi Süreci ve Sonrasına Kur'an Temelli Yaklaşım. *Tefsir Araştırmaları Dergisi*. 4(3), ss.1-29.
- Kaya, Y. – Akın Işık, R., (2021). Covid-19 İle Yaşanan Sosyal İzolasyonun Aile ve Evlilik Yansımaları: Fenomenolojik Bir Çalışma. *Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care*. 15(3), ss. 512.
- Kelly, S., (2009). Wray, Communities and Crisis Bologna During the Black Death. *Hotei Publishing*.
- Ken Chow, S. et al., (2021). Religious Coping, Depression and Anxiety among Healthcare Workers during the COVID-19 Pandemic: A Malaysian Perspective. *Healthcare*. 9(1), s. 69-79.
- Ketrez, G. vd., (2020). Geçmişten Günümüze Türkiye'de Salgınlar. *Türkiye Sağlık Okuryazarlığı Dergisi*. 1(2), ss. 98-106.
- Kılıç, O., (2018). *Cüzzam Hastalığının Osmanlı Sosyal Hayatındaki Yansımaları Üzerine Bir Değerlendirme (XVI-XIX)"*, *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*, Ed. F. Çakmak vd., Gece Akademi Yayınları.
- Kılıç, O., (2017). Eskiçağdan Yakınçağa Sıtma ve Tarihe Etkileri. (içinde) *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*. Ed. Ş. Köse vd; Ankara: Gece Kitaplığı.

- Kılıç, O., (2021). *İnsanlığın Ölümle İmtihanı(Mikrop Salgın ve Toplum)*. İdeal Kültür Yayıncılık.
- Kılıç, Orhan, (2018). *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Cüzzam*. ed. Fevzi Çakmak vd., Gece Akademi.
- Kılıç, Orhan., (2020). *Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri. Küresel Salgın Anatomisi: İnsan ve Toplumun Geleceği*. Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Kılıçaslan, H., (2020). *COVID-19: Küresel Pandeminin Ekonomik ve Mali Etkileri*. Gazi Kitabevi.
- Kırkpatric, A. L., (2006). Din Psikolojisinde Bağlanma Teorisi, çev. Mustafa Koç. *Bilimname Dergisi*. (1)ss.134-152.
- Kocaoğlu, B., (2017). Veba Hastalığının Osmanlı Ordusuna Etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 3(28) s. 213-215.
- Koç, M., (2005). Ruh Sağlığı İle Dini Başa Çıkma Metodu Olarak Dua Ve İbadet Fenomeni Arasındaki İlişki Üzerine Psikolojik Bir Yaklaşım. *Akev Akademi Dergisi*. 9(24), ss. 10-21.
- Koenig, G. H. (2020). Maintaining Health and Well-Being by Putting Faith into Action During the COVID-19 Pandemic. *Journal of Religion and Health*. (59), 2205-2214.
- Koloğlu, O., (2005). Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 6(2), ss. 139-146.
- Korkmaz Can A. vd., (2020). Is Malaria a Global Public Health Problem? Assessment of Current Status on its Causes and Consequences. *Sağlık ve Toplum*. 3(20), ss. 28-35.
- Korkmaz, K.– Özbesler, C., (2022) . Sosyal Hizmet Öğrencilerinin Farklılıklara Saygı Düzeyleri ile Toplumsal Cinsiyet Algıları Arasındaki İlişki. *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*. 3(33), ss.867-875.
- Korkmaz, S., (2021). Olumlu ve Olumsuz Dini Başa Çıkma, Sosyal Medya Bağımlılığı ve Yalnızlık İlişkisi. *Tekirdağ İlahiyat Dergisi*. 7(1), ss. 237-258.
- Kozak, M., (1992). Çevre Kirliliği Oluşum Nedenleri. *Anatolia, Turizm Araştırmalar Dergisi*, 3(4), ss.30-32.
- Kudlick, C. J.,(1996). Catholicism and Cholera, University of California Press.
- Kula, N., (2021). Deprem ve Dini Başa Çıkma. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1(1), ss. 234-245.

- Kula, N., (2000). Deprem ve Kıyamet Benzetmesi. *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi*. 9(9), ss.351-360.
- Kumar, A. Et al., (2012). Malaria in South Asia: Prevalence and Control'' *ACTA TROPICA*, 121(3), ss. 246-255.
- Kumar, K. S., (2016). Knowledge, Attitude and Stigma Experienced by Leprosy Patients in Tribal Concentrated Bastar District of Chhattisgarh India. *Turkish Journal of Public Health*. 14(3), ss. 177-186.
- Kurt, B. – Yaşayanlar, İ., (2006). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kurt, A., (2018) *Din Sosyolojisi. Sentez Yayıncılık*.
- Kuş, C., (2014). Geç Ortaçağ'da Meydana Gelen Veba Salgınlarının Demografik ve İktisadi Etkileri Üzerine Bazı Düşünceler. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*. 10(1), ss. 45-57.
- Kürkçüoğlu, K. E., (2016). *Din Sosyolojisi*. Büyüyenay Yayınları.
- Kyrkoudis, T. et al., (2021). Vaccination of the Ethnic Greeks (Rums) Against Smallpox in the Ottoman Empire: Emmanuel Timonis and Jacobus Pylarinos as Precursors of Edward Jenner, *History of Medicine*. *Erciyes Medical Journal*. 43(1), ss. 107.
- Laughlin, W. L. et al., (1979). Epidemic Rift Valley Fever In Egypt: Observations Of The Spectrum Of Human İllness, *Transactions Op The Royal Society Op Tropical Medicine And Hygiene*, 73(6), ss. 630-633.
- Lazarus, R. S. – Susan, F., (1984). *Stress Appraisal and Cooping*. Library of Congress Cataloging in Publication Data.
- Lewis Foley, Robert et al., (2006). A Theology of Sickness *The Insiture for Family Health*.
- London, J., (2020). *Kızıl Veba*. Çev. Bülent O., DoğanYayınları.
- Lukasz Sulkowski- Grzegorz Ignatowski, (2020). Impact of COVID-19 Pandemic on Organization of Religious Behaviour in Different Christian Denominations in Poland. *Religions*, (11), ss.254-290.
- M. Whitman, S., (2007). Pain and Suffering as Viewed by the Hindu Religion. *The Journal of Pain*. 8(8), ss. 607-612.
- Maden Kalkan, Ç., (2021). Potential Impacts of the Covid-19 Outbreak on Urban Quality of Life: The Case of China. *Journal of Urban Culture and Management*. 14(4), ss. 1283-1293.
- Majumdar, R. C., *Arch/Eological Survey of India*, Government of India.

- Marahatta, S., (2015). Social Stigma in Leprosy. *Journal of Chitwan Medical College*. 5(2), ss. 6-10.
- Maral, E., (2021). Cholera Epidemic in Sinop Between 1983-1894 and Measures Taken Against Cholera in The Ottoman Empire. *Near East Historical Review*. (11), ss. 27-32.
- Marsh Kevin- Waruiru Catherine, (1998). What is malaria.
- McLaughlin, L.(2020). Japanese Religious Responses to COVID-19: A Preliminary Report. *The Asia-Pacific Journal*. 2020, 18(9), ss. 1-23.
- Menekşe, M., (2020). İzmir’de Kolera Salgınları ve Etkileri(1893). *Tarih Araştırmalar Dergisi*, 39(67), ss. 386-397.
- Milkov, H. (2015), Origin and Roots of French Anti- Semitism Jewish Genodiden in France. *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 16(29), ss. 186- 196.
- Mirzaie, A. et al., (2019). A Narrative Literature Review on Traditional Medicine Options for Treatment of Corona Virus Disease (COVID-19)’’, *Complementary Therapies in Clinical Practice*, (40), ss. 101214.
- Mohanty, B. et al., (2020). Modelling the Impact of a Smallpox Attack in India and Influence of Disease Control Measures. *School of Public Health and Community Medicine University of New South Wales*, 10(12), ss. 38480.
- Moshi R., Irene., (2018). Outdoor Malaria Transmission Risks and Social Life: A qualitative Study in South-Eastern Tanzania. *Malaria Journal*. 17(1), ss. 397-401.
- Mucize Ünlü- Zarife Albayrak, (2021). Osmanlı Devleti’nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*. 2021, 2(2), ss. 301-313.
- Mufid, A. et al., (2021). Plant Mentioned in The Islam’s Prophetic Traditions: A Review of The Scientific Evidence. *Volatiles & Essent. Oils*, 8(4), s. 10089-10103.
- Mushtaq, S.(2020). et al., Trends And Patterns of Leprosy over A Decade İn A Tertiary Care Hospital İn Northern India: A Retrospective Analysis. *Department of Dermatology, Venereology and Leprology, Government Medical College*. C.86,ss. 141-145.
- Nagendra, H.R., (2020). Yoga for COVID-19. *International Journal of Yoga*. 2020, 13(2), ss. 87-88.
- Nandan, G. B. –M. Jangunhabi, N. A., (2013). The Comparative study between Hinduism and Buddhism. *International Journal of Humanities and Social Science Invention*. 2(5), ss.27-31.

- Nasrudin, Y., et al., (2019). Strengthen the Spiritual-Based Family Resilience to Overcome the Family Stigma of Leprosy. *Indian Journal of Public Health Research and Development*. 10(7), ss.647-651.
- Neil Butler, R., (1997). Leprosy. Cambridge Handbook of Psychology, *Health and Medicine*, ed. Andrew Baum. Cambridge University Press.
- Nickelsburg, G. W. E., (1981). Enoch, Levi, and Peter: Recipients of Revelation in Upper Galilee. *Journal of Biblical Literature*. 100(4), ss.562-584.
- Noordende A. T., et al., (2021). Leprosy Perceptions and Knowledge in Endemic Districts in India and Indonesia: Differences and Commonalities. *PLOS Neglected Tropical Diseases*. 15(1), ss. 9031.
- Nur Uzun, S., (2021). Yahudilikte Salgın Hastalıklarla Mücadele ve Aşılanmaya Karşı Yaklaşımlar: Covid-19 Örneği. *Oksident Dergisi*. 3(2), ss. 185-201.
- Nursi, S.,(1993) Sözler, Sözler Yayınevi, İstanbul.
- Nursi, S., (2005) Lemalar, Söz Basım Yayın, İstanbul.
- Nuran, Y.- Ertin, Hakan., (2020). 1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti'nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları. *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*. 25(1), ss. 85-95.
- Ocaktan, M. E. vd., (2004). Birinci Basamakta Ruh Sağlığı Hizmetleri. *Kriz Dergisi*. 12(2), ss. 62-73.
- Sarıbaş, S., (2020). Hansenin Evlatları: Avrupa'nın Son Cüzzam Hastanesi Sakinlerin Hikâyesi. *Edebiyat Araştırmaları Dergisi*. 3(1), ss. 229-233.
- Serdar, M., Özer G., Aziz Anthony Ateşinin Orta Çağ Avrupa Toplumuna Etkileri, *Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), s. 67-76.
- Okan N- Ören, A. (2021). Covid-19 Sürecinde Yaşanılan Olumsuz Duygularda Dini Başa Çıkma'nın Rolü. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*. (56), s. 359-364.
- Okumuş, E., (2020). Afetleri Çok Yönlü Okumanın Önemi, Küresel Salgınlara Farklı Bakışlar (*Psikolojik, Sosyolojik, Dini, Kültürel, Hukuki ve Siyasi Analizler*), *Eski-Yeni Yayınları*.
- Okumuş, E., (2011). Bir Sosyal Eşitsizlik Örneği Olarak Yoksulluğun Dinî Meşrûlaştırımı. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*. (5), ss. 12-15.
- Oldstone, M. B. A, (2020). *Viruses Plagues History, Past, Present and Future*, Oxford Universtiy.
- Olowe, O.A. et al. (2015). Malaria in Africa and the Historical Perspective: The Journey so Far. *Journal of Biology and Medical Sciences*. (33) ss. 33-39.

- Oman, D. (2022). How Religion Motivated Smallpox Eradication. *Public Health, Religion, and Spirituality Bulletin*. (6), ss. 12-17.
- Ostovar, A., (2012). Lessons learnt from malaria epidemics in the Islamic Republic of Iran. *Eastern Mediterranean Health Journal*. 18(8), ss. 864-870.
- Otlia Laza, C.- Codreanu, M., (2018). *Ultimate Leprosy in Europe*, Department of ENT, *County Clinical Emergency Hospital of Constanta*.
- Önal, R., (2008). Kur'an'da İmani ve Ahlaki Bir Tavır Olarak Sabır. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 12(2), ss. 439-455.
- Öner, A., (2020). Hz. Ömer Döneminde Yaşanan Amvâs Vebası. *İstem Dergisi*. 18(35). ss. 146-160.
- Özbilgin, A., vd., (2017). Sıtmada Etken Madde Taramalarında in vivo ve in vitro Modeller: Pilot Çalışma. *Özgün Araştırma*. 41(3), ss. 156-163.
- Özcan, Z., (2019). Mülteci Öğrencilerin Kültürel Uyumları ile Dinî Başa Çıkmaları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*. 23(1), ss. 127-144.
- Özçelik, A.S., (2011). Avrupa Feodalitesinin Siyasi ve İktisadi Mahiyeti. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*. 16(2), ss. 320-360.
- Özçetin, A. vd., (2008). Deprem Sonucu Gelişen Travma Sonrası Stres Bozukluğu ile Kişilik Bozuklukları Arasında İlişki. *Düzce Tıp Fakültesi Dergisi*. 10(2), ss. 8-18.
- Özçetin, A., (2000). *Diyarbakır Bölgesinde Yas ve Din ilişkisi. Düşünen Adam Dergisi*. 13(1), ss. 12- 18.
- Özden, K. – Özmat, M., (2014)ç Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgının Avrupa'da Sosyal Politik ve Ekonomik Sonuçları. *İdealkent Dergisi*ç 5(12), ss.61-78.
- Özhan, M., – Dağ, M., (2020). *COVID-19 Sosyoekonomik Etkileri. Gazi Kitapevi Yayıncılık*.
- Özmen A. F. A., (2021). Emile Durkheim'ın Sosyolojik Yaklaşımında Savaş Ve Savaşın Toplum Üzerindeki Etkileri. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. 9(28), ss. 248-256.
- Öztürk, N., (2018). Hinduizmdeki Günlü İbadetlerden Sandhyavandanam. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 46(46), ss. 14-22.
- P. Zelicoff, A., (2008) An Epidemiological Analysis of the 1971 Smallpox Outbreak in Aralsk, Kazakhstan. *Critical Reviews in Microbiology*. 29(2), ss. 97-108.
- Pandian, J. – Parman, S., (2004). The Making of Anthropology. Vedams.

- Pankhurst, R.(2012). The History and Traditional Treatment of Smallpox in Ethipoia. *Cambridge University Press. 2012, 9(4), ss.343-349.*
- Pargament, I. K. – Abu Raiya, H., (2007). A Decade of Research on the Psychology of Religion and Coping: Things We Assumed and Lessons We Learned. *Psyke- Logo. (28), ss. 742-766.*
- Pargament, I. K. et al., (1998). Patterns of Positive and Negative Religious Coping with Major Life Stressors. *Journal for the Scientific Study of Religion. 37(4), ss. 1-14.*
- Pargament, I. K., (2005). Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme. çev. Ali Ulvi Mehmetoğlu. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 5(1), ss. 279-291.*
- Parıldar, H., (2020). Tarihte Bulaşıcı Hastalık Salgınları.*Tepecik Eğitim ve Araştırma Hastahanesi Dergisi. (30) ss. 19-25.*
- Park, L. C. et al., (2018). Positive and Negative Religious Coping Styles as Prospective Predictors of Well-Being in African Americans. *Psychology of Religion and Spirituality.10(4), ss. 318-326.*
- Pechkman, R., (1949). *Histories and Ecologies of Health.* Universty of Pittsburgh Press.
- Pesen, Birgül – Konak Özçelik, Musaye., (2021). Geçmişten Günümüze Bazı Salgın Hastalıkların Toplum Üzerindeki Etkisi. *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken. 13(1), ss.227-240.*
- Pokhrel, S. – Chhetri, R., (2021). A literature review on impact of COVID-19 pandemic on Teaching and Learning. *Higher Education for the Future. 8(3) ss.133-140.*
- Polat, İ., (2020). Yakut ve Yukagirlerin Geleneksel Dünya Görüşünde Salgın Hastalıklarla İlgili Anlatı, İnanış ve Uygulamalar. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Özel Sayı, s. 189-208.*
- Prasad, A., (2021). The Resurgence of Black Fungus in the Context of Covid -19 Second Wave Epidemic in India. *Department of Internal Medicine. G.I.T.A.M. Dental college, 11(2), ss. 173-183.*
- Price, R., (1982). State Church Charity and Smallpox: an epidemic crisis in the City of Mexico 1797-98. *Journal of the Royal Society of Medicine. (75), ss. 356-365.*
- Q. Sousa, A - Pearson, R. (2009). Drought, Smallpox, and Emergence of Leishmania Brazilensis in Northeastern Brazil. *Historical Review. 15(6), ss. 916- 920.*
- Radley, A., (2004). Making Sense of Illness (The Social Psychology of Health and Disease. SAGE Publications.

- Rafferty, S. et al.,(2018). Variola Minor in England and Wales, the Geographical Course OF A Smallpox Epidemic and the Impediments to Effective Disease Control, 1920-1935. *Journal of Historical Geoprahy*. (59), s.2-14.
- Rahim, R., (2015). The Concept of Islamic Treatment on Disease. *JICSA*, (2), ss.82-95.
- Raja, I. et al., (2021). A Discussion of Relevant Religious Teachings from Islam and Christianity to the COVID-19 Crisis. *International Journal of Religion*. 2(1), ss. 82-96.
- Raju, S., et al., (2020). Socio-Medical Perspectives on Leprosy in Indian Religions. *Leprosy Review*. 91(2), ss.190-197.
- Ramankutty, N., (2006). Global Land-Cover Change: Recent Progress, Remaining Challenges. *Land-Use and Land-Cover Change: Local Processes and Global Impacts*.
- Retief P., – Cilliers, F., *the of Justinian (AD 542): A Prelude to the Middle Ages*, Acta Theologica, 2005, C.26, S.2, s. 115-123.
- Ricci, F., (2012). Social Impilccations of Malaria and Their Relationships with Poverty. *Mediterranean Journal of the Hematology and Infectious Diseases*. 4(1), ss. 1-10.
- Rodolfo, A. et al., (2000). Large Epidemics of Hemorragagic Fevers in Mexico 1545-1815. *The American Society of Tropical Medicine and Hygiene*. 2000, 62(7), ss. 733-739.
- Sağır, C., (2022). Yunus Emre'nin Risâletü'n-Nushiyye'sinde Sabır ve Psikolojik İyi Oluş Arasındaki İlişki. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*. 25(50), ss. 107-126.
- Sami, Said., (2021). Covid-19 Nedeniyle Yakınlarını Kaybeden Bireylerde Yas Süreci ve Dini Başa Çıkma. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*. (55), ss. 425-427.
- Santacroce L. et al., (2021). Mycobacterium leprae: A Historical Study on the Origins of Leprosy and its Social Stigma. *Infectiones in the History of Medicine*. 29(4), ss. 623-632.
- Sarıbaş, S., (2020). Avrupa'nın Son Cüzzam Hastanesi Sakinlerinin Hikâyesi. *Edebiyat Araştırmalar Dergisi*. 3(1), ss. 229-231.
- Sarıköse Turhan, S., (2013). 19. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Sarıyıldız, A. Y. vd., (2021). Türkiye, Çin, ABD, Fransa Sağlık Sistemleri ve COVID-19 Politikaları. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*. 10(2) ss.314-324.

- Sarkar, Rashmi., et al., (2016). Leprosy and women. *International Journal of Women's Dermatology*. (2) ss.117-121.
- Sayın, E., (2012). Tasavvuf Kültüründeki Sabır Kavramının Psikolojik Etkileri. *Batman Üniversitesi Journal of Life Sciences*. 1(1), ss. 413-415.
- Schleicher, A., (2020). The İmpact of COVID-19 on Education: Insights From Education at A Glance. *Economic Studies*. OECD Publishing.
- Selye, H., (1907). *Stress in Health and Disease*. Butterworth-Heinemann.
- Serdar, M., (2014). Ortaçağ Avrupası'nda Tanrının Laneti Cüzzam ve Evleri. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*. 9(2). ss. 100-110.
- Sezgin, D., (2015). Cumhuriyet Döneminde Sağlık İletişimi Uygulamalarında İlkler: Türkiye'de Sıtma İle Mücadele. *Akademik Bakış Dergisi*, (50), ss. 33-47.
- Sherman, W. I., (2020). *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*. Çev. Emel Tünbay-Mine Anğ Küçüker, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Simmons, M., (1966). New Mexico's Smallpox Epidemic of 1780–1781. *New Mexico Historical Review*, 41(4), ss.319-323.
- Sing, R. et al., (2021). Cultural Responses to Covid-19 Pandemic: Religions, Illnes Perception, and Stress. *Frontiers in Psychology*. (12) ss. 1-19.
- Singh, J.(2020). COVID-19 and Its Impact on Society. *Electronic Research Journal of Social Sciences and Humanities*. 2(1), ss. 168-171.
- Sir Gavas Özlem-Masalcı Şahin Gülgüney., Eskiçağda Salgın ve Hastalıklar. Ege Yayınları.
- Sönmezdağ, Z. C., (2017). Hinduizmin Önemli Tanrı ve Tanrıça Heykelleri. *Akademik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. (52), ss. 88-111.
- Stehr, N.– Ericson, V. R., (1992). The Culture and Power of Knowledge: Inquiries into Contemporary Societies.
- Sulkowski, L.- Ignatowski, G., (2020). Impact of COVID-19 Pandemic on Organization of Religious Behaviour in Different Christian Denominations in Poland. *Religions*. (11) ss.254-290.
- Swaroop, S.- Pollitzer, R., (1955). *Cholera Studies*. World Health Organization, USA. World Health Organization.
- Şafakçı, H., (2018). Osmanlı Döneminde Cüzzamlıların Tecrit Edildiği Miskinler Tekkesi'nin Konya Örneği. *Vakıflar Dergisi*. (50), ss. 117-124.

- Şallı, A., (2022). Kovid-19 Salgınında Dinin Toplumsal Görünürlükleri: Eklektik Sekülerleşme Yaklaşımı Çerçevesinde Bir Değerlendirme. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 9(2), ss. 587-593.
- Şanal, R., (2021). Cholera in Kayseri According to Ottoman Archive Records (1893-1896). *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*. 5(1), ss. 24-33.
- Şar, V., (2017). Savaş ve Terör Yaşantılarında Travma Sonrası Stres. *Okmeydanı Tıp Dergisi*. (33), ss.114-120.
- Şehsuvarioğlu, B. N., (1954). *Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri*, İsmail Akgün Maatbası.
- Şimşek, K., (2019). Osmanlı Devri Denizki’de Salgın Hastalıklar. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (38), ss. 167-173.
- Şirvanlı, T., (2021). COVID-19 Haberlerinde Siyasi Kutuplaşmanın Yansımaları: Hürriyet ve Gazete Pencere Üzerine Bir İnceleme. *Selçuk İletişim Dergisi*. 14(2)2, ss. 1008-1027.
- Şişman, B., (2021). *Salgın Hastalıkların Sosyal Hayatta Etkisi ve Kültürümüzde Koronavirüs Vakası*. Paradigma Akademi Yayınları.
- Taş, K., (2003). Dinin Sosyolojik Tanımı Problemi Üzerine Bir Değerlendirme. *Dini Araştırmalar Dergisi*. 6(16), ss. 199-205.
- Taş, K., (2005). Üniversite Gençliğin Dindarlık Kriterleri. *Alter Yayıncılık*.
- Taşkın, E. – Özden Akıncı, S., (2021). Covid-19 Küresel Salgınının Uluslararası Ticarete Etkileri. *Alanya Akademik Bakış Dergisi*. 5(2), ss. 749-758.
- Taşpınar, İ., (2014). *Doğu Dinlerinde Hac İbadeti Hinduizm ve Budizm* Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Tekbaş, Ö. F., (2021). COVID-19 Pandemisinde Hindistan. *Toplum ve Hekim Dergisi*. 36(6), ss. 5-9.
- Tekemen Altıntaş E., (2018). 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Yaşanan Kuraklığın Ankara’ya Yansıması. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*. 16(24), ss. 4-9.
- Tekir, S., (2019). Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1923-1930) . *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. (65) ss. 407-429.
- Thomas, J. -Barbato, M. (2020). Positive Religious Coping and Mental Health among Christians and Muslims in Response to the COVID-19 Pandemic. *Religions*. 11(10), ss. 498.
- Tosun, C., (2020). Travma Yaşantısına Sahip Üniversite Öğrencisi Kadınların Demografik Özellikleri. Kolektif Başa Çıkma Tarzları ve Profesyonel Yardım

Arama Çalışmaları, Trabzon Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Çalışması).

- Turan, O., (2020). Measures Taken Against Malaria Cases Under the British Rule (1913-192. *The Journal of International Social Research*. 13(71), ss. 1266-1268.
- Turan, Y., (2018). Yalnızlıkla Başa Çıkma: Yalnızlık. Dini Başa Çıkma, Dindarlık, Hayat Memnuniyeti ve Sosyal Medya Kullanımı. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*. 22(1), ss. 395-397.
- Turna, N., (2011). İstanbul'un Veba ile İmtihanı: 1811- 1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi. *Osmanlı Hekimiyet Sahası Çalışmaları*. 1(1), ss. 1-11.
- Türkmen M. – Sarı, A., (2020). Covid-19 Salgını ve Spor Sektörüne Etkileri. *International Journal of Sport Culture and Science*. 8(2), ss. 62-66.
- Tüzel, B., (2020). The Experiences of Traditional Craftsmanship in the Process of Covid-19 Pandemic. *Milli Folklor Dergisi*. 16(127), ss. 87-93.
- Tüzün, N., (2021). Some Determination Leprosy in About The Ottoman State at The Beginning of XX th Century. *International Journal of History*. 13(1), ss. 203-216.
- Tüzün, Nevim., (2021). XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Cüzzam Hakkında Bazı Tespitler. *History Studies*. 13(1), ss. 201-205.
- Uran Kyzy, A., (2020). The Rising Influence of the Russian Orthodox Church in Russian Politics. *TRT WORLD RESEARCH CENTRE*. 2020, ss. 1-19.
- Ussai, S., et al., (2020). Hazard Prevention, Death and Dignity During COVID-19 Pandemic in Italy. *Frontiers in Public Health*. (8), ss. 2-3.
- Uysal V., vd., (2017). Dinî Başa Çıkma ile Umut, Hayat Memnuniyeti ve Psikolojik Sağlamlık Arasındaki Etkileşim Üzerine Bir Araştırma. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 52(52), ss.139-153.
- Uzluk, F. N., (1948). Cholera Asiaticanın Epidemiy Tarihi Üstüne Bir Araştırma. *Türk Hijyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*. 8(1), ss.2812-2816.
- Ünal, B. – Gülseren, L., (2020). COVID-19 Pandemisinin Görünmeyen Yüzü: Aile İçi Kadına Yönelik Şiddet. *Klinik Psikiyatri Dergisi*. 23(1)s. 89-96.
- Ünlü, M. – Albayrak, Z., (2021). Osmanlı Devleti'nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*. 2(2) ss. 301-324.

- Üstün, Ç. – Özçiftçi, S., (2020). Covid -19 Pandemisinin Sosyal Yaşam ve Etik Düzlem Üzerindeki Etkileri: Bir Değerlendirme Çalışması. *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*. 25(Özel Sayı), ss.142-153.
- Varkeviseer, M. C., et al., (2009). Gender and leprosy: Case studies in Indonesia, Nigeria, Nepal and Brazil. *Leprosy Review*. 80(1), ss. 65-76.
- Varlık, N., (2008). Disease And Empire: A History Of Plague Epidemics İn Early Modern Ottoman Empire (1453-1600). Yayınlanmamış *Doktora Tezi (Department of Near Eastern Languages and Civilizations)*.
- Varlık, N., (2017). *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba*, Kitap Yayınevi.
- Varol, N., vd., (2019). Anadolu’da İklimle Bağlı Kıtık Afeti ve Risk Yönetimi. *Antropoloji Dergisi*. (37), ss. 81-87.
- Wallis, F., (2010) . *Medieval Medicine*, University of Toronto Press.
- Wang, X. et al., (2015). Influence of Human Behavior on Cholera Dynamics. *Mathematical Biosciences*. (47), ss. 41-52.
- Winkler, A., (2005). The Medieval Holocaust: The Approach of the Plague and the Destruction of Jews in Germany 1348-1349. *Brigham Young University FEEFHS Journal*. (8) ss. 1348-1349.
- World Health Organization (WHO) (2021). Clinical Characterization Protocol (UK): A Prospective Observational Study. *Clinical Infectious Diseases*. 73(7), ss. 22095-e22106
- World Health Organization, (2015). Guidelines for the Treatment of Malaria. World Health Organization.
- World Health Organization, (2017). A Framerwork For Malaria Elimination. *World Health Organization*.
- Xiaojun Ding et al., (2020). How to Cope with Loneliness during the COVID-19 Pandemic? Perspectives of Confucianism, Daoism, and Buddhism. *Religions*. 13(11), ss. 1085-1086.
- Xiong, M. et al., (2019). Relationship Between Psychological Health And Quality Of Life Of People Affected By Leprosy İn The Community İn Guangdong Province, China: A Cross-Sectional Study. *BMC Public Health*. 19(424), ss. 2-8.
- Yağlı, N., (2020). Salgın Döneminde Yas ve Din İlişkisi Üzerine Psikososyal Bir Değerlendirme. *International Balkan Universty*. 6(15), ss. 930-945.
- Yalvaç, H., (2021). Modern Şifacılık Yönelimleri. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (19), s. 293-320.

- Yapıcı, A. – Doğanay, S., (2019). Dini Başa Çıkma ve Sabır Bağlamında İnsan: Nitel Bir Araştırma. *Bilimname Dergisi*. 4(15), ss.106-126.
- Yaşar, B., (2015). Seyhan, Başa Çıkma Değeri Açısından Sabır Üzerine Nitel Bir Çalışma. *Akademik Bakış Dergisi*. (49), ss.127-145.
- Yavuz, E., (2018). Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâletinin 1924 Yılı Sıtma İle Mücadele Raporu- Sıtma Batakılık Haritası. *Journal Of Social and Resach Humanities*. 5(19), ss.639-653.
- Yenen, İ., (2015). Yoksullukla Mücadele Aracı Olarak Din. *Toplum Bilimleri Dergisi*. 9(17), ss. 76-94.
- Yerli, K., (2020). The Elizabethan Poor Law of 1601 as a Result of Socio-Political and Economic Conditions of the Sixteenth Century England. *Turkish Journal of Applied Social Work*. C. 3(1), ss. 88-99.
- Yezlia, S. – Khan, Anas., (2020). COVID-19 Social Distancing In The Kingdom of Saudi Arabia: Bold Measures In The Face of Political, Economic, Social and Religious Challenges, *Travel Medicine and Infectious Disease*, (37), ss. 10192.
- Yıldırım M. (2020). Kültürel Pratikler ve Salgın İlişkisi Bağlamında Covid-19. *Türkoloji Dergisi*, 3(101), ss. 91-103.
- Yıldırım, N., (2014). *14. Yüzyıldan Cumhuriyete Hastalıklar Hastaneler Kurumlar*. Tarihi Vakfı Yayınları.
- Yıldız, A., (2016). Hz. Eyyûb'ün (a.s.) Hastalıklar Karşısındaki Sabrı ve Manevî Hastalıklarımız. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (36), ss. 129-136.
- Yıldız, E., (2022). Salgını Hatırlamak: Veba Üzerine Tarihsel ve Sosyolojik Bir Analiz, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (48), ss. 265-275.
- Yıldız, Fatma, (2014). 19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar(Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri'', Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Yıldız, K.- Dirik, D., (2019). Algılanan Sosyal Destek Ve Stresle Başa Çıkma Tarzları Arasındaki İlişkide Algılanan Öz Yeterliliğin Rol. *Spormetre Beden Eğitimi Ve Spor Bilimleri Dergisi*. 17(2), ss. 132-144.
- Yılmaz, C. – Ersoy, N., (2017). Malatya'da Yaşanan Bulaşıcı Hastalıklar ve Karantina Uygulamaları. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*. 7(2), ss.91-94.
- Yılmaz, Ö., 1847-1848, Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 2017, C.1, S.1, s.23-55.

- Yılmaz, E. A., (2020). Koronavirüs Sonrası Küreselleşme Hareketleri ve Ulus Devletlerin Konumu. *Turkish Study Social Science Dergisi*. 15(4), ss.2219-2232.
- Yolalıcı, M. E., (2002). *Osmanlılarda Çağdaş Belediyecilik*. Türkler Serisi, Ed. Hasan Celal Güzel- Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları.
- Yorulmaz, M., vd., (2018). Dijital Sağlık ve E- Nabız Farkındalık Düzeyi Belirleme Çalışması. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*. (16), ss. 1-5.
- Yurdakul, G., vd., (2020). Üretim Ve Hizmet Sektörlerinin Covid-19 Süreci Ve Sonrasındaki Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme. *Gaziantep University Journal of Social Sciens*. Special Issue, ss. 212-225.
- Yücebaş, F., (2020). Gaziantep’te Salgın Hastalıklar ve Alınan Tedbirler’’(1923-1933). *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. *Salgın Hastalıklar Özel Sayısı*, ss.63-76.
- Yücel, G., (2019). Malatya’da Kolera Salgını ve Devletin Müdahale Çalışmaları 1892-1894). *İnönü Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Dergisi*.7(1), ss. 110-120.
- Yüksel, A., (2008). Doğu Karadeniz’de Çiçek Salgını ve Bir Aşı Kampanyası, Doğu Karadeniz ve Giresun Sosyal Bilimler Sempozyumu.
- Yüksel, M. A., (2020). Kur’an’da İlâhî Sınama ve Sabır. *Tefsir Araştırmaları Dergisi*. 4(3), ss. 785-795.
- Yüncü, V. – Yılan, Y., (2020). COVID-19 Pandemisinin Sağlık Çalışanlarına Etkilerinin İncelenmesi: Bir Durum Analizi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Ek Sayı, ss. 373-390.
- Zentner, H. M., (2015). *The Black Death And Its Impact on the Church And Popular Religion*, University of Mississippi.
- Zhang, B. et al., (2020). Acupuncture for Breathlessness İn COVID-19 A Protocol for Systematic Review And Meta-Analysis. *Study Protocol Systematic Review*. 99(27), ss.1-6.
- Zhang, H. (2022). The Influence of the Ongoing COVID-19 Pandemic on Family Violence in China. *Journal of Family Violence*. 37(5) ss. 733-741.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Ad Soyad : Selameddin Baysal

Eğitim Bilgileri

Lise Öğrenimi : Silvan Lisesi

Lisans Öğrenimi : Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

Yüksek Lisans Öğrenimi : Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi (Tezli Yüksek Lisans Programı), Isparta, Türkiye

Yabancı Diller

İngilizce: C1

İş Deneyimi

Adalet Bakanlığı